

valóság

A TARTALOMBÓL

Csath Magdolna: Válaszutak, érvek és ellenérvek: melyik út vezet sikerhez?

Szalay-Hodován Anna: „Szlovák a házastársam”

Trembeczki István: Az ökológiai közgazdaságtan és a fenntartható fejlődés dilemmái

Erős Vilmos: A francia történetírás a huszadik században

KapronczayKároly: A keresztény orvoslás kezdete

Tompa Anna – Gereben Ágnes: Kábítószer és művészet

Bayerné Sipos Mónika: Realitás vagy ábránd

Wettstein Domonkos: Az emlékezés tere

Zsom Brigitta – Handlerné Makkos Dalma:
EMIR, E-LEADER, EPER és a többiek

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

2
0
1
2

8

valóság

A Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat havi folyóirata

2012. augusztus; LV. évfolyam 8. szám

Szerkesztőség
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.
Postacím:
1428 Budapest, Pf. 51
Telefon: 327-8965
Fax: 327-8969
E-mail: valosag@mail.datanet.hu
Internet: www.valosagonline.hu

Kiadja
a Tudományos Ismeretterjesztő
Társulat
Felelős kiadó
Piróth Eszter igazgató
1088 Budapest,
Bródy Sándor u. 16.

Nyomás
Infopress Group Hungary Zrt.
Felelős vezető
Lakatos Imre
vezérigazgató

Index: 25 865

ISSN 0324-7228

Támogatónk:

Nemzeti Kulturális Alap,
Nemzeti Erőforrás
Minisztérium.

Nemzeti
Kulturális
Alap

OTP Bank Nyrt.

Szerkesztőbizottság
Benkő Samu
Bogár László
D. Molnár István
Harmati István
Kapronczay Károly
Pomogáts Béla
Simon Tamás
Tardy János
Tellér Gyula
Vigh Károly elnök
Zoltán Zoltán

Főszerkesztő
Tőkéczi László

Szerkesztők
Cseresnyés Márk
Kengyel Péter
Kucsera Tamás Gergely

Szerkesztőségi irodavezető:
Szalai Zsuzsanna

Válaszutak, érvek és ellenérvek: melyik út vezet sikerhez?

A válság kapcsán megsokasodtak azok a viták, amelyek arról szólnak, hogy hogyan lehet egy gazdaság tartósan sikeres.

Vannak, akik legfontosabbnak a költségvetési deficit és az államadósság leszorítását tartják. Mások arra figyelmeztetnek, hogy tartós versenyhátrányt okozhat, ha a deficit és az államadósság leszorítása céljából bevezetett megszorítások éppen azokról a területekről vonnak el pénzt, amelyeken a gazdasági eredmények érdekében beruházni kellene. Ezek között kiemelten fontosnak tartják az oktatást és az egészségügyet.

Az első nézetrendszer hívei abból indulnak ki, hogy a legfontosabb dolog a pénzügyek bármely áron való rendezés tartása. Rövidtávon pedig az, hogy az adós országok folyamatosan és zavartalanul fizessék a részleteket azok kamataival együtt. Ezzel szemben a második nézetrendszer követői szerint még a pénzvilágnak sem jó az, ha egy eladósodott gazdaság megszorítások árán törleszt. Ezzel ugyanis leépíti, depresszióba kergeti a gazdaságot, veszélyeztetve a jövőbeli törlesztés biztonságát is. Az adott ország szempontjából pedig hosszútávon ható káros következményekkel járnak a megszorítások. A leépülő gazdaságban ugyanis munkahelyek szűnnek meg, nő a munkanélküliség és a reményt vesztett emberek külföldi munkavállalásra kényszerülnek. Először azok mennek el, akik versenyképes tudással rendelkeznek. De elindulhatnak más országokba azok is, akik a dráguló oktatás lehetőségeit nem tudják vállalni. A szakemberek elvándorlása egy ország számára pótolhatatlan veszteség. Hiszen a tudásukba történt beruházást külföldön kamatoztatva más országok gazdasági sikereihez járulnak hozzá. Ezzel kapcsolatban egyes elemzők arra mutatnak rá, hogy a világ erőforrásaiért folyó harc új terepe a kreatív emberi agyak, azaz a magasan kvalifikált szakemberek megszerzése. Ugyanakkor a kevésbé fejlett országok egyedüli esélye a felemelkedésre a jól képzett szakembergárda, amelynek tudása otthon hasznosul. Ily módon a fejlett országok által a kevésbé fejlettekre kényszerített megszorítások akár a szakembergárda megszerzése egyik módszerének is tekinthetők. Erre enged következtetni Christine Lagarde-nak, az IMF vezetőjének azon kijelentése [1], amely szerint az ún. déli, periféria országokban folytatni kell a megszorításokat, és az emiatt megugró munkanélküliség megoldásaként a munkanélkülieknek más országokba, például a munkaerőhiánnyal küzdő Németországba kell vándorolniuk.

A kevésbé fejlett, periféria országokra erőltetett megszorításokat a neves közgazdász, Joseph Stiglitz „az emberek által kiváltott katasztrófának” nevezte egy interjúban [2]. Úgy fogalmazott, hogy a megszorítások következményei Európában hosszantartók és kemények lesznek. Az egyik ilyen következmény a magas munkanélküliség és a velejáró emberi szenvedés. A megszorítások a társadalmak legértékesebb erőforrását, az emberi tőkét pocskolják, sőt zúzzák szét: figyelmeztet a szakember. A nem dolgozó ember ugyanis fejlődni sem tud, így tudása a társadalom számára is veszít értékéből. Hiszen, ne feledjük, a gépek akkor kopnak, ha használjuk őket, az emberi agy pedig akkor, ha nem használják megfelelően. De tegyük hozzá, hogy ez a megállapítás igaz arra a helyzetre is, amikor egy szakember „alulfoglalkoztatott”: például futószalag mellett mechanikus munkát végez, miközben, ha az agyát, képességeit jobban hasznosító munkahelyen dolgozna, akkor saját maga és a társadalom számára egyaránt sokkal több értéket tudna teremteni.

A nem-foglalkoztatott munkanélküli, az alulfoglalkoztatott munkavállaló és a kívándorló szakember együtt óriási veszteség a társadalom számára. A társadalom tudást, képességeket, kreativitást veszít el, pontosan azokat az értékeket, amelyekre a gazdaság fejlesztését építeni lehetne. Hiszen a legfontosabb érték minden társadalom számára az a tehetséges ember, aki a tehetségét ki is tudja bontakoztatni. Vizsgáljuk meg ezt az állítást kissé részletesebben!

(A humán tőke fontossága) A nemzetek versenyképességét kutatók általános véleménye szerint korunkban a legértékesebb erőforrás a humán tőke. Ezért fontos, hogy egy ország gondosan és hatékonyan hasznosítsa az emberek tudását, képességeit. A humán tőke minőségének megőrzését pedig a színvonalas oktatás biztosítja. Azok az országok, amelyekben kiváló az oktatási rendszer, nagyobb gazdasági növekedést produkálnak. A kiváló oktató intézmények, hasonlóan a kutatólaboratóriumokhoz, egyben az innováció forrásai is.

Beinhocker [3] így fogalmaz:

„A gazdagság forrása a tudás. Ezért a tudásteremtés a gazdaságfejlesztés endogén, azaz rendszeren belüli változója.

A fejlődés maga tanuló folyamat.”

Nagyon hasonló véleményen volt már a 90-es évek elején a világhírű gondolkodó, Drucker [4] is, aki az innováció fontosságára is felhívta a figyelmet.

„Ma már tudjuk, hogy a gazdagság forrása valami nagyon is emberi dolog: a tudás. Ha a tudást olyan területen alkalmazzuk, amelyet jól ismerünk, ez csupán termelékenység növekedést eredményezhet. Ha viszont új és a korábbiaktól eltérő tevékenységeket hozunk létre segítségével, azt innovációnak nevezzük.”

Az OECD [5] szerint a jövő a tudással versenyző, innovációra képes országoké lesz. Ehhez azonban jelentős állami részvételre van szükség. A gazdasági növekedés alapvető feltétele az új technológiákba, új termékekbe és folyamatokba való befektetés, továbbá az új vezetési módszerek alkalmazása.

Az államnak ezen a területen a következő feladatai vannak:

1. A nemzeti innovációs politika megfogalmazása.
2. A társadalom tudásszintjének növelése.
3. A vállalkozó szellem, a kreativitás bátorítása.
4. A vállalkozások együttműködésének támogatása.

Egy ország versenyképességének javítása – az idézett írások szerint – szoros kapcsolatban van a rendelkezésre álló nagytudású és kreatív, innovatív szakembergárda meglétével. Az innovativitásra és a kreativitásra azért van egyre nagyobb szükség, mert a vevők is egyre igényesebbek. Nem elégszenek meg a tömegáruval: egyéni, különleges értéket, nagy újdonságtartalmat igényelnek a cégektől.

Egyéni, különleges termékeket és szolgáltatásokat előállítani és a vevőkhöz az elvárt módon eljuttatni pedig csak kreatív és motivált szakemberekkel lehet.

Ezt a gondolatot Porter és Stern [6] így fogalmazza meg: „az innováció, és ezen keresztül a versenyképesség fontos feltétele a kiemelkedő színvonalú humán tőke.” A munkaerő képzettsége, és annak hatékony hasznosítása tehát a versenyképesség-növelés legfőbb forrása a nemzetek és a cégek esetén egyaránt.

(Európai gondolatok: válság és humán tőke) Az „EU 2020 Stratégia” [7] azt tűzi ki célul, hogy 2020-ra az EU valamennyi államában jelentősen növekedjék – lehetőség szerint érje el a 40%-ot – a felsőfokú végzettségűek aránya, mivel ez fontos a gazdaságok fejlesztése

szempontjából. Ezzel a stratégiával azonban nyilvánvalóan szembe megy az egyes országokra a válság miatt rákényszerített megszorítás, amely mindenhol, így hazánkban is – az oktatásból való pénzkivonással jár együtt. Az oktatás fontosságáról így ír a „Centre for Education Policy Studies” tanulmánya [8]: Európa versenyképessége csak úgy őrizhető meg, ha beruház az oktatásba. Európa számára a gazdaság forrása a jövőben egyedül a tudás, a tudásalapú gazdaság lehet.

Az eurózóna és az EU válsága azonban több országban is megszorításokhoz vezetett, amelyek első áldozata az oktatás lett.

Erre figyelmeztettek a „Higher Education in Times of Crisis” – vagyis a „Felsőfokú oktatás a válság idején” – című tanulmány [9] szerzői, akik a következőképpen fogalmaztak:

„Az oktatásra szánt állami ráfordítások csökkentése hatalmas veszély a társadalmak jövője szempontjából, rontja a jövő generációk lehetőségeit és veszélyezteti a fenntartható és hosszabb távon is biztos gazdasági növekedést.”

Ezért a következőket javasolták az európai nemzeti döntéshozóknak:

- A költségvetésekben fordítsanak megkülönböztetett figyelmet – a válság ellenére – az oktatás és a kutatás-fejlesztés finanszírozására.
- Ismerjék el, és vegyék figyelembe, hogy az oktatás és a tudás a jövőbeli fejlődés feltétele.
- Növeljék az innovációra és a kutatásra fordított összegeket.
- Fogadják el, hogy az oktatásra szánt összeg nem költség, hanem beruházás a fejlődésbe, gazdasági növekedésbe.
- Fogadják el, hogy az oktatás nemcsak munkaerő-piaci kérdés, hanem a társadalmi fejlődésnek, a társadalmon belüli egyenlőtlenségek csökkentésének is eszköze.
- A költségvetések bevételeinek növelésére szánt különadókat, mint például a bankadót ne csak a költségvetési hiány csökkentésére, de az oktatási és kutatási beruházások finanszírozására is használják.

Egyes tanulmányok szerint Kínában [10] valószínűleg már most is több a PhD végzettségű mérnök és társadalomtudós, mint az USA-ban. Ezért – javasolja hangsúlyozottan a tanulmány – az európai politikusoknak meg kellene érteniük, hogy az oktatás mennyisége és minősége egyaránt döntő szempont a versenyképesség megőrzése szempontjából. Ezen túl az is nyilvánvaló, hogy a tudásalapú társadalmak létrehozásának fontos feltétele az emberek kreativitását felszabadító környezet kialakítása.

A javaslat furcsának tűnhet, de valójában nagyon is ésszerű és indokolt. Ezt igazolja egy amerikai tanulmány [11], amely szerint a költségvetési hiány csökkentésével vigyázni kell, hogy ne keletkezzék miatta egy másik hiány: a beruházási hiány. Ugyanis a költségvetési hiány erőltetett csökkentése hatalmas kiesést okozhat a kutatásra, oktatásra, a termelő infrastruktúrára, az egészségre szánt összegeknél. Ez pedig hosszabb távon lehetetleníti el egy ország gazdaságát. Hiszen a gazdasági növekedés hajtóereje a beruházás, és az ez által elérhető termelékenység-növelés. Ezért csak annyira szabad csökkenteni a költségvetési hiányt, hogy az ne veszélyeztesse – a beruházások elmaradása miatt – a jövőt. A beruházások segítségével pedig hosszabb távon biztonságosan csökkenthető a költségvetés hiánya is. A hosszútávon gondolkodó országok ezért éppen a válság idején ruháznak be a legtöbbit a humán tőkébe, azért, hogy a válság elmúltával előnyös helyzetbe kerüljenek a válság idején az oktatástól pénzt elvonó országokkal szemben.

Az ILO tanulmánya [12] szerint „a tudásteremtés és hasznosítás a legfontosabb azon országok számára, amelyek előbbre akarnak lépni a fejlettségben. Az eredmények eléréséhez viszont időben kell lépni, mivel a döntések hatásai csak késleltetve jelentkeznek. Így

már ma be kell ruházni a tudásba ahhoz, hogy a jövőbeli fejlődési célokat el lehessen érni. Minden ország szeretne fejlettebbé válni, de hogy milyen gyorsan lesznek képesek egy magasabb szint elérésére, az a rendelkezésükre álló emberi tőke mennyiségétől és minőségétől függ. Azok az országok, amelyek időben felismerték a humán tőke fejlesztésének fontosságát, és meg is tették a szükséges lépéseket, át tudtak ugrani fejlődési szinteket, és gyorsított fejlődési pályára tudtak lépni” – figyelmeztet a tanulmány.

Tudjuk, hogy sokszor a politikusok úgy érvelnek, hogy azért nincs több pénz oktatásra, mert a gazdaság még nem elég erős, és nem tud több pénzt kitermelni erre a célra. Csakhogy ez téves érvelés, állítja az ILO tanulmány. Így fogalmaz:

„Egy kiváló oktatási rendszer nemcsak virágja a gazdaság fejlettségének, de magja is.”
Ezt bizonyítja Kína példája.

(Kína 10 éves oktatási stratégiája) A kínai oktatási minisztérium 2010 júliusában 10 évre előrettekintő oktatásfejlesztési tervet készített, amelynek mottója a következő:

„Egy erős nemzetnek minőségi oktatásra van szüksége, mivel ez a nemzet fejlődésének előfeltétele.”

A terv célja az emberi erőforrás fejlesztése, a tanulótársadalom létrehozása, és ezen keresztül egy modern gazdaság és társadalom megteremtése, amely az emberek életszínvonalát is javítja. A tervnek hosszabb távra kell készülnie. Hiszen nem elég a jelen nyomasztó gondjait megoldani. Nem elég a jelenben szükséges szakembereket biztosítani. A nemzet jövőbeli céljainak eléréséhez szükséges szakemberek ugyanis csak akkor fognak rendelkezésre állni, ha azokat az oktatás időben biztosítja.

„Egy fa felneveléséhez 10 év kell, de egy teljesen új, kiváló színvonalú tudással rendelkező népességű ország megteremtése akár egy évszázadnyi időt is igényelhet. Ezért hosszú távú tervekre van szükség” – érvel a terv.

Az oktatási stratégia segítségével Kína modernizálni akarja gazdaságát. Nem abból indul ki, hogy milyen tudást igényelnek a gazdaságban ma működő cégek, és ezért nem ezek igényéhez alakítja az oktatás rendszerét. Először gazdaság- és társadalomfejlesztési célokat tűz ki, és az azok eléréséhez szükséges tudás megteremtésének szolgálatába állítja az oktatási rendszert. A kínai példából azt láthatjuk, hogy a gazdaság fejlődéséhez, a versenyképesség javításához nagy mértékben tud hozzájárulni egy kormány tudatos, előrettekintő szerepvállalása.

(Viták a versenyképességről) A szakirodalom szerint a nemzetek háromféle versenyképességi stratégiát követhetnek. Versenyezhetnek meglévő erőforrásaik (különleges alapanyagok, olaj, ásványi anyagok, föld) alapján, továbbá olcsósággal, termelékenységével és hatékonysággal (alacsony bérek, szervezeten működő, tömegtermékeket gyártó cégek, rugalmas, a munkaerőt a tőkének teljesen alárendelő munkaerő-piaci szabályozás), valamint tudással és innovációval. A stratégiák egyes elemeit kombinálni is lehet.

Azonban Drucker [13] már a 90-es évek elején felhívta a figyelmet a tudás fontosságára. Így fogalmazott:

„a gazdagság növelése korunkban nem elsősorban a tőke megfelelő területeken való felhasználásától, nem is a kétkézi fizikai munkások munkaidejének jobb kihasználásától függ. A gazdagság növelésének feltétele az a tudás és innováció, amelyet hasznosítanak. A tudásmunkásokra pedig az a jellemző, hogy a tudásukat könnyen máshová vihetik.”

Porter és szerzőtársai [14] pedig azt bizonyítják, hogy az olcsósággal versenyezve, átlagos vagy kis hozzáadott értéket teremtő munkahelyekkel nincs kiugrási lehetőség a fejlődés perifériájáról.

Így írnak:

„A hatékonyság növelése, vagyis, hogy a munkaerőre vagy a tőkére vetítve több terméket állítunk elő, nem jelenti azt, hogy a bérek és a profit is növekedni fog. Kivéve, ha a termékek vagy szolgáltatások ára változatlan marad vagy növekszik.

A globális verseny, nyomást gyakorol az árakra az átlagos, tömegtermékek esetén, így a hatékonyságnövelés önmagában nem elegendő. A fejlett országok egyrészt úgy növelik lakosságuk életszínvonalát, hogy termékeik és szolgáltatásaik árát – köszönhetően az alkalmazott korszerűbb technológiáknak, a jó marketingnek vagy a kapcsolódó többlétszolgáltatásoknak – emelni tudják. Továbbá, innováció segítségével, új üzleti területeket fejlesztenek ki.”

Ez azt jelenti, hogy a gazdaság versenyképességét és a lakosság életszínvonalát nem lehet többségében alacsony költséggel előállított átlagos tömegáru előállításával javítani, azaz a termelékenység és a hatékonyság növelése innováció nélkül nem vezet el a gazdasági fejlettséghez és a jobb életszínvonalhoz.

A tudásra építő versenyzéshez, Trilling és Fadel [15] szerint, tudás és innovativitás mellett, szükség van kritikus gondolkodásra, kommunikációs és kooperációs képességekre is. Így érvelnek:

„A vevőknek kínált új értékek hatékony létrehozása »magányos farkasként« nem lehetséges. Az értékteremtési folyamat mentén beszállítók, termelők és felhasználók kölcsönösen előnyös együttműködésére van szükség, amely hasznosítja a nyitott innováció lehetőségeit is. A nyitott innováció jelenti az új értéknek a vevőkkel és beszállítókkal való együttműködés során történő létrehozását. Mindehhez megfelelő társadalmi környezetre van szükség. Különösen fontos a bizalom megléte.” A bizalom pedig az erős társadalmi tőke egyik fontos eleme.

(A tudásképződés és hasznosulás társadalmi feltételei) A tudás hatékony hasznosításának fontos feltételei a motiváltság, az elfogadható jövedelem, a részvételi és fejlődési lehetőségek, továbbá a megfelelő körülmények: munkahelyi légkör, kultúra, együttműködési lehetőségek.

Roosevelt elnök így fogalmazott egy a munkát ünneplő rendezvényen:

„A messze legértékesebb díj, amit az élet fel tud kínálni, az a lehetőség, hogy olyan munkát végezzünk, amelynek értelmét látjuk.”

Az ember azonban általában csak olyan munkának látja értelmét, amelynek során képességeit kifejlesztheti, tudását, ötleteit hasznosíthatja, és közben folyamatosan tanulhat. Ma a képesség több mint megszerzett tudás és tapasztalat. Része az is, hogy megtanuljuk-e azt, hogy hogyan kell életünk végéig tanulni. Ez mindenre igaz, a betanított munkásoktól kezdve a cégek és az országok vezetőiig.

A társadalom tudásszintjének emelése ezért több mint a formális képzésben való részvétel. Jelent egyrészt állandó tudásteremtést, valamint elkötelezettséget és érdekltséget a tudás állandó karbantartásában. Goleman [16] ez utóbbit érzelmi intelligenciának hívja és így definiálja: „az érzelmi intelligencia önkormányozott, belső ösztönöztséget, kitartást és önbizalmat jelent.”

Nagyon fontos Brown, Green és Lauder [17] gondolata, amely szerint az egyénekben csupán benne van a lehetőség arra, hogy képzetté váljanak, információt tudjanak gyűjteni és értékelni, problémákat legyenek képesek megoldani, kritikusan és rendszerszemléletben gondolkoznak, ötleteiket megfelelően tudják másokkal megosztani. De a társadalom állapota, technológiai fejlettsége, a társadalomban működő szervezetek hatékonysága, a vezetés minősége és értékrendje, és a politikai célok teszik, vagy nem teszik lehetővé, hogy az emberek képességeket szerezzenek, és azokat hasznosítsák, hogy kifejlődjék bennük a motiváltság ezzel kapcsolatban. Vagyis nem elég beruházni a tudásba. Az ember kulturálisan is meghatározott. A tudás megszerzéséhez és megfelelő hasznosításához motiváltságra, a céggel, társadalmi intézményekkel szembeni bizalomra is szükség van.

Ha például nagy az egyenlőtlenség a társadalomban, akkor kevesebb a lehetőség arra, hogy mindenki kifejleszthesse képességeit. Ezért a társadalom tudásszintjének növelése, és a nagyobb hozzáadott értékkel való versenyképesség-növelés társadalmi fejlődést is igényel.

Érdekes gondolatokat fogalmaznak meg ezzel kapcsolatban Brown és szerzőtársai. Szerintük a sikeres társadalom létrehozásának és a képességek hatékony hasznosulásának hét fontos feltétele van.

Konszenzus

Megegyezést jelent a fontos szereplők: a kormány, a munkáltatók és a szakszervezetek között arról, hogy a munkavállalók tudását, képességeit magasabb szintre kell emelni, és megfelelő munkahelyeken kell hasznosítani. Ugyanis a magas képzettségű társadalmak nem születnek meg saját maguktól, azokat létre kell hozni. Minél erősebb a társadalmi kohézió, a társadalmi tőke az adott országban, annál nagyobb a megállapodás esélye. Nem szabad közben elfelejteni, hogy a kapitalizmus rövidtávú szemléletű rendszer, fő célja a profit maximalizálása, ezért nehéz képviselőit, a munkaadókat hosszú távú gondolkodásra rávenni. A kormány részéről pedig arra van szükség, hogy hajlandó legyen elfogadni és megérteni, hogy más „versenyképességi modell” is létezik egy ország számára, mint az adókedvezményekre és olcsó bérekre építő versenyképesség-növelés. Ezért egy nemzet tudásszintjének emelése nemcsak gazdasági, hanem politikai kérdés is: függ a politikai vezetés értékrendjétől.

Vállalkozói szellem és képesség

A kiemelkedő képességekre építő társadalomban fontos a vállalkozás, az innováció, a kockázatvállalás. Új vállalkozásokba kell rendszeresen kezdeni, és a meglévőket meg kell újítani. Állandó költségsökkentés, leépítés helyett új lehetőségeket kell keresni.

Ha egy országban nincs elegendő nagy hozzáadott értékteremtéssel versenyezni tudó cég, akkor nincs ösztönzés a tudásba, innovációba való beruházásra, mivel nincs is szükség nagy tudású, és különleges képességű szakemberekre.

Az emberek képességei

Mekkora hányada képes a lakosságnak megfelelő képzés segítségével, igényes, nagy tudást igénylő munkavégzésre? Képes-e mindenki arra, hogy élete végéig tanuljon? Lehetővé teszi-e az oktatási rendszer, hogy a bármi miatt előnytelen helyzetből indulók is kifejleszthessék képességeiket? Ezzel kapcsolatban fontos megjegyezni, hogy a tudással és képességekkel való versenyzéshez nem elég, ha az iskolák a cégek számára fontos technikai tudást adják át. Szükség van az ún. puha képességek fejlesztésére is, mint pl. a csapatmunka, a kommunikáció, a nyitottság, a döntéshozatali képesség, vagy a rugalmasság.

Koordináció

Ez a munkaerő-kínálat és -kereslet összhangba hozását jelenti. Pontosabban azt, hogy a gazdaságfejlesztési célok eléréséhez szükséges tudást hogyan tudja az oktatás és a képzés előállítani, miközben a cégek jelenlegi igényeit is megpróbálja kielégíteni. Ugyanakkor hogyan tudja a cégeket a kormány arra ösztönözni, hogy nagy tudást és kiváló képességeket igénylő munkahelyeket teremtsenek, és így felszívják a tehetséges munkaerőt. A kormányoknak feladata arra figyelni, hogy minél több olyan új munkahely jöjjön létre, amely magas szintű tudást és képességeket igényel. Ehhez leginkább a KKV-k (kis- és közepes vállalkozások) tudnak hozzájárulni, amely cégek az új munkahelyek többségét teremtik.

A tudás terjesztése

Nem elég, ha az új tudás az egyetemeken és kutatóintézeteken belül marad. Biztosítani kell, hogy a tudás eljusson a munkahelyekre, és ezzel növelje az egész társadalom tudásszintjét. Az sem mindegy, hogy milyen gyorsan jut el. Versenyképesség szempontjából a minél gyorsabb tudás szétterítés az előnyös. Minél magasabb az adott országban a meglévő tudásszint, annál könnyebb az új tudás szétterítése. Ez azt jelenti, hogy azokban a gazdaságokban, amelyek tudással és képességekkel versenyeznek, könnyebb a tudásszint további korszerűsítése, mint az összeszerelő üzemek által uralt gazdaságokban. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy azokban az országokban, amelyek olcsósággal, költségcsökkentéssel és nem innovációval versenyeznek, egyrészt nehezebb a tudásszint emelése azért, mert a munkaadók nem tartják indokoltnak a munkaerő tudásának emelésébe való beruházást, másrészt pedig amiatt, hogy az olcsósággal versenyző országokban nem képződik elég jövedelem ahhoz, hogy a szükséges összegeket befektessék az oktatásba. De azt is meg kell említeni, hogy a tudás szétterítését a társadalomban uralkodó bizalmatlanság is gátolhatja. A tudás megosztáshoz együttműködésre, klaszterek és stratégiai partnerségek létrehozására van szükség, amit viszont akadályoz a bizalom hiánya. Cooke és Morgan [18] szerint le kell számolni azzal az illúzióval, hogy a globális cégek jelentős új tudást visznek be telephelyeiken keresztül egy országba. Eppen ezért a kormányoknak támogatniuk kell a nagy hozzáadott értéket előállító, tudást hasznosító helyi KKV-kat és ezek együttműködését.

Együttműködés

Az együttműködés, ahogyan arra már korábban utaltunk, különösen fontos a tudással és innovációval versenyző társadalmak esetén. Az együttműködés feltétele pedig a bizalom. De hogyan beszélhetünk együttműködésről olyan cégek esetén, amelyekben a munkások állandó ellenőrzése, a folytonos fenyegetettség inkább konfliktusokat, mint harmóniát terem? Nyilvánvalóan sehogy sem. Ez a kultúra nem lehet jellemző a tudásra és kreativitásra igényt tartó cégekre. Appelbaum és szerzőtársai [19] így fogalmaznak:

„A termelékenység növeléséhez nem elég az elkötelezett, keményen dolgozó munkaerő, amely képes megtanulni és lemásolni azokat a műveleteket, amelyeket el kell végeznie. Olyan munkavállalók kellene, akik kreatív problémamegoldók, önálló munkára képesek, vállalkozó szelleműek és egész életükben tanulni akarnak. Mindezt segíti az együttműködés.” Az együttműködésre azonban nemcsak a cégeken belül, de a társadalom egészében is szükség van ahhoz, hogy a társadalom sikeres lehessen. Egyes országok, mint például Svédország, Dánia, Finnország és Szingapúr gazdasági sikereit a kutatók nagymértékben tulajdonítják az együttműködő, erős bizalomra épülő társadalmi berendezkedésnek. Erre a kérdésre később még visszatérünk.

Mindenkire számítani kell

A társadalom általános tudásszintjének növeléséhez fontos, hogy a hátrányos helyzetűek tehetősége is felszínre kerülhessen, hogy tanulhassanak, kibontakoztathassák képességeiket. Ezért fontos, hogy a kormányok mindent tegyenek meg az egész társadalom tudásszintjének állandó emelése érdekében. Jó példa erre Finnország, amely évről évre rendszeresen javítja oktatási rendszerének minőségét. Ezt a folyamatot nem zavarják meg az esetleges politikai változások. A másik ok az oktatási rendszer egységessége és a szintek tökéletes egymásra épülése.

A finn oktatási rendszer jellemzője, hogy mindenkit, a kisebb képességűeket is, fel akar emelni. A gazdaság szempontjából ez azt eredményezi, hogy a segéd- és betanított munkások is átlagon felüli teljesítményt nyújtanak. Mivel pedig a versenyképesség fő forrása az emberi teljesítmény, ez meg is mutatkozik Finnország versenyképességi adataiban.

(*Hazai helyzetkép*) Az amerikai Nobel-díjas közgazdász Thurow [20] a rendszerváltás után úgy nyilatkozott, hogy Magyarország van abban a helyzetben, hogy a leggyorsabban felzárkózzék a gazdaságilag fejlett országokhoz. Csupán egy dolgot kell tenni: jól kell hasznosítani a rendelkezésre álló humán tőkét, azon belül is különösen az emberek alkotó- és vállalkozó kedvét, kreativitását és a kutatóintézetekben összegyűlt kiváló szellemi potenciált.

Thurow következtetéseivel ellentétben azonban a mindenkori kormányok, eltérő mértékben bár, de hanyagolták a humán tőke fejlesztését, és a megfelelő hasznosítása érdekében is keveset tettek. A humán tőke fejlesztés hanyagolása megmutatkozott az oktatásra és a K+F-re fordított összegek csökkentésében. A hasznosítás fontosságának figyelmen kívül hagyását bizonyítja a hazai KKV szektor elhanyagolása és a külföldi, tudást és kreativitást nem igénylő összeszerelő üzemek megtelepülésének több csatornán keresztül is történő támogatása. Kutatások [21] bizonyítják, hogy a KKV-k jobb és értelmesebb munkahelyeket teremtenek, és a kisebb cégekben születik meg az innovációk döntő többségére.

Magyarországon a tudás és az oktatás korunkban játszott szerepének meg nem értését érzékeltetik az olyan nyilatkozatok, amelyek szerint az embereket az „értékteremtő termelés” és nem a szolgáltatások felé kell irányítani. Ezért kell döntően csak a mérnök és a természettudományos képzésnek adni államilag finanszírozott helyeket. Ez a szemlélet nem számol azzal, hogy a tudásalapú társadalmakban a szolgáltatások, a kreatív tevékenységek teremtik a legnagyobb értéket. Azt sem veszi figyelembe, hogy az innováció nemcsak termék- és technológiafejlesztés, és így nemcsak K+F tevékenységet igényel. A tudásalapú társadalmakban az innováció legfontosabb típusa az üzleti modell innováció, amely piaci, szervezeti és szervezési, valamint vezetési innovációt is jelent. Ezért nagyon is fontos például az, hogy jól képzett gazdálkodási, vezetési és marketing szakemberek is rendelkezésre álljanak.

Az IMF egyik friss elemzése [22] háromféle országcsoportot különböztet meg: a fejlett, a feltörekvő és az alacsony jövedelmű országok csoportját. Hazánk feltörekvő országgént Ukrajna, Törökország, Pakisztán, Nigéria, Kazahsztán és Kenya társaságában található, míg Észtország, Szlovénia, Csehország és Szlovákia már a fejlett országok között van.

Jelenlegi csoportunkból csak tudatos humán erőforrás-fejlesztő stratégiával lehet kitörni. Csak így lehet átkerülni a tudással, innovációval versenyző országok közé. A magyar humán tőke állapotára utaló adatokat adott közre az Economist Intelligence Unit egyik friss elemzése [23]. 60 országban vizsgálta meg az ún. „tehetségindex” 2011. évi és 2015-re várható értékét. A tehetségindex kiszámításánál 6 fő tényezőt vettek a kutatók figyelembe: a demográfiai helyzetet, az oktatás minőségét az óvodától a PhD képzésig, a munkaerő minőségét, a képzett munkaerő környezetét a vállalkozásokban, az adott ország tehetségvonzó és megtartó képességét, illetve az agyelszívás veszélyét. A vizsgált 60 ország között hazánk a középmézőnyben, a 30. helyen szerepelt 2011-ben. 2015-re helyezésünk várhatóan nem változik. Viszont – az elemzők szerint – addigra meg fog előzni bennünket Szlovákia, mely ország jelenleg két hellyel mögöttünk van a listán. Csehország 5, Lengyelország egy hellyel előz meg jelenleg bennünket. Csehország helyzete várhatóan 2015-re sem változik, Lengyelország viszont egy hellyel előbbre lép, így két hellyel lesz előttünk. A lista élén, a harmadik helyen találjuk Finnországot, amely ezt a pozícióját 2015-ben is megőrzi. Mi okozza hazánk esetén a viszonylag rossz helyezést, illetve azt, hogy pozíciónkat 2015-re sem tudjuk javítani?

Egyik fő ok a romló demográfiai helyzet, vagyis, hogy csökken a rendelkezésre álló szakemberállomány. A másik probléma, az oktatási rendszerünk minősége. Az IMD legfrissebb tanulmánya [24] szerint a vizsgált 59 ország között a tekintetben, hogy oktatási rendszerünk mennyire támogatja a versenyképesség növelését, csak a 43. helyet értük el. 2011-ben a 39.-ek voltunk, 2001-ben pedig még az előkelő 10. hely volt a miénk. A tehet-

ségindexet meghatározó további mutatók között a cégeken belüli gyakorlatok, továbbá az agyelszívás várható felgyorsulása rontja pozíciónkat. Az „Economist Intelligence Unit” és más elemzők is arra hívják fel a figyelmet, hogy Magyarországon a cégeken belül elsősorban azért nem tud hasznosulni a szakemberek tudása, mert nem vonja be őket a vezetés a döntéshozatalba, nem delegál számukra felelősséget, döntési lehetőséget. Csúpan azt várják el a főnökök, hogy a munkatársak teljesítsék a vezetők által kitűzött feladatokat.

Magyarországon, a munkahelyeken jellemző a főnök-központúság, a hatalmi kultúra. Ez nem teszi lehetővé, hogy a munkavállaló kreatív legyen, kiteljesíthesse képességeit. Ez veszteség a cégeknek és az országnak egyaránt. Minél tehetségesebb a munkavállaló, akit a munkahelyi viszonyok visszatartanak attól, hogy ötleteit, javaslataikat másokkal megossza és megvalósíthassa, annál nagyobb annak az veszélye, hogy teljesítménye romlani fog, és végső soron nemcsak a céget, hanem az országot is elhagyja.

Erre a problémára a Global Competitiveness Report legfrissebb tanulmánya [25] is rámutat. A vizsgált 142 ország között a munkavállalók bevonása, a felelősségdelegálás tekintetében a 121.-ek vagyunk. A csehek a 45.-ek, a szlovének az 51.-ek, a lengyelek az 52.-ek, a szlovákok pedig a 80.-ak. Másrészt az is figyelemre érdemes, hogy milyen rossz a helyzetünk a munkahelyi továbbképzés tekintetében. A vizsgált 142 országból a munkahelyi továbbképzés fontossága és elterjedtsége szempontjából a 112.-ek vagyunk, miközben a csehek a 32.-ek, a lengyelek az 55.-ek, a románok a 79.-ek, a szlovének a 83.-ok, a szlovákok pedig a 87.-ek. Nem véletlen ezek után, hogy a már idézett 2012. évi IMD tanulmány szerint a magyar munkavállalók motiváltsága nem erős. A vizsgált 59 ország között a 47. helyen vagyunk. Az okokra mutat rá egy az IBM támogatásával 2011-ben készült tanulmány [26].

Néhány gondolat a tanulmányból:

- a külföldi cégek számára előny a jól képzett és olcsó munkaerő,
- a cégek csúpan 31%-a képezi tovább a munkaerőt (megjegyzés: hiszen a futószalag mellett kínált munkához így is „túlképzett”),
- az oktatás Magyarországon államilag is alulfinanszírozott,
- a cégek elsősorban a következőt várják el a munkavállalótól:
 - továbbra is maradjon „olcsó”, de
 - legyen lojális és motivált,
 - bírja az erős terhelést,
 - legyen rugalmas és együttműködő,
 - tartsa be a szabályokat,
 - vállaljon minél több túlmunkát és hétvégi munkát,
 - elégedjen meg kevesebb „munkavállalói joggal”.

A lista bizonyítja, hogy a hozzánk települt cégek többsége elsősorban olcsó és maximálisan kihasználható munkaerőt igényel. Az emberek képességeire, kreativitására, ötleteire nem tart igényt. Ez leépíti az emberek tudásszintjét. Eltompítja kreativitását, lelohasztja innovációs kedvét. Más munkalehetőség híján sokakat ez az ország elhagyására készítet. Nem véletlen, hogy a már idézett Economist Intelligence Unit tanulmány szerint az agyelszívás, azaz a legkiválóbb szakemberek külföldre távozásának a veszélye nagy: a 121.-ek vagyunk a listán, miközben a szlovének csak az 58.-ok, a csehek a 79.-ek, a lengyelek a 96.-ok, a szlovákok pedig a 111.-ek.

A helyzetet az IMD tanulmány is hasonlóan értékeli. Eszerint az 59 ország között az 55.-ek vagyunk az agyelszívás veszélyének nagysága tekintetében. Fel kell figyelni arra, hogy ez a mutatónk 2011-hez képest jelentősen romlott: az 51. helyről csúsztunk le, az

55.-re. Utánunk csak 4 ország, Ukrajna, Oroszország, Venezuela és Bulgária található a listán. A humán tőke állapotával kapcsolatos rossz mutatóink azt igazolják, hogy a hazai gazdaságpolitika egymást követő előnytelen döntései miatt a humán tőke Magyarországon leértékelődött, így nem tud képességei szerint hozzájárulni a tudáson és innováción alapuló gazdasági versenyképesség növeléséhez. A gyenge versenyképességű országokat pedig a válságok is erőteljesebben rázzák meg.

A humán erőforrás központba állítását, a tudáson, innováción alapuló fejlődés lehetőségét vizsgálta két kutató a skandináv államok példáján.

(A skandináv országok gazdasági sikerének okai) Az utóbbi időben egyre több szakember figyelme fordul a skandináv országok felé keresve a gazdasági sikerek okait. Norvégia, Dánia, Svédország és Finnország hosszabb ideje van a versenyképességi listák elején. Az IMD 2012. évi versenyképességi listáján a vizsgált 59 ország között Svédország az 5., Dánia a 13., Norvégia a 8. és Finnország a 17. helyen található. Magyarország a 45. A dániai Aarhus egyetem két közgazdász tanára részletes elemzést végzett a témában, amelynek eredményeit „Miért fénylenek az északi fények olyan ragyogóan?” címmel jelentette meg. [27]

A tartósan jó gazdasági eredmények forrásaként a két kutató két tényezőt fedezett fel: a társadalmak decentralizált működését és az erős társadalmi tőkét. Kapcsolódó harmadik tényezőként pedig a korrupció alacsony szintjét azonosították.

Mit értenek decentralizált társadalmi működésen és hogyan függ ez össze a korrupció alacsony szintjével? Azt találták, hogy a vizsgált 24 ország között az említett négy országra, illetve még Svájcra, Izlandra és Hollandiára volt leginkább jellemző a demokratikus részvételen alapuló döntéshozatal. Svájcra elsősorban azért, mert a kanton rendszer valódi részvételi demokráciaként működik. De miért járul hozzá a decentralizált működés a gazdasági sikerekhez?

A kutatók két okot találtak: az alacsony korrupciót és a részvétel miatti magas innovációs és kreativitási teljesítményt. A korrupció szintje a kutatók szerint azért alacsonyabb egy kevésbé hierarchikusan szervezett társadalomban, mert az üzleti világ nem egy erős központi hatalommal áll szemben. Az erősen centralizált berendezkedés esetén ugyanis könnyű megtalálni azokat, akiknél – legálisan – lobbizni, illetve akiket – illegálisan – korrumpálni lehet egy munka vagy egy állami támogatás megszerzéséért. Viszont egy sokpólusú, lefelé csúsztatott döntési lehetőségekkel jellemezhető társadalmi struktúrában megnehezedik a lobbizás és a korrupció egyaránt, mivel túl sok döntéshozót kellene megkönyörkedni. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy a sok döntési szintet megcélzó lobbizás és korrupció annyira költséges lenne, hogy már nem érné meg.

A lefelé csúsztatott döntéshozatal egyben rugalmasabb, átláthatóbb politikai működést, valamint kevesebb bürokráciát is jelent. Mindez együtt jelentősen csökkenti a társadalmi-üzleti működés költségeit, és így a korrupcióra, bürokráciára elpocsékolat pénzeket a gazdasági növekedés szolgálatába lehet állítani. A másik ok pedig az, hogy a lecsúszó döntéshozatal, a kevésbé hierarchikus és bürokratikus működés bátorítja az innovációt, a kreativitást, felszabadítja a vállalkozó kedvet, amely együtt jelentős lökést ad a gazdaság fejlődésének.

A kutatók rámutatnak arra, hogy a volt szocialista országok sokáig éltek erősen központosított társadalmi-gazdasági rendszerben, amelyet áthatott a korrupció. Ettől az örökségtől a mai napig nem sikerült teljesen megszabadulniuk, bár – ha nem is egyforma mértékben – érték el eredményeket.

A két szerző meglátásait megerősíti a nemzetek korrupciós szintjét mérő Transparency International 2011. évi korrupciós listája és egy 2012. évi tanulmánya is. [28] A 2011. évi 183 országot tartalmazó listán, a legkevésbé korrumpált országok között Dánia a 2.,

Finnország a 6. és Svájc a 8. helyen szerepel. Magyarország az 54.. A 2012. évi tanulmányban pedig, amelyben a kutatók 25 országban vizsgálták az üzleti szféra és a politika kapcsolatát, azt találták, hogy az üzleti világ és a politikusok szoros kapcsolata növeli a korrupció veszélyeit, és rontja az adott országban az üzleti etika szintjét. A tanulmány szerint az üzleti világ és a politika összefonódása tekintetében legtisztább és a legegységesebb üzleti magatartással jellemezhető országok Dánia, Norvégia, Finnország és Svédország. Ugyanakkor felhívja a figyelmet két, elsősorban Kelet-Közép-Európára jellemző, a korrupció melegágyának tekinthető területre, a közbeszerzésekre és az EU-s pályázatokra. A kutatók a 25 ország lakossága körében felmérést végeztek arról is, hogy szerintük korrumpálható-e politikusaik. A kérdésre a magyarok 62, a lengyelek 47,8, a svédek 29 és a dánok 18 százaléka válaszolt igennel. Általános vélemény volt az is, hogy erősen rontja a tiszta közélet megteremtésének esélyét az a gyakorlat, hogy a politikusok, amikor éppen nincsenek hatalmon, akkor az üzleti életben játszanak vezető szerepet, majd később, ha a választások úgy hozzák, újra visszatérnek a politikába. Ilyenkor gyakran válnak üzleti hátterük érdekeinek kijáró embereivé.

Visszatérve a két dán kutató tanulmányára, a decentralizált működés és alacsony szintű korrupció mellett a gazdasági siker másik okának a skandináv országokra jellemző erős társadalmi tőkét nevezte meg. A társadalmi tőke fő jellemzője a bizalom, az együttműködés készsége és képessége. A decentralizált, átlátható viszonyok és az alacsony szintű korrupció miatt az emberek jobban hihetnek abban, hogy van értelme a szabályok betartásának, a jogkövető magatartásnak, mivel a társadalom minden intézménye így működik. Amely intézmény vagy személy pedig megszegi a szabályokat, az számíthat rá, hogy egyenlő mérce szerint sújt le rá az igazságszolgáltatás. A hit és bizalom egymásban és a társadalom intézményrendszerében megkönnyíti és olcsóbbá teszi az együttműködést az üzleti világban, hozzájárulva ezzel a gazdaság sikeresebb működéséhez. A két dán kutató következtetéseivel egybecsengenek a már idézett IMD tanulmány eredményei is. [24] Ezek szerint az 59. országot tartalmazó listán a társadalmi tőke erőssége tekintetében a norvégok a 2., a svájciak a 6., a dánok a 7., a finnek a 10. és a svédek a 13. helyen vannak. Magyarország a lista vége felé, az 53. helyen található. A kutatók összegzésként arra figyelmeztetnek, hogy a gazdasági siker végső soron az adott nemzet gazdasági-politikai gyakorlatától függ. Az együttműködő, bizalomra épülő, a részvételt, az innovációt, kreativitást, és vállalkozást bátorító, alacsony korrupciós szintű társadalmi-politikai rendszerek a gazdaságban is tartós sikereket tudnak elérni. A kutatás nem foglalkozott azzal a témával, hogy milyen hatása van a munkavállalókra annak, hogy a társadalom decentralizáltan, lecsúszó döntéshozatallal működik, így lehetőség van a döntésekbe való érdemi beleszólásra társadalmi és céges szinten egyaránt.

Maslow [29] kimutatta, hogy az emberek általában jobban érzik magukat olyan környezetben, amelyben kíváncsiak a gondolataikra, ötleteikre, véleményükre.

Ugyanerre a következtetésre jutottak az idézett Economist Intelligence Unit kutatói is. A munkavállalók közérzetét befolyásolja, hogy milyen munkalehetőségek vannak, milyenek a cégeken belüli körülmények, és mennyire képesek saját céljaikat is megvalósítani.

A rossz közérzet egyik mutatója, hogy nagy az elvándorlás. Az IMD 2012. évi tanulmánya szerint a jól képzett szakemberek tömeges elvándorlása jelentősen rontja egy ország versenyképességi esélyeit. Az említett skandináv országokban azonban ez a veszély nem áll fenn. Azon a listán, amelyik azt mutatja, hogy a vizsgált 59 ország gazdasági sikerét veszélyezteti-e az agyelszívás, Norvégia az előkelő első, Svédország az 5., Finnország a 7., Dánia pedig a 8. helyen van. A lista végén található a leginkább veszélyeztetett országok, közöttük Magyarország az 55. helyével.

(*Összefoglalás és következtetések*) Hazánkban is sokféle gondolat fogalmazódik meg arról, hogy hogyan lehetne a hazai gazdaság versenyképességét javítani. Minden döntést meg kell azonban előznie egy, a társadalom többsége által elfogadott célrendszer kitűzésének. A célok között fontos helyen kell szerepelnie a munkanélküliség csökkentésének, a gazdasági függőség mérséklésének, az életszínvonal és életminőség javításának és a lakosság természetes, illetve elvándorlás miatti fogyása megállításának.

Ha ezekből a célokból kiindulva keresünk megoldásokat, akkor a következő megállapításokat kell tennünk:

- A gazdasági függőség csökkentéséhez a gazdaság hazai szeletének erősítésére van szükség.
- Gyorsan, rugalmasan a KKV-k tudnak munkahelyeket teremteni.
- Az életminőség javításához fontos a jó minőségű szolgáltatások rendelkezésre állása.
- A kiváló képességű szakemberek itthon tartásához értelmes, az agyakat is használó munkahelyek kellenek.
- Az életminőség javításához erősíteni kell a demokráciát, javítani kell a lakosság érdeemi részvételi lehetőségét a sorsukat befolyásoló döntések meghozatalában. Ezzel összefüggésben jelentősen vissza kell vágni a bürokráciát, a korrupciót. Mindez együtt hozzájárul a társadalmi tőke erősödéséhez.
- A fenntartható fejlődés érdekében a jelenlegi nagy energia- és alapanyagigényű, gyakran erősen környezetterhelő tevékenységekkel jellemezhető gazdasági szerkezetet a tudás- és kreativitás-igényes és természetbarát szerkezet irányába kell elmozdítani.
- Növelni kell a gazdasági szerkezet sokszínűségét.

A felvethető fejlesztési célok:

- *Váljék Magyarország termelési központtá.*

Ezt a gondolatot a kormány vetette fel. Az elgondolás érthető, hiszen munkahelyekre van szükség. Nem mindegy azonban az, hogy milyen munkahelyek jönnek így létre. Nekünk – Európa közepén – nem az olcsó kínai munkahelyekkel kell versenyeznünk. Ezért nem az emberek fizikai képességeit hasznosító újabb és újabb összeszerelő munkahelyekre van szükség. Nagy hozzáadott értéket előállító, az emberek agyát és kreativitását hasznosító munkahelyek kellenek. Az óriási állami készpénzzel, adókedvezménnyel és átképzési támogatással létrejövő munkahelyek túlzottan drágák, nem teremtenek nagy hazai értéket és elkoptatják a munkaerőt. Az ide telepített tevékenységek többsége erőteljesen energia- és alapanyagigényes, ami növeli hazánk energia- és általában importfüggőségét. Tekintettel arra, hogy ezek a cégek a támogatásokért és az olcsó munkaerőért települnek ide, az összeszerelő tevékenységük végeredményeit pedig exportálják, növelik az ország gazdasági függőségét, miközben – a jelentős szállítási tevékenység miatt – rontják a környezet állapotát. Az állami kedvezményeket éppen ezért sokkal hatékonyabban lehetne hasznosítani akkor, ha azok a gazdaság magyar szeletét, beleértve a hazai KKV-kat erősítenék.

- *A hazai KKV-k helyzetbe hozása.*

Ezekben a cégekben óriási lehetőségek vannak. Ezek rugalmas, agilis vállalkozások, amelyek gyors innovációra képesek. A bennük rejlő lehetőségek azonban jelenleg – a következő okok miatt – nem tudnak kibontakozni:

- a hazai piac – az alacsony életszínvonal miatt – árérzékeny, igénytelen. A minőségi termékek hazai piacra jutását elsősorban a szegénység akadályozza;
- a KKV-k környezete túlszabályozott, bürokratikus, ami növeli költségeiket. Ezen túl ellehetetlenítik őket a körbetartozások, az etikátlan üzleti környezet, a nyilván-

való csalások büntetlenül maradása. (Például a Hajdúbét ügyben azok a becsapott gazdák – akik nem lettek öngyilkosok – a mai napig nem kapták meg a nekik járó pénzt.);

- nem jutnak hitelekhez, így nem tudnak technológiát, gyártást korszerűsíteni. Ehhez ezek a cégek állami támogatást sem kapnak, szemben a betelepülő külföldi cégekkel. A Széchenyi terv pályázati lehetőségeket pedig a túlzott bürokrácia, valamint az önrész hiánya miatt nem tudják igénybe venni. A kevésbé korszerű technológiák, a bürokrácia és a munkát terhelő magas adók drágává teszik a gyártást, és a fejlesztést, ezért – az éles nemzetközi versenyben – ezek a cégek nem tudnak külpiacokat meghódítani. Pedig a hazai cégek sikeres exportja tartósan járulna hozzá a hazai gazdaság versenyképességének javulásához.

– *A gazdaság hazai szeletének erősítése.*

A KKV-k helyzetbe hozása a gazdaság hazai szeletének erősítését eredményezné. A helyzetbe hozás módszere lehetne a munkahely teremtés és átképzés támogatása, a munkát terhelő adók csökkentése különösképpen innovatív, tudás alapú munkahelyek esetén, a nemzetközi piacokra jutáshoz szükséges műszaki-technológiai fejlesztés alacsony kamatú hitelekkel való támogatása, az EU-s pénzekhez és a közbeszerzésekhez való hozzáfutás megkönnyítése. Másrésztől nem lenne szabad semmilyen állami támogatásban részesíteni a nagy energia igényű és nem környezetbarát tevékenységeket.

– *A gazdaság sokszínűségének növelése és a szolgáltatások fontossága.*

A KKV-k fejlődése növelné a gazdaság sokszínűségét, javítaná az innováció lehetőségét, és következésképpen csökkentené gazdaságunk függőségét. A politikai gondolkodás szintjén elhangzott az is, hogy csak a termelést kell bátorítani, mert a szolgáltatás nem teremt értékeket. Ez közgazdaságilag téves megállapítás, és ráadásul ellentétes is a gazdasági fejlődési tendenciákkal. A szolgáltatások ugyanis egyre fontosabbak az értékteremtés szempontjából. A szolgáltatások területén ugyanis – legyen az egészségügy, kulturális turizmus, oktatás, szaktanácsadás – kiemelkedően nagy értékek születnek meg. Ezek a tevékenységek tudásalapú munkahelyeket teremtenek, és fejlesztik is az alkalmazott munkaerőt. A munkavállalók önállósága is nagyobb, kreativitásukra, ötleteikre igényt tart a cég. Éppen ezért szerepük növekszik a fejlett gazdaságokban. A termelés és szolgáltatás egészséges arányának biztosítása is hozzájárul a gazdasági sokszínűség létrejöttéhez és a függőségünk csökkentéséhez. A sikeres szolgáltatás ugyanis nemcsak a hazai, hanem a külföldi piacra is dolgozhat, illetve külföldieket szolgálhat ki itthon. A színesebb, a munkavállalóknak több lehetőségét kínáló és az agyuk használatára is esélyt teremtő munkahelyek léte itthon tartaná a szakembereket.

– *A tanulás fontossága.*

Az elvándorlást a hazai tanulási esélyek javulása is mérsékelné. A kiváló szolgáltatásokhoz jó orvosok, ápolók, tanárok, közgazdászok is kellene, ezért az ezeken a területeken zajló képzést is, éppen úgy, mint a képzést és továbbképzést általában beruházásoknak kell tekinteni.

Kiemelendő a szakmunkás képzés területe. Ezen a területen is az általános műveltséggel is rendelkező emberek tudnak csak a társadalom számára is fontos tevékenységet kifejtetni.

Erre utal a Harvard Business School szerzője egy írásában. [30] Így fogalmaz:

A specialisták kora lehanyaglóban van. A jövő a jól képzett generalistáké. Ennek egyik oka a környezet bonyolultságának és bizonytalanságának fokozódása. Ennek

megértéséhez és kezeléséhez általános ismeretekre, intellektuális képességekre van szükség valamennyi szakterületen. Az egysíkúság, a beszűkült perspektíva ugyanis veszélyes félreértésekhez, rossz döntésekhez vezethet. Ez a legegyszerűbb szakmákban dolgozók esetén is igaz. Aki csak részterületeken van otthon, az rugalmatlan munkaerő, mivel a technológiai, és egyéb változások hatására tudása elavul. Ezért a cégek számára is azok a munkavállalók az értékesebbek, akik többféle ismerettel, tudással rendelkeznek.

– *Tudáshasznosítás és társadalmi tőke erősítés.*

A gazdasági siker esélyét javítja a társadalom és különösen a szakemberek véleményének meghallgatása és érdemi, szakmai viták tartása a jövőképről, a fejlődési irányokról. Ez segítené a tudás, a kreativitás felszínre kerülését, és hasznosulását az ország érdekében. Egyben növelné a bizalmat a politikusokban és az állami intézményekben, azaz erősítené a társadalmi tőkét.

Az elmondottak alapján a fejlesztés fő irányai jól láthatók. A megvalósításhoz, a válság okozta rövid távú, esetenként azonnali kényszerintézkedések mellett is, most kellene hozzáfogni. Ezek az irányok a sikeres gazdaság felé vezetnék az országot. A várható eredmények a következők lennének:

- sokszínű, diverzifikált gazdaság létrejötte a nagycégek mellett, sok, sikeres kis- és közepes vállalkozással,
- az állam hatékony szerepvállalásával a gazdasági szerkezet korszerűsödése, a támogatások átirányításával a tudásalapú, innovatív munkahelyek számának növekedése,
- a gazdasági szerkezet energia- és alapanyag függőségének és környezetterhelésének csökkenése,
- a legfontosabb erőforrás, a humán tőke megtartása, fejlesztése és hasznosítása: nemzeti tudásmenedzsment rendszer megteremtése,
- hatékony, nem bürokratikus és korrupciómentes politikai és társadalmi struktúrák létrejötte,
- beruházások az oktatásba és képzésbe, mint a jövő szempontjából legfontosabb területekbe,
- a fentiek alapján sok új és jó minőségű munkahely létrejötte, gazdasági függőségünk csökkenése és szakembereink itthon maradása,
- a társadalmi tőke megerősödése.

Mindehhez azonban a költségvetési hiánnyal és az adóssággal összefüggő politikákat – a takarékos gazdálkodás gyakorlatának feladása nélkül – alá kellene rendelni a hosszú távú fenntartható társadalmi-gazdasági fejlődés érdekében.

IRODALOM ÉS HIVATKOZÁSOK

1. A kijelentés 2012. január 27-én a Davosi Világgazdasági Konferencián hangzott el.
2. Stiglitz J.: *Austerity – Europe's Man-Made Disaster*. <http://austerity-europes-man-made-disaster/>
3. Beinhocker, E. D.: *The Origin of Wealth*. Harvard Business School Press, Boston, 2006.
4. Drucker, P.: *Managing for the Future: the 1990s and Beyond*. Truman Talley Books, New York, 1992.
5. *Innovation Strategy*. OECD. Párizs, 2010.
6. Porter, M., Stern, S.: *The New Challenge to America's Prosperity: Findings from the Innovation Index*. Council on Competitiveness. Washington (DC), USA. 1999.
7. *Europe 2020*. European Commission. Brüsszel, 2010.

8. Roth, F., Thum, A. E.: The Key Role of Education in the Europe 2020 Strategy. CEPS Working Document No. 338. Centre for European Policy Studies 2010. október.
9. Higher Education in Times of Crisis. EPP Political Assembly. Brüsszel, 2011. február 10–11.
10. Li, Y. J., Whalley Z., Shunming, S., Zhang és X. Zhao: China's higher education transformation and its global implications. Wox, 18. April 2008.
<http://voxeu.org/index/php?q=node/1066>
11. Atkinson, R., Hourihan, M., Giddings, V., Jenkins, J., Stepp, M., Swezey, D.: Taking on the Three Deficits: an Investment Guide to American Renewal. The Information Technology Innovation Foundation and The Breakthrough Institute. USA. 2011. november.
12. De Silva, S.: Human Resources Development for Competitiveness: a Priority for Employers. ILO. 1997. január.
13. Drucker, P.: Post-Capitalist Society. Butterworth–Heinemann, Oxford, 1993.
14. Porter, M., Takeuchi, M., Sakakibara, M.: Can Japan Compete? Macmillan, London, 2000.
15. Trilling, B., Fadel, Ch.: 21st Century Skills. Jossey–Bass, San Francisco, 2009.
16. Goleman, D.: Emotional Intelligence. Bloomsbury, London, 1996.
17. Brown, P., Green, A., Lauder, H.: High Skills: Oxford University Press. Oxford, 2005.
18. Cooke, P., Morgan, K.: The Associational Economy: Firms, Regions and Innovation. Oxford University Press, Oxford, 1998.
19. Appelbaum, E., Bailey, T., Berg, P., Kelleberg, A.: Manufacturing Advantage: Why High Performance Work Systems Pay Off. Cornell University Press. Ithaca, New York, London, 2000.
20. Thurow, L.: Head to Head. Warner Books, New York, 1993.
21. Csath, M.: Az innovációt befolyásoló és kísérő tényezők vizsgálata a hazai KKV-kban. NKTK által támogatott kutatás zárótanulmánya. Kodolányi János Főiskola, Székesfehérvár, 2011.
22. Fiscal Monitor IMF. 2011. április.
23. The Global Talent Index Report: The Outlook to 2015. Hendrich and Struggles. Economic Intelligence Unit. 2011.
24. World Competitiveness Yearbook 2012. IMD. Lausanne, 2012.
25. Global Competitiveness Report. 2011-2012. World Economic Forum, Davos. 2012.
26. Molnár Sz., Suhajda A., Z. Karvalics L.: Magyarország versenyképességének humán tényezői. IBM által támogatott kutatás. JATE Press, Szeged, 2011.
27. Bjornskov, Ch., Svendsen, G.T.: Why Does the Northern Light Shine So Brightly? Tanulmány. Aarhus School of Business, Dánia. 2002.
28. Mulcahy, S.: Money, Politics, Power: Corruption Risks in Europe. Transparency International. Berlin, 2011.
29. Maslow, A.: A Theory of Human Motivation and Personality. Psychological Review, Vol. 50., USA, 1943.
30. Mansharamani, V.: All Hail the Generalist. HBR Blog Network. 2012. június 4. Vikram Mansharamani a Yale Egyetem (USA) tanára.

„Szlovák a házastársam” Pozsony környéki magyarok vegyes házassága élettörténetek tükrében

*„A nagyszülők szíve tiszta szoba, ahol leülhetnek a más nyelvű unokák.
De egyszercs elfogynak a nagyszülők: elfogy a kerek alma, kihűlnek a tiszta szobák.
Az unokák nem tanulják meg a varázsigéket és elfelejtik a világot...”*
Gyurcsó István: Az unokák megszületnek (részlet)

(Bevezetésként a témaválasztásról) A szociológiai szakirodalom egyre mélyrehatóbban foglalkozik a külhoni magyarok sorsával. A vegyes házasságok témaköre egyre fontosabb szerepet tölt be a kutatásokban, mint ahogy a határon túli (különösen a szlovákiai) magyarság életében is. Ezek a hibrid pozíciók az asszimiláció fontos jelei (okozói és okozatai egyben). Ismeretes tény, hogy az etnikailag vegyes házasságban élő és felnövekvő személyek szocializációja a többségi (jelen esetben szlovák) nemzet irányába mutat.¹

Kutatásom a szlovákiai magyarok asszimilációs helyzetére, nyelvhasználatára és nemzeti identitására fókuszált; konkrétan a Pozsony környéki magyarok vegyes házasságaival foglalkoztam. Munkám kitér a dél-szlovákiai terület hibrid pozícióira – ezen belül az akkulturáció, asszimiláció, szórványosodás, kultúra és nyelv témakörére, egyéb demográfiai tényezők mellett. Ahhoz, hogy megértsük a vegyes házasságok „miért”-jeit, tisztában kell lennünk a „hogyan”-okkal. A „hogyan”-ok kiderítését egy – 2011 második felében – egyénileg kivitelezett terepmunka biztosította. Kutatásom módszertani háttérét – a téma mélyebb feltárása érdekében – a kvalitatív módszer biztosította. Témaorientált élettörténeti interjúkat készítettem Pozsonyban és Pozsony környékén, öt szlovákiai település bevonásával. Összesen 20 interjúalany volt ebben segítségemre.

(A szlovákiai magyarok etnikailag vegyes házasságai a számok tükrében) „A magyarok 25 százaléka szlovák házastársat választ” – olvashattuk tavaly, 2011-ben a Kitekintő.hu hírportálon.² Még szemléletesebb ennél a következő két mondat: „Különösen Pozsony megyében sok a vegyes házasság. A statisztika itt 67 magyar vőlegényt regisztrált, közülük 44 szlovák nemzetiségű nőt vett el, 22 magyart.”³ A határon túli magyarok közel 30%-a köt vegyes házasságot évente, de a fennálló magyar párú házasságok valamivel több mint 20%-a él vegyes házasságban.⁴

Elmondható, hogy Dél-Szlovákiában azok körében gyakoribb a vegyes házasság, ahol a felmenők között is volt erre példa.⁵ A vegyes házasságon belüli szocializációs folyamatokról csak survey adatok állnak rendelkezésre. Az adatok alapján megállapítható, hogy az ilyen környezetben felnövő személyek 80 százaléka szlovák és 20 százaléka magyar nemzetiségűnek vallja magát.⁶ A vegyes családba született újszülöttek esetében a szülők döntik el a gyermek nemzetiségét,⁷ amely később változhat: a gyermek felnőtté válva már maga dönt.

Érdeemes röviden áttekinteni a vegyes házasságok számának időbeli alakulását, hogy világosabban lássuk a folyamatot. Demográfiai adatok 1949-től állnak rendelkezésünkre, ugyanis csak a második világháborút követő időszakról közölnek pontosabb népmoz-

galmi adatokat Szlovákia területére vonatkozóan. A magyar vegyes házasságok aránya 1990-re szemmel láthatóan emelkedett: az 1. táblázat az utolsó oszlopának adatai alapján 7 százalékkal.

1. táblázat: *A házasságkötések számának alakulása Szlovákiában szlovák és magyar nemzeti-ségenként 1950 és 1990 között**

Év	Szlovákia összesen			Ebből szlovák			Ebből magyar		
	Összesen	ebből vegyes	%	Összesen	ebből vegyes	%	Összesen	ebből vegyes	%
1950	39082	3089	7,90	33409	1499	4,49	4125	851	20,63
1960	32179	3464	10,76	26638	1662	6,24	4117	721	17,51
1960	35961	4314	12,00	30476	2080	6,82	4011	949	23,66
1980	39578	4313	10,90	33801	2073	6,13	4253	1077	25,32
1990	40435	4600	11,38	34872	2208	6,33	3758	1043	27,74

Gyurgyik László 1999–2000-ben Pozsony 30 km-es körzetében kutatást végzett az ott élő magyarok asszimilációs folyamatairól.⁹ 12 helység lakosságán belül készített kérdőíves vizsgálatot. A felvidéki szociológus kutatásából fontos adatok állnak rendelkezésre e terület házassági homogenitása/heterogenitása szempontjából. A vizsgált populáció négy generációra vonatkozóan ad betekintést, ami a vegyes házasságok alakulására is rálátást nyújt. Gyurgyik kutatásában az első nemzedéknél 7,8 százalék volt az exogámia aránya; a negyedik generáció esetében ez 22,8 százalékra emelkedett.¹⁰ Az arány az első és a második generáció között ugrott meg a legjobban. A szociológus szerint ez a magyar–szlovák interetnikus kapcsolatok bővülésére vezethető vissza, ami az 1950-es évektől következett be Szlovákia területén.¹¹

Nemcsak a házasságkötések, hanem a válások arányának változását is érdemes nyomon követni. A szlovák, cseh és magyar nemzetiség közül „*a magyar vegyes házasságok esetében mutatható ki legegyszerűbben összefüggés a házaspárok különböző nemzetisége és a válások gyakorisága között. Az 1950-ben kötött házasságok közel 2 százalékponttal, az 1960-asok 5,5 százalékponttal, az 1970-esek 4, az 1980-asok 2,4 százalékponttal nagyobb mértékben végződtek válással, mint a homogén házasságok*”¹² Ez átlagosan 25 százalékkal több, mint a magyarok homogén házasságainak válási aránya. A vegyes házasságok esetében a házasságok különböző értékrendű és kultúrájú háttérére, közvetve tehát eltérő nemzetisége is szerepet játszhat a magas válási arányban.¹³ A heterogám házasságokból származók közül sokkal több a nemzetiségváltó, mint a homogén házasságokban élők között. „*A vegyes házasságokból származók asszimilációs vesztesége generációváltásról generációváltásra intenzíven növekszik*”¹⁴ Ezt a növekedést jól szemlélteti, hogy az „első generációs” – a vegyes házasságból született gyermekek nemzetiségváltása másfélszer, a következő generáció tagjaié nyolcszor akkora, mint a homogén házasságokban élő személyeké. Ezzel a folyamattal is magyarázható a magyar népesség Szlovákia összlakosságán belüli arányának csökkenése.¹⁵

(*Néhány fogalom tisztázása*) „*Az asszimiláció olyan politikai akciók függvénye, melyek a lakosságot a nemzetiség megváltoztatására kényszerítik*” – mondta Štefan ŠUTAJ, szlovák történész.¹⁶

Robert E. PARK szerint az asszimiláció egy olyan folyamat, ahol egyének és csoportok

más csoportok tapasztalatait felhasználva osztoznak azok történelméből és kultúrájából – vagyis beolvadnak hozzájuk. Park elméletében az asszimiláció az egyik csoport migráns jelenlétével kezdődik.¹⁷ Milton M. GORDON asszimilációs elmélete¹⁸ talán a legismertebb a szociológiában. Hétváltozós modell állított fel, amely az asszimilációs folyamat fokozataira épít. Ezek a következők:¹⁹

1. *kulturális asszimiláció* = akkulturáció;
2. *strukturális asszimiláció* = betagozódás a befogadó társadalomba;
3. *amalgamáció* = házassági asszimiláció;
4. *identifikációs asszimiláció*;
5. *előítéletek megszűnése*;
6. *diszkrimináció megszűnése*;
7. *érték- és hatalmi konfliktusok megszűnése*.

Gordon szerint a strukturális asszimiláció a lényeges pont. Ha ez bekövetkezik, a többi már természetes folyamat.

Beth B. HESS a következő fázisokat állította fel:²⁰ *szegregáció* (kisebbségek elszigetelése) → *akkomodáció* (alkalmazkodás a domináns kultúrához) → *akkulturáció* (a domináns kultúra átvétele = kulturális asszimiláció) → *asszimiláció* (a domináns társadalomba való betagozódás = strukturális asszimiláció) → *amalgamáció* (olvasztótégely, teljes beolvadás, vegyes házasság).

A gordonni modellt John M. YINGER²¹ pontosította. Yinger szerint az asszimilációs folyamat csak akkor válik teljessé, ha a különböző szociokulturális csoportok egy csoporttá olvadnak össze.²² Yinger asszimilációs koncepciója a következő: *akkulturáció*, *strukturális asszimiláció*, *amalgamáció*, *identifikációs asszimiláció*. Ez a négy alfolyamat erőssége határozza meg az asszimiláció mértékét. Yinger továbbá hozzáteszi, hogy ezek az alfolyamatok nem kötött sorrendben jelentkeznek. Az alfolyamatok hatással vannak egymásra.

Gereben Ferenc ezredfordulós kutatásai azt jelezték, hogy a kilencvenes években a határon túli magyarok kultúrmemzeti összetartozás-tudata erősödött;²³ az akkori értékrendi viszonyok is támogatták ezt a folyamatot: „*a kisebbségi identitástudat önmaga erősítése céljából hajlamos erőteljesebben támaszkodni a hagyományokra, a kulturális és vallási értékekre.*”²⁴ Ami az újabb tendenciákat illeti, Dobos Ferenc asszimilációs vizsgálódásai során 1996–2011 között egy ún. „beolvadási-potenciál” mutatkozott, ami azt jelenti, hogy a nemzeti identitásukat az iskolaválasztás terén egyelőre még fenntartó/megerősítő rétegek is egyre bizonytalanabbak identitásukban. Mindez anyanyelvi kultúrájuktól való nagyfokú elfordulásukban érhető tetten.²⁵

Az identitás átörökítésben az egyik legfontosabb megtartó erő az anyanyelv. A dél-szlovákiai magyarok a családban túlnyomó többségben magyarul beszélnek, azonban Csepeli–Örkény–Székely kutatásából kiderül, hogy a megkérdezettek több mint fele hozzátette, hogy olyan nincs, hogy a családon belül soha ne beszélnének szlovácul.²⁶ A magyar nemzetiségű felnőtt népesség anyanyelvvel, illetve „hétköznapi” nyelv választással kapcsolatos adatait (1999) megfigyelve elmondható, hogy minél messzebb távolodunk a családi körtől,²⁷ annál kisebb a magyar nyelvet használók százalékos aránya.²⁸ A felvidéki magyarokat érintő vegyes házasságok esetében az adatok azt igazolják, hogy sokan vallják magukat szlováknak, miközben beszélnek a magyar nyelvet.²⁹

(*Az interjúk vizsgálat főbb paraméterei és módszere*) 2011 júliusában kezdtem meg Pozsony környéki kutatásomat a szlovák–magyar vegyes házasságok terén. Munkámba olyan alanyokat vontam be, *akik magukat magyarnak vallják, házastársuk pedig szlovák nemzetiségű*. 2011 második felében 20 interjút készítettem.

Kutatásom gerincét ezek a *témaorientált (félíg strukturált) élettörténeti interjúk* képezték. E módszer közel áll a kevert típusú interjú fogalmához, amelynek „*lényege, hogy a beszélgetés egy részében (általában az elején) a kutató strukturált interjúra emlékeztető kérdéseket tesz fel, melyekre jól körülhatárolható (akár mérhetővé tehető) válaszokat kap, majd menet közben egyre nyitottabb kérdéseket tesz fel, ezzel együtt mind inkább visszahúzódik, egyre több teret engedve a válaszadónak, hogy véleményét kifejtse, érzéseinek hangot adjon.*”³⁰

Főbb kérdéseimet az interjúalanyok életútját érintő témák adták. Ennek alapján rákérdeztem az interjúalany *születési helyére, idejére és családi hátterére*. Legfontosabb témakörnek tartottam a *vegyes házasságon belüli döntéshelyzetek* mikéntjét, illetve a *tannyelv és a beszélt nyelvek megoszlását*. Az interjúalanyok élettörténetéhez hozzátartozott a *környezet és munkaerő-piaci elhelyezkedéseik; továbbá párkapcsolati körülményeik; az utódok kérdése; véleményük a másik etnikumról és a haza fogalma*. Egyéb kérdéskörök is megvitatásra kerültek, mint például a vegyes házasságok rokonsági körben, vallás, kultúra, sport és a boldog élet titka.

A 20 *interjúalany megoszlása* a következő volt: 11 főnek *Fél* volt a lakhelye, 5 főnek *Éberhárd*, 1 főnek *Vök*; további 1 fő *tőkési*, 2 pedig *pozsonyi* lakos volt a kérdéses idején. (A terepmunka helyszíneinek demográfiai adatait lásd a jegyzetben!³¹) Interjúalanyaim között 10 *nő* és 10 *férfi* volt. Korosztályi intervallumot nem állítottam fel, így az interjúalanyok *életkora* 27 éves kortól egészen 80 éves korig terjedt, többségük 40 és 60 év közötti volt.

A szociológiában közismert *hólabda módszerrel* dolgoztam, ami azt jelentette, hogy az egy-egy interjúalany ajánlása nyomán jutottam el a következő megkérdezett személyhez. Továbbá fontosnak tartottam, hogy a felkeresettek családjában legyen gyermek, esetleg unoka, ami szélesíti a kutatás látókörét, és mélyíti az esetleges asszimilációs tendenciák nyomon követésének a lehetőségeit – az iskolaválasztás, a tannyelv, a családban használt nyelv többgenerációs vizsgálata révén.

Interjúalanyaim jellemzésére még megjegyzem, hogy mindegyikük a római katolikus felekezethez tartozik. A *vallásosság* azonban inkább csak az idősebbekre volt jellemző, a fiatalabbak kevésbé bizonyultak buzgónak – templomba is csak ritkán járnak.

„*Vallásilag római katolikusok vagyunk. Templomi esküvő volt, de nem sűrűn járunk templomba.*” (Férfi, szül. 1970, Fél)

(*Életsorsok, családi körülmények*) Akik a háborúban, vagy a szocializmus kezdetekor születtek, azok szegényesebb életről számoltak be, és nem éppen „boldog és felhőtlen” gyermekkorról. Mindegyik interjúalanyomról elmondható, hogy nem volt „egyke”: mindenkinek legalább egy testvére volt. 11 fő számolt be arról, hogy négyen-öten voltak testvérek. Tehát interjúalanyaim többnyire nagycsaládban nőttek fel, azonban ha az ő gyerekeiket nézzük, *egyiküknél sem találok két gyereknél többel*. Többen is kijelentették, hogy „ennyit terveztek”, például egy két kisgyermekes édesanya mondta: „*mi már itt befejeztük, nem tervezünk többet*”.

Legtöbbjük szülője a volt termelőszövetkezetnél dolgozott, mezőgazdaságban vagy iparban. Többen mesélték, hogy szüleik munkahelyén olyan sok magyar dolgozott, hogy a munkahelyi nyelv többnyire magyar volt. Egy férfi (27 éves) említette csak azt, hogy egyik szülőjének (édesapjának) egyetemi végzettsége van.

Mindegyik interjúalanyom arról számolt be, hogy gyerekkorában otthoni nyelvként csak a magyart használták. Így többen meg is említették, hogy gondjuk volt a szlovák nyelvvel kezdetekkor (iskolában, munkahelyen stb.), mert idő kellett, mire belerázódtak.

(*A vegyes házasságon belüli döntéshelyzetek*) Rákérdeztem a házasság előtti döntésekre – eldöntötték-e még a házasság előtt, hogy ha lesz gyerek, mi lesz a neve,³² milyen iskolába fog járni, stb. A többségük nem feltétlen „házassági előtti döntésként” fogalmazta meg, hogy mikor döntöttek arról, hogy „ha gyerek lesz, akkor hogyan lesz”, hanem amikor már úton volt az új családtag:

„*Előtte mi nem nagyon törődünk ezekkel. Amikor megszületett a kicsi, akkor már igen. Ő [a férj] jobban akarta a szlovák óvodát-iskolát, én meg a magyart. Mondtam neki, hogy én leszek itthon vele, jobban fogok tudni vele tanulni [magyarul]... Aztán végül is szlovák mellett döntöttünk, mert úgy gondoltuk, talán jobb lesz a gyerekeknek. Belegondoltam, hogy amikor én beléptem munkába... Most is sokszor gondolkodok a [szlovák] szavakon.*” (Nő, szül. 1980, Fél)

Sok felvidéki magyar – nemcsak vegyes házasságban élő – szülő gondolja úgy, hogy gyermeke akkor fog tudni érvényesülni, ha az szlovák iskolába jár, mert ott könnyebben elsajátítja a többség nyelvét. Több interjúalanyom is hangsúlyozta ezt. E nézet nagyon közel áll a Szlovákiában ismeretes mondáshoz: „*Na Slovensku po slovensky!*”, amely annyit jelent, hogy „*Szlovákiában szlovákul!*” beszéljen és éljen az ember.

(*Tannyelv az óvodában és az alapiskolában*) Két interjúalanyom nem járt óvodába, mert abban az időben nem volt óvoda (szül. 1932, 1948). Rajtuk kívül mindegyikük a helyi óvodába járt, ahol gyermekéveit is töltötte. Pozsonyban, Éberhárdon és Félben is van magyar és szlovák óvoda egyaránt. A húszból tizenhét interjúalanyom járt magyar óvodába.

„*Óvoda magyar volt. Nem is volt kérdés, ez olyan automatikus volt. Csak városban lett volna szlovák ovi. Ott a környéken [Királyhelmeccel] mind magyar volt. Nagyon jó volt.*” (Nő, szül. 1977, Tökés)

Kettő alany vegyes óvodába járt, ami azt jelentette, hogy a magyar gyerekek egy csoportban voltak a szlovákokkal. De itt is arról számoltak be, hogy az óvó nénik magyarok voltak, így többnyire magyarul beszéltek.

Csak egy féli interjúalanyom (szül. 1972) járt szlovák óvodába, Félben akkor is volt magyar óvoda, mint napjainkban is. Interjúalanyom azzal magyarázta a helyzetet, hogy annak idején szülei azért adták szlovák óvodába (és szlovák iskolába is) őt, hogy jobban el tudja majd sajátítani a szlovák nyelvet, mert otthon mindig csak magyarul beszéltek.

Minden olyan interjúalanyom, aki vegyes, vagy szlovák óvodába járt (három ilyen alanyt említettem a fentiekben), szlovák tanítási nyelvű alapiskolába ment tovább. *Összesen négyen mentek szlovák iskolába, a többiek mind magyar alapiskolába jártak.*

„*Itt [Félben] jártam óvodába. Szlovák óvodába jártam. Amit tudok, hogy amikor bementem óvodába, akkor nem tudtam szlovákul, vagy csak igen gyatrán. Aztán ide jártam iskolába is. Az is szlovák volt. Gimnáziumba pedig már Somorjára jártam, de az is szlovák volt. Ott ismerkedtem meg a feleségemmel.*” (Férfi, szül. 1972, Fél).

Az imént megszólaltatott interjúalany, aki szlovák óvodába–iskolába járt, arról számolt be, hogy öccsét szülei már magyar óvodába és iskolába adták, mert akkor azt mégis így látták jónak. (Interjúalanyom nem mondta ki, de abban az időben, ha egy homogén magyar család szlovák tanítású nyelvű intézménybe adta a gyereket, akkor azt a magyar környezet rosszállóan nézte. Ma már ez nincs így.)

A magyar iskolában folyó szlovák nyelvű oktatás színvonalán is múlik, hogy a Felvidéken élő magyarok, akik magyar tanítási nyelvű iskolába járnak, el tudják-e rendszeresen sajátítani az ország nyelvét.

(*Közép- és felsőfokú iskolák*) A kisebbségi magyar közösségekben végzett empirikus kutatások igazolják, hogy az identitás vállalása és magyar anyanyelv használata között nagyfokú korreláció van. Az anyanyelv tehát fontos identitásépítő elemként működik.³³ A középiskolás kor döntő időszak az ember életében: ekkor válik a gyermekből felnőtt és alakul ki a felnőttkori személyiség. A határon túli magyaroknál az identitástudat gyakran a nemzetiség és nyelvhasználat kapcsán nyer belső megerősítést, amihez elengedhetetlen a magyar iskola elvégzése, ami a nemzetiség és nyelvhasználat gondozásában talán a legnagyobb feladatot látja el. Kutatások bizonyítják, hogy a magyar nemzetiség elhagyása az iskolaválasztás időszakában a leggyakoribb. Az oktatásnak tehát kulcsszerepe van az identitás megőrzésében. „*Szlovák nyelvű alsó- vagy középszintű iskolába kerülő magyar gyermekek teszik ki a magyar asszimilációs veszteség nagy részét.*”³⁴ A szlovák nyelvű iskolába járó magyar gyermekek³⁵ anyanyelve kisebbségbe kerül, amitől instabillá válik. Ezután erős valószínűséggel nyelvcserre következik.³⁶ Tehát a magyar nyelvet egy idő után felváltja a szlovák nyelv, ami gyakran együtt jár az identitásváltással.

Sorbán Angella erdélyi magyarok között végzett kutatásai egyben e folyamat összetettségére, ellentmondásaira is rámutatnak: „*bár a nyelv(ek) és az identitás kapcsolata – szövevényes összefonódásaik alapján – evidensnek tűnik, mégis bizonyos mértékig a sötétben tapogatózunk, hiszen ehhez a kérdéshez hozzáférésünk csak az elmesélt élettörténeti epizódok révén van, ezek pedig nyilván egyéni homlokzatok is. Következésképpen nem lehet figyelmen kívül hagyni azt az aspektust, hogy az interjúalany az anyanyelvhez és államnyelvhez való viszonyulásainak tükrében milyenek akarja magát beállítani a beszélgetés során. Ez a fajta megmutatkozás így nemcsak belső értékeléseket (jó esetben azonosulásokat) láttat, hanem kétségtől számol azzal is, hogy melyek az ezzel kapcsolatos társadalmi elvárások. Ráadásul történeteink nem is explicitek, hiszen a kutatás alapvetően nem a nyelvi identitás-narratívákra vonatkozott, hanem a pályatörténetek alakulására a kisebbségi kétnyelvűség körülményei között.*”³⁷

A középiskolát tizenhárman magyarul, öten szlovákul végezték el. Gimnáziumba tizenegy interjúalany tanult tovább, heten szakközépiskolát választottak. Többen jártak a Szenci Molnár Albert Gimnáziumba (magyar), a pozsonyi Duna utcai gimnáziumba (Pozsonyi Magyar Tannyelvű Gimnázium), Dunaszerdahelyre és Somorjára.

Két interjúalanyom (szül. 1930, 1948) *inasiskolába* járt. Egyikük nem végezte el, mert nem tudott szlovákul:

„*Ott kellett hagynom az inasiskolát. A szlovák nyelv miatt. Nem tudtam azt. (...) Leadtam a könyveket, irkákat nem kellett.*” (Férfi, szül. 1948, Éberhárd)

Mind az öt alany, aki szlovákul végezte a középiskolát, férfi. Elmondásuk szerint a szülők is beléjük nevelték, hogy az ország nyelve a szlovák, a munkahely nyelve is nagy valószínűséggel szlovák lesz, így akkor tudnak érvényesülni, ha a középiskolát is szlovákul végzik el. Kérdés, hogy ez mennyire igaz?

„*Én Dunaszerdahelyre jártam iskolába, szlovákba. Ez olyan logikus is volt. Mi magyar nemzetiségűek vagyunk, de elég szomorú, hogy sokan nem tudnak szlovákul. Vagyis nehezen beszélnek. És ez volt az oka, hogy szlovák iskola, hogy jobban tudjunk érvényesülni. A testvérem is szlovák iskolába járt. (...) Aztán én Pozsonyba jártam gimnáziumba, kartográfára. (...) Főiskolára is ugyanezzel mentem tovább.*” (Férfi, szül. 1961, Fél)

Azok az interjúalanyok, akik szlovákul végezték el a középiskolát (szül. 1961, 1967, 1970, 1972, 1981), arról számoltak be, hogy szlovákul is gondolkodnak. Többüknek nehezebbre esett a magyar nyelv az interjúbeszélgetés során.

Tizenhárman mentek továbbtanulni *felsőfokú tanintézménybe*. (Itt nincs összefüggés a

között, hogy szlovák, vagy magyar iskolába járt-e az illető.) *Hárman végezték magyarul a főiskolát* (óvónőképző: Léva, Nyitra; tanítóképző: Salgótarján). Nyolcan szlovákul és ketten cseh nyelven tanultak tovább úgy, hogy előtte ők is magyar gimnáziumba jártak. Tehát végül is kiderült, hogy többeknek nem volt probléma a magyar középiskola után sem szlovák nyelven továbbtanulni. Kelltt pár hónap, mire belerázódtak, de elvégezték az egyetemet vagy főiskolát szlovákul. Tehát *a magyar nyelvű középiskola nem zárja ki a továbbtanulás lehetőségét!*

(„*Hol tanult meg jól szlovákul?*”) Először nézzük meg, hogyan válaszoltak erre a kérdésre azok, akik tizennyolc éves korukig magyar tanítási nyelvű iskolába jártak.

- „*Szlovákokkal lényegében... Hát... Itt általában mindenki magyarul beszélt. A környezetünkben. Akkor: Az anyu, mielőtt én megszülettem, illetve mielőtt férjhez ment, ő szolgált Pozsonyban, egy ügyvéd családnál. Szolgálóként. Oda szoktunk járni a családdal – gyermekkoromban. És akkor valahogy nagyon rám ragadt ez a szlovák, mert én sokszor beteg is voltam, így sokszor voltam kórházban is. És akkor, abban az időben, amikor az anyu az apuval, valamit meg akartak beszélni, akkor elkezdtek szlovákul beszélni, hogy ne értem. Én meg kinevettem őket, hogy én bizony már értem (nevet).*” (Nő, szül. 1952, Fél)
- A munkahelyén tanult meg igazán szlovákul, szlovák könyvtárban, Szencen (Fél, szül. 1978);
- Az óvónőképzőben sok tantárgyuk szlovák volt (Fél, szül. 1956) – férje megtanult mellette magyarul.
- „*Szlovákul jól tudtam, azzal soha nem volt probléma. Szlovák unokatestvérek... Az egyik legjobb barátnőm, a szomszéd lány is szlovák volt. Úgyhogy a nyelvvel nem volt probléma, csak a szakkifejezésekkel.*” (Nő, szül. 1970, Fél).
- „*A faluban volt három szlovák család, akik elég messze is laktak tőlünk, nem is kommunikáltunk velük. De ők tudtak magyarul. Tanultunk az iskola felsőbb osztályában szlovákul, de az olyan is volt... A szüleim, azok azért kicsit előre láttak. (...) És a nagymama mindig elvitt a szomszéd községbe, ott csak szlovákok laktak. Nagyon érdekes volt. Egyszer ott is hagytam egy hónapra, nyári vakációra. (...) Megfizették a családnak, hogy ott voltam. Elég nehezen tanultam én meg szlovákul, mert nem szerettem.*” (Nő, szül. 1953, Pozsony)
- Egyetemen, Pozsonyban. (Dunaszerdahely, szül. 1969)
- Munkahelyen. (Éberhárd, szül. 1964)
- Férje mellett. (Éberhárd, szül. 1932)
- Magyar iskolában jó szlovák tanítás volt, illetve sokat járt be barátokkal Pozsonyba. (Vök, szül. 1984)
- Felesége mellett, és felesége is megtanult magyarul: „*Hát úgy, hogy amit nem tudtam, azt mutogattam* (nevet). *Jól van, utána már ragadt rám valami.*” (Férfi, szül. 1948, Éberhárd)
- „*Magyar óvodába, iskolába jártam. Aztán Pozsonyba, Duna utcára magyar gimnáziumba. (...) Anyukám megmelegítette az ebédet, aztán nekem le kellett ülnöm, és olvastam. Minden cikket felolvastam. Szlovákul. Úgyhogy nekem a szlovák nyelvvel nem volt egyáltalán problémám.*” (Férfi, szül. 1966, Éberhárd)
- Szlovák munkahelyen Pozsonyban (Fél, szül. 1980)
- Szomszédok szlovákok voltak, illetve főiskolán sokat kellett szlovákul tanulni (Fél, szül. 1952).

(*A beszélt nyelvek megoszlása*) Ha azt nézzük, hogy az interjúalanyok mindegyike homogén magyar családból származik, a beszélt nyelvek megoszlását tekintve szomorú kép áll előtünk. Akik szlovákul végeztek el a középiskolát, ott a családi nyelv és munkahelyi nyelv is többnyire a szlovák – mintegy 80 százalékban:

„Pont egy fél éve gondolkodtam el azon, hogy mi fut végig a fejemben egy kérdés után. Attól függ. Látod, most is akadozok itt a magyar nyelvvel. Nem tudom. (...) 80-85 százalékban szlovákul beszélek. Pozsonyba futkározok, hazajövök, akkor itt a feleség... Maximum szüleimmel... Azokkal teljesen magyarul kommunikálok.” (Férfi, szül. 1970, Fél)

Akik magyarul végeztek iskoláikat (alapiskolát és középiskolát), ott fele-fele arány a két nyelv megoszlása. Azonban az alanyok házastársa legtöbb esetben nem beszéli a magyar nyelvet, így a közös nyelv a szlovák. Az ilyen családban élő magyaroknál a beszélt nyelvek (szlovák : magyar) aránya 70:30 százalék körül mozog, és csak legjobb esetben 40:60 százalék.

Hat interjúalanyom mesélte, hogy házastársa elsajátította a magyar nyelvet. Fontos megemlíteni, hogy amikor ezek a házastársak megtanulták a magyar nyelvet, az adott településeken a magyarok részaránya több volt, mint a szlovákoké. Illetve ebből három olyan interjúalany akad, akinek az apósa és anyósa vegyes házasságban éltek, s így (szlovák identitású) házastársuk már gyermekkorában hallhatta a magyar nyelvet:

„Ha szólok a feleségemnek, akkor egyszer magyarul, egyszer szlovákul – ahogy esik. Társaságban pedig attól függ. De kettesben többnyire szlovákul, mert úgy szoktuk meg még az iskolában. (...) A gyerekekkel az elejében nagyon betartottuk, hogy velem magyarul, feleségemmel szlovákul beszéljen. Most én magyarul beszélek vele [a gyerekekkel], ezt azért betartom. De ő [a gyerek] felém már valamikor szlovákul szól. De én mindig magyarul felelek neki. (...) Mondjuk, lényegesen többet beszél szlovákul [a gyerek], nyáron nem is, de évközben igen. A Minimaxot is úgy állítottuk be, hogy az magyarul menjem, hogy legalább...” (Férfi, szül. 1972, Fél)

Néhány interjúalany házastársa érti a magyar nyelvet, de nem beszéli. Ez a középkorúakra jellemző. A fiatalabb korosztályokban a tipikus helyzet az, hogy a házastársuk nem érti, és már nem is akarja elsajátítani a magyar nyelvet. Itt a család nyelve a szlovák, és a gyermekek se beszélnek jól magyarul, esetleg csak értik a magyar nyelvet.

„Nálunk [a családban] a kommunikáció kilencven százalékban szlovákul történik, mert gyorsabb a kommunikáció. Megmondom őszintén, hogy én mint magyar, sokszor gyorsabban ki tudom magam szlovákul fejezni, mint magyarul. Hozzámondom, hogy sajnós, mert ha az ember reggel hét órától munkában van délután négyig, és a kommunikáció 95 százalékban csak szlovákul megy, tény és valóság, hogy gondolkozni kell, hogy bizonyos dolgokat hogyan mondjak ki magyarul. Élő példát tudok rá mondani: (...) nekem egy szakmai három oldalas dolgozatot kellett írni bizonyos szakmai dologról, ami abszolút az én szakmám. És én sajnós mint magyar, először szlovákul írtam meg, és utána fordítottam magyarra. És a magyar tanítónő, az én unokatesóm, biztonság kedvéért leellenőrizte, mert a MOL-osoknak ment Magyarországra, és hát ne legyen benne hiba. (...) Meg tudta mondani a magyar tanító néni, hogy ez a szöveg szlovákából magyarba lett fordítva. (...) Ha valamiről gondolkodni kell, például nem hangosan számolok, akkor magyarul számolok, mert az úgy automatikusan bennem van.” (Férfi, szül. 1964, Éberhárd)

Vessünk egy pillantást arra, hogy a családban ki, kivel, milyen nyelven beszél:

„Férjemmel szlovákul, gyerekekkel magyarul beszélek, abszolút magyarul.” (Nő, szül. 1970, Fél)

Beszéd a gyerekekhez: „Nincs csak magyarul (nevet). Igyekszek magyarul, de... így is, meg úgy is, na. Nem beszélek csak magyarul velük otthon, ha egyedül vagyunk. De többet, mint máshogy. (...) Ha rosszkodnak? (Nebet). Akkor többnyire szlovákul. (Nebet). Igen,

akkor többnyire szlovákul. Ha valamit mesél, vagy szépen beszélgetünk, vagy olvasunk, akkor magyarul.” (Nő, szül. 1978, Fél)

A gyerekek: „Velem és anyuval magyarul beszél, de ha megjelenik az apja..., akkor átkapcsol. (...) Férjem érti a magyar nyelvet, de ha már hosszabb a mondat, akkor már nem. (...) Ha fiam nem ért valamit, megmondom neki, hogy te apád a szlovák, kérdezd meg tőle.” (Nő, szül. 1970, Fél)

„Feleségem nem tud magyarul. Igen keveset ért. A nagyobbik fiam huszonhét éves lesz, ő beszél is és ért is magyarul. A lányom huszonnégy éves múlt, ő nem beszél magyarul. Itt ott valamit ért. És van még egy tizenhárom éves fiam, aki nem beszél magyarul, de mindent megért. A kisebbik fiammal csak magyarul beszélek. A nagyobbik fiammal csak magyarul beszélek, csak a lányommal beszélek szlovákul. (...) A nagyobbik fiammal még szigorúbb voltam, mert addig nem válaszoltam neki, amíg nem ismételte meg, amit én tőle magyarul akartam hallani. Ő rá volt kényszerítve. És azt hiszem, hogy ő hálás is mostan, hogy beszél magyarul.” (Férfi, szül. 1961, Fél)

„Én a lányommal magyarul beszélek, férjemmel szlovákul. (...) Mi például egy családi ebédnél is két nyelven beszélünk. Attól függ, ki kinek. Ez az, ami elején a férjemnek... Tehát most is ránk szól, hogy ő nem érti. De mi a lányommal annyira megszoktuk, hogy mi ketten magyarul beszélünk, hogy nehéz átállni.” (Nő, szül. 1969, Pozsony)

A hétköznapi beszélt nyelven kívül vizsgálatra érdemes a gondolkodás, ima, számolás stb. nyelve. Azon interjúalanyaimnál, akik magyarul végezték az alapiskolát és a középiskolát, az anyanyelv valamilyen szinten – legalábbis *intim nyelvhasználatként*³⁸ – tendenciaszerűen megőrződik.

„Mondjuk, járok néha szlovák misére, de nem bírok szlovákul imádkozni. (...) A gondolkodás is csak magyarul megy.” (Nő, szül. 1952, Fél).

„Többnyire a szlovák nyelvet használom, munkahely miatt is. (...) De magyar nyelven gondolkodok, csakis.” (Nő, szül. 1970, Fél).

„Ha kell valamit, most is lefordítom a fejemben magyarra. (...) Magyarul gondolkodok, mindig! De azt hozzáteszem, hogy vannak olyan szavak, amit nem tudok magyarul megmondani. Ilyenek a szakkifejezések, mert azokat úgy tanultam meg.” (Férfi, szül. 1948, Éberhárd).

„Mondjuk csak azért haragudott matematikából főiskolán a tanár, hogy nem hangosan vezettem le a példát a táblánál. Én meg nem tudtam azt tanulni, hogy én fejből szlovákul számoljak (mosolyog). Ha szlovákul mondtam, akkor nem ment a számolás.” (Nő, szül. 1953, Pozsony).

(Környezeti tényezők, szituatív nyelvhasználat) A vegyes házasságban élő interjúalanyok életében azt is érdemes megfigyelni, hogy milyen környezet (nyelvi) veszi őket körül, milyen barátaik vannak, hova tartoznak szívesen és mi az álláspontjuk azokról a dolgokról, amelyek környezetük részei. Bár általában tudják, hogy a régebbi időkben Pozsony környéke nem volt ennyire vegyesen lakott terület, és a vegyes házasság és a kétnyelvűség sem volt ennyire elterjedt, ma már a heterogenitás természetes számukra, mert ebben éltek mindennapjaikat:

„Össze vagyunk itt mi keveredve, de feleségem is, és anyósom is ért magyarul. Furcsa nyelv van itt, mert szlovákról átugrunk magyarra, magyarról szlovákra. De soha nincs az, hogy valaki nem értené. (...) A gyerekek legtöbbször szlovákul beszélnek mindenkivel.” (Férfi, szül. 1966, Éberhárd)

A folyamat eredménye, hogy a fiatalabb vegyes családok jórészt a többségi nemzethez tartozókkal barátkoznak. Ebben a társaságban szlovák házastársuk is (aki nem sajátította

el a magyar nyelvet) jobban érzi magát, és a gyerekek is, akik általában jobban beszélik a szlovákot, mint a magyart:

„Barátnők, fele-fele, hogy magyar-szlovák. Például tudom, hogy érti a magyart, de jobban tud szlovákul. Ettől félek én is a fiammal kapcsolatban, hogy majd inkább szlovákul fog a magyarokkal is beszélni.” (Nő, szül. 1970, Fél).

Vannak, akik azt mondják, hogy a szlovákiai magyarok általában jól beszélik a szlovákot, így nincs gond:

„Itt nincsenek problémák. Amik vannak, azokat a politikusok csinálják. Ha ezt ők nem keverték volna meg, akkor nem lenne ebből semmi problém.” (Férfi, szül. 1948, Éberhárd)

Érdeklődésem kiterjedt az olyan helyzetekre is, hogy ha az interjúalanyoknak lehetősége van az *postán, rendelőben* stb. magyarul beszélnie, akkor milyen nyelven fog megszólalni? Erre többen azt felelték, hogy a szituációtól függ: ha szlovákul szólítja meg őket valaki, akkor mindenképpen szlovákul fog beszélni. És akkor is, ha az adott helyszínen a többség szlovák, mert nem teheti meg, hogy a többiek ne értsék meg, mit beszél, még ha azoknak nincs is konkrét közük a szituációhoz. (Ez a vélekedés akár a szlovák nyelvtörvény sajátos „bensővé-tevéseként” is hathat!)

Az is sajátos nézet, ahogy a vegyes házasság és a többségi nyelvhez való idomulás helyzetéből „kitekintve” a Pozsony-környéki magyarok megítélik más vidékek szlovákul kevésbé tudó magyarjait:

„A mostani gyerekek is..., alig tudnak ott [Királyhelmecc mellett] szlovákul. Nincs lehetőség beszélniük. Mondjuk értem, mert én is ott nőttem fel. De nem veszik a fáradságot, hogy megtanuljanak beszélni. Elkerülnek a világba, vagy ide [Pozsony mellé], és mi van... Tehát nem az, hogy én magyar vagyok, és csak magyarul kell tudnom. Ugyanígy tanítom a gyerekeimet is, magyarul. Hiába szlovák környezetbe járnak, mert férjem szlovák - a családja egyáltalán nem tud magyarul, egy szót sem. De ennek ellenére tanítom őket... Tehát nem az van, hogy akkor csak szlovákul, vagy csak magyarul. Ebben az országban él, és itt ez az alapkövetelmény. Volt egy történelemtanárom, és ő egyszer azt mondta, hogy ez az ország attól szép, hogy színes. És igaza van. Tehát nem kell leragadni annál, hogy csak magyar, vagy csak szlovák.” (Nő, szül. 1977, Tökés)

A nyelvhasználatot befolyásoló környezeti tényezők között fontos helyet foglalnak el a *munkaerő-piaci körülmények*. Az interjúalanyok munkahelyi nyelvként többnyire a szlovákot említették, mert be kell látni, Pozsonyban és környékén kevés olyan munkahely van, ahol egész nap a magyar nyelvet lehet használni a szlovák helyett:

„Nekem szerencsém volt, mert a hadsereg után nekem ők adtak munkahelyet. Ott voltam egészségügyi vezető. (...) Pozsonyban. Ott csak szlovákokkal dolgoztam együtt, szlovákul.” (Férfi, szül. 1967, Fél)

„Egyéni vállalkozó vagyok. De itt nyolcvan százalékban magyarok dolgoznak. Megoszlik, kivel hogy beszélek. De tudod miért? A szakszavak miatt! Nem is lehetne más-hogy. Így többnyire marad a szlovák.” (Férfi, szül. 1970, Fél)

Az alanyok munkaerő-piaci elhelyezkedése alapján az mondható el, hogy legtöbben azon a szakterületen dolgoznak, amit kitanultak (pl. elektrotechnikus, óvónő, rendőr, vegyész stb.). És a kisebbségi nyelv ismerete néha még előny is jelenthet:

„Munkahelyen, főnöknőm is szlovák, de azért vettek oda fel, mert tudok magyarul. Ha kell valamit fordítani, akkor... Öreg kiadású újságokat dolgoznak fel, 1700-1800-as évek, amikor magyar volt a kiadó.” (Nő, szül. 1970, Fél).

(*A vegyes házasság elfogadottsága, utóhatása*) Többen számoltak be arról (Fél, Éberhárd, Vök községbeliek), hogy senkinek nem volt meglepő a vegyes házasság, azaz egyik fél családjának sem, mert „a vegyes házasság a környéken klasszikus dolognak számít”. Azok az interjúalanyaim, akik homogén közegből, településről származnak, már másképpen élték meg az etnikai heterogenitás kérdését:

„A szüleim nem szerették volna, ha szlovákhhoz megyek hozzá, semmiképpen. (...) Amikor már megszületett a gyerek, és látták, hogy minden rendben, akkor már ők is belenyugodtak. Az esküvőt mi magunk szerveztük például, mert a szüleim nem egyeztek bele. De amikor látták, hogy komoly a dolog, akkor azért eljöttek. (...) Amikor a férjem (szlovák) szülei jöttek hozzánk leánykérőbe, akkor megpróbálták előadni, hogy a szüleim próbáljanak engem erről lebeszélni, mert hogy ez nem jó. A férjem szülei – már csak az anyukája él – a mai napig nem fogadtak be. (...) Nem kommunikálnak velem. (...) Az unokával sem. Azért is haragudtak, hogy őt magyar iskolába adtuk. (...) Az én szüleim meg nagyon jól kijönnek a férjemmel, mert nem beszélnek jól szlovákul (mosolyog).” (Nő, szül. 1969, Pozsony)

Összességében hárman említették, hogy a szülők ellenezték a vegyes házasságot, de ők ezzel nem törődtek. E három interjúalanyom Fél, Dunaszerdahely és Nyír településekről származik – tehát többnyire többségében magyar nyelvi területekről. Előfordult az is, hogy a vegyes házasságot – a szülőkön kívül – a régebbi szűkebb magyar közösség sem fogadta el, és ezt a vegyes házasságba belépő magyar féllel érzékeltette is:

„A gimnáziumi barátnőm, akivel három évet ültem együtt, azóta nem beszél velem, mióta férjhez mentem, mert szlovák a férjem.” (Nő, szül. 1970, Fél)

Több interjúalanyom mesélte *házastársa* családjáról, hogy „leköltöztek a hegyekből”. A homogén szlovák környezetben felnőtt szlovák házastársak között jellemző volt az ismerethiány és a meglehetősen negatív magyarsággép addig, amíg meg nem ismerték magyar párjukat és annak családját, környezetét.

A vegyes házasságok drámai kérdése: hogyan fog alakulni a *gyerekek, unokák* nyelvhasználata?

„Hát, meséket (nevet) tévében többnyire csehül [nézik a gyerekek]. (Nebet). Csehül vagy szlovákul. Mert az az igazság, ha valami magyar mesét kapcsolunk be, akkor nem érti. Vagy nem is így. Ő csak ezt a mi konyhai nyelvünket érti. Mert ha valami már... A mesében is valami olyan magyarországi, magyarul beszélnek, nem érti. Mindjárt bejelenti, hogy ő ezt nem érti, és kapcsoljuk át. Amit mi beszélünk egymás között, ilyen szelvényes magyarul, azt érti. De ami szépen van mondva, azt nem. Nem hiszem, hogy az egészet nem érti. Biztosan, amit máshogy ejtnek, azzal gondja van. Akkor azt már nem tudja beleszúrni a mondatba, mert nem illik bele neki. A történést így megérti, csak a szavakat néha nem.” (Nő, szül. 1978, Fél)

Az unokák esetében összetettebb a helyzet, ugyanis az unoka egyik szülője a nagyszülők révén már biztosan vegyes családban nőtt fel, így az asszimiláció sokadik lépcsőfokán kapcsolódik be a folyamatba. Egyik interjúalanyom, akinek szlovák férje megtanulta a magyar nyelvet, a következőképpen nyilatkozik:

„Az egyik unoka nem tud magyarul, mert a szlovák menyecske nem engedte, hogy tanuljon. Unoka most kezd felnőni, és rossz neki, hogy nem érti, amit a nagymama mond.” (Nő, szül. 1956, Fél)

(*A haza fogalma*) Próbaképpen egy elvont fogalomra, a haza fogalmára is rákérdeztem, kíváncsi voltam, hogy az interjúalanyok ezt a fogalmat hová fogják elhelyezni a térbeli identitás szerkezetében. Korábbi empirikus vizsgálatok tapasztalata szerint a haza fogalma – határon túli magyarok esetében – erőteljesen egybefonódik a lokális és regionális

identitással, s ritkábban növekszik ország-méretüvé.³⁹ Interjúalanyaim esetében is elmondható, hogy a *haza leszűkül a szülőföldre vagy a régióra*. A haza nem válik egyenlővé Magyarországgal – akkor már inkább Szlovákiát említik, mintsem Magyarországot.

„Nálam a haza-fogalom mindig Éberhárd lesz. Sose fogom azt mondani, hogy az én hazám Magyarország vagy Szlovákia. Az én hazám itt van, ahol születtem. (Férfi, szül. 1964, Éberhárd).⁴⁰

„Nekem, mivel ez a szülőföldem, ez a hazám is. A falu, ahonnan származom. Kicsit komplikált – Szlovákia a hazám, de magyar vagyok. (...) Nem szégyellem a nemzetiséget, de nem ütöm a mellem, hogy magyar vagyok. (...) De nem is vagyok rá büszke. Valaki büszke rá. Nálunk ez a családban soha nem volt téma. Nálunk az a fontos, hogy az ember legyen becsületes, lényegtelen, hogy milyen nemzetiség.” (Férfi, szül. 1961, Fél)

„Hogy mit tartok hazámnak? Szlovákiát. Egyértelműen. Amikor itt születtem, akkor már Szlovákia volt. (...) A haza fogalma otthon van nekem, az Dunaszerdahely és környéke. (...) Volt ez a kettős állampolgárság... Nem venném fel a magyar állampolgárságot. Hogy miért? Itt van a hazám, itt születtem, itt vannak a szüleim. Nem akarok én innen elmenni. Amíg vannak itt iskoláink, amíg itt jól érezzük magunkat, addig végül is elég ez.” (Nő, szül. 1969, Pozsony)

„Ez a mi hazánk. Szlovákia. Mert mink itt születünk. Ezt a hazát kell szeretnünk, nem a Magyarországot. Magyarországtól én nem kapok semmit.” (Férfi, szül. 1948, Éberhárd)

A „mit érez vagy mit tart hazájának?” kérdésre még a következő rövid válaszokat kaptam:

- „Mivel ez a szülőföldem, ez a hazám.”
 - „Felföldi magyar vagyok - nem tudnék élni a mai Magyarországon.”
 - „Kárpát-medence.” (két interjúalany is ezt mondta).
 - „Magyar vagyok, de szlovákiai.”
 - „Szlovákiát, egyértelműen. Haza: Dunaszerdahely.”
 - „Éberhárd lesz nekem mindig a haza.”
 - „Éberhárd.”
 - „Második haza Magyarország, ha ezt lehet mondani. De itt a haza, Szlovákiában.”
 - „Fél.” (Több interjúalany ezt mondta).
 - „Szlovákiai lakosnak tartom magam, Magyarországot nem tartom hazámnak.”
- „Ez a mi hazánk, Szlovákia, mert itt születünk.”

(*Olasási és művelődési szokások*) Feltettem azt a kérdést is, hogy *az utóbbi időben miket olvasott és milyen nyelven?* Többnyire magyar újságot, magyar könyveket olvastak. Azonban akik szlovákul végezték a középiskolát, ők szlovákul is szeretnek olvasni, mert gyorsabban megy nekik.

„Igazából a középiskola számít. Aki magyarba járt, az megmarad magyarnak. Aki szlovákba járt, annak már nehezebb fog esni minden, ami magyar.” (Nő, szül. 1970, Fél)

Azon interjúalanyaim esetében, ahol a családban a szlovák a kommunikációs nyelv, ott a könyv, tévé, újság nyelve is szlovák. Az idősebb korosztály, akiknek már unokáik is vannak, inkább fordulnak *magyar* könyv, újság és tévécsatorna felé. A fiatalabbakra (1960 után születettek) inkább a *szlovák* nyelvű olvasmányok stb. dominanciája jellemző. Kíváncsiságból rákérdeztem néhány fiatalabb interjúalanyomnál, hogy a Facebook közösségi portál milyen nyelven van beállítva számukra. Szomorúan vettem tudomásul, hogy a szlovák nyelvet használják. Választásukat a fiatalabbak azzal magyarázzák, hogy Szlovákiában élnek, és emiatt is a szlovák hírekre kíváncsiak, és nem a magyarra. Legtöbbjük olvasási aktivitása kimerül a (többnyire szlovák nyelvű) sajtótermékek átböngészésében. Ki kell emelni azokat, akik magyarul végezték el a középiskolát, mert az ő esetükben korosztályi határ vonalat nem lehet felállítani. Ők inkább számoltak be arról, hogy még mindig magyar könyveket

olvasnak, és filmeket is szívesebben néznek meg anyanyelvükön. Ki kell emelni, hogy ezeknek az interjúalanyoknak a beszámolóiból egyértelműen az derült ki – összehasonlítva a többiekkel – hogy ők többet is olvasnak, és mindezt anyanyelvükön teszik.

„*Híreket szlovákul nézem, filmeket magyarul. Könyveket magyarul. Interneten Új Szót olvasok, aztán a szlovákot is elolvasom. Tehát úgy fele-fele.*” (Nő, szül. 1970, Fél)

„*Én a szlovák híreket nézem. Édesapámmal, ha beszélök... ők kilencven százalékban magyart néznek. Híreket is. Időjárást is. Én mondom neki, hogy én itt élek Pozsonyba’, és most időjárásról beszélünk. Nem Budapesten élünk... Ilyen a politika is. Érdekelhet, de itt mi teljesen más világban élünk. Érdekes, ő még abban él.*” (Férfi, szül. 1970, Fél)

Azok az interjúalanyok járnak szívesen magyar *kulturális programokra* (mozi, színház stb.) akik a középiskolát is magyarul végezték. Az idősebb korosztálynál, ahol a szlovák fél elsajátította a magyar nyelvet, ott egyáltalán nem jelent gondot a magyar programokon való részvétel. A fiatalabbaknál már kevésbé színes a paletta – ők többnyire szlovák moziba, színházba stb. járnak szívesen, mert elmondásuk szerint azt mindegyikük megérti, és közben senki nem érzi magát kellemetlenül.

(*Összegzés*) Munkám bevezető része betekintést nyújtott a határon túli magyarok lakta vegyes régiók asszimilációs folyamataiba. Dél-Szlovákia, azon belül Pozsony környéke mint kutatásom területe, részletesebb vizsgálódás alá esett. Gyurgyík László kutatásai alapján is elmondható, hogy azokon a településeken, ahol a magyarok vannak többségben, kisebb a vegyes házasságok aránya, mint ahol a szlovákok vannak többségben. A heterogám házasságokban (főleg persze a kisebbségi házaspárok között) sokkal több a nemzetiségváltó személy, mint a homogén házasságokban élők körében. A vegyes családokból kikerülők között generációról generációra növekszik azok száma, akiknél a magyar közösség rovására nemzetiségváltás történik.

Az etnikailag vegyes családoknál az egyik legfontosabb téma, mondhatni döntő mozzanat az iskola, illetve a tannyelv megválasztása. A szlovákiai magyarok közül sokan vallják azt a nézetet, miszerint a magyar iskolába járók nem tanulnak meg jól szlovákul, így nem tudnak helytállni az országban. Gyermkeiket így sokan szlovák iskolába íratják, hogy utána – úgymond – jobban tudjanak érvényesülni. Pozsony-környéki interjúalanyaim közül is többen nyilatkoztak így. Ez a kisebbségi gondolkodásmód meglehetősen reflektálatlanul leképezi az intoleráns többségi „szlogent”: „*na Slovensku po slovensky*”; vagyis hogy „Szlovákiában szlovákul” beszéljen és éljen az ember. Hozzá kell tenni, hogy azok az interjúalanyaim, akik magyar iskolát végeztek, kevésbé gondolják úgy, hogy a magyar iskola bármilyen szempontból hátrányt jelentene egy szlovákiai magyar számára – szerintük inkább erősíti a már meglévő identitást. Interjúalanyaim közül többeknek személyes életpéldája is azt tanúsítja, hogy a magyar nyelvű középiskola megfelelő alapnak bizonyult a többségi nyelven végzett felsőfokú tanulmányokhoz.

A vegyes házasságok nyelve és gyermekeik iskolaválasztása többnyire a többségi szlovák nyelvhasználathoz igazodik. Mivel a vegyes házasságok és a szlovák tannyelvű diákok számaránya (egymással szoros összefüggésben) növekszik, az e témával foglalkozó kutatók egybehangzó véleménye szerint ezek a kisebbségi helyzet szorításában született döntések erőteljesen hozzájárulnak a szlovákiai magyarság lélekszámának csökkenéséhez.

Összefoglalásul elmondható, hogy kutatási területemen, Pozsony környékén erős asszimilációs hatásnak vannak kitéve azok a szlovákiai magyarok, akik a vegyes házasság intézményét választják. A többségi nemzethez való asszimilációs idomulás – főleg a fiatalabbak körében – mind a nyelvhasználati és kulturális szokásokban, mind pedig a lokális identitástudat, konkrétan a haza-fogalom lassú áthangolódásában kimutatható.

JEGYZETEK

- 1 Gyurgyik–Horváth–Kiss 2010: 19
- 2 *A magyarok 25 százaléka szlovák házastársat választ.* Forrás: Kitekintő.hu URL: http://kitekinto.hu/karpat-medence/2011/07/08/a_magyarok_25_szazaleka_szlovak_hazastarsat_valaszt/ (Levétel ideje: 2011-07-21)
- 3 Uo.
- 4 Dobos 2011: 20
- 5 Csepeli–Örkény–Székely 1999
- 6 Gyurgyik–Horváth–Kiss 2010: 19
- 7 Az újszülött nemzetiségét Szlovákiában az anya nemzetiségével azonosítják. Kivételt képeznek ez alól a vegyes családok gyermekei. (Gyurgyik–Kiss 2010: 226).
- 8 Gyurgyik 1998
- 9 Gyurgyik 2004
- 10 Gyurgyik 2004: 56
- 11 Gyurgyik 2004: 57
- 12 Gyurgyik 1998
- 13 Gyurgyik 1998
- 14 Gyurgyik 2004: 59
- 15 Gyurgyik 2004: 59
- 16 Šutaj 2001
- 17 Gyurgyik 2004: 13
- 18 Gordon: 1964
- 19 Gyurgyik 2004: 14
- 20 Gyurgyik 2004: 15
- 21 John M. Yinger az amalgamációt megkülönbözteti a vegyes házasságtól. Amalgamáció nélküli vegyes házasság: gyermektelen párok. Amalgamáció vegyes házasság nélkül: házasságon kívül született gyermekek. (Gyurgyik 2004: 18)
- 22 Gyurgyik 2003
- 23 Gereben 2005: 53
- 24 Gereben 1999: 27
- 25 Dobos 2011: 65
- 26 Csepeli–Örkény–Székely 1999
- 27 Családi kör → baráti kör → munkahely → vásárlás közben → hatóság előtt.
- 28 Gereben 2005: 67
- 29 Gyurgyik–Horváth–Kiss 2010: 25
- 30 Héra–Ligeti 2006: 145
- 31 A kutatót települések demográfiai adatai a 2001-es népszámlálás alapján:
 - **Pozsony** (Bratislava): **428 672** fő (ebből 3,8% magyar)
 - **Tőkés** (Zalesie): **750** fő (ebből 2% magyar)
 - **Éberhárd** (Malinovo): **1349** fő (ebből 51% magyar)
 - **Fél** (Tomasov): **2052** fő (ebből 55% magyar)
 - **Vök** (Vlky): **399** fő (ebből 75% magyar).
 Forrás: Fórum Kisebbségkutató Intézet, URL: http://www.foruminst.sk/hu/11/telepulesek/7/2001_es_nepszamlalasi_adatok (Levétel ideje: 2012-02-20)
- 32 Névadás esetén csak magyar, vagy csak szlovák, vagy csak nemzetközi nevek jönnek-e számításba. Ez a téma sehol sem volt életbevágó kérdés.
- 33 Gereben 2011: 19
- 34 Zahorán 2010
- 35 Bizonyított tény, hogy ha már az előző generáció is szlovák iskolát végzett, az ebben a generáció(k)ban élő magyar szülők lesznek leginkább azok, akik továbbra is szlovák nyelvű iskolákba fogják járattatni gyermekeiket, elfordulva az anyanyelvi oktatás lehetőségétől. (Dobos 2011: 17)
- 36 Péntek 2001
- 37 Sorbán 2011: 122
- 38 „*A számolás, álmódás, az ima, az istentisztelet nyelvét összefoglalóan privát, illetve intim nyelvhasználatnak nevezhetjük.*” (Gereben 2005: 76)
- 39 Gereben 2001
- 40 „*A szlovákiai magyarok egy része sajátos nemzeti identitástudatot ápol. Hazájának képletesen értve egy fiktív országot tekint, amely nem azonos Szlovákiával, sem Magyarországgal. Ez derül ki Muriel Blaive francia történész kutatásából, amelyet nemrég a két Komárom lakosainak körében végzett – írja az Új Szó című szlovákiai magyar napilap. Blaive vagy tíz érettségiző korú magyar diákkal is készített mélyinterjút, egyikük sem tudta elképzelni, hogy olyan szlovák házastársa legyen, akivel nem tud magyarul beszélni. Egy esetleges angol házastárs lehetőségétől viszont már korántsem zárkóztak el ilyen hevesen.*” *A szlovákiai magyarok fiktív hazája.* Forrás: Múlt-kor. Történelmi portál. 2010. augusztus 27. URL: http://www.mult-kor.hu/20100827_a_szlovakiai_magyarok_fiktiv_hazaja (Levétel ideje: 2011-01-14)

IRODALOM

- A magyarok 25 százaléka szlovák házastársat választ.* Forrás: Kitekintő.hu URL: http://kitekinto.hu/karpat-medence/2011/07/08/a_magyarok_25_szazaleka_szlovak_hazastarsat_valaszt/ (Levétel ideje: 2011-07-21)
- A szlovákiai magyarok fiktív hazája.* Forrás: Múlt-kor. Történelmi portál. 2010. augusztus 27. URL: http://www.mult-kor.hu/20100827_a_szlovakiai_magyarok_fiktiv_hazaja (Levétel ideje: 2011-01-14)
- CSEPELI György – ÖRKÉNY Antal – SZÉKELY Mária (1999): *A nemzeti-etnikai identitás változatlanúsága és átalakulása.* = Kisebbségkutatás. 1999. 4. szám. Magyar Emberi Jogok Alapítványa internetes dokumentuma: http://www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_1999_04/cikk.php?id=148 (Levétel ideje: 2011-07-06)

- DOBOS Ferenc (2011): *Asszimilációs folyamatok az erdélyi, felvidéki, kárpátaljai és vajdasági magyarság körében. 1996–2011*. Forrás: URL: <http://www.kmkf.hu/tartalom/asszimilacio.pdf> (Levétel ideje: 2012-02-08)
- GEREBEN Ferenc (1999): *Identitás, kultúra, kisebbség. Felmérés a közép-európai magyar népesség körében*. Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely.
- GEREBEN Ferenc (2001): *A szlovákiai magyarok identitástudata és olvasáskultúrája*. = Új Forrás, 33. évf. 10. szám. Forrás: URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00016/00070/011012.htm> (Levétel ideje: 2012-02-08)
- GEREBEN Ferenc (2005): *Olvasáskultúra és identitás. A Kárpát-medence magyarságának kulturális és nemzeti azonosságadata*. Lucidus Kiadó, Budapest.
- GEREBEN Ferenc (2011): *Az anyanyelv szerepe a határon túli magyarság azonosságutatóiban*. In: *Nyelvi mítoszok, ideológiák, nyelvpolitikai és nyelvi emberi jogok Közép-Európában elméletben és gyakorlatban*. [Szerk.: Hires-László Kornélia – Karmacsai Zoltán – Márku Anita], Tinta Könyvkiadó, Bp.–Beregszász, 2011.
- GORDON, Milton (1964): *Assimilation in American life: the role of race, religion and national origins*.
- GYURGYÍK László (1998): *A szlovákiai vegyes házasságok demográfiai vonatkozásai 1949-től napjainkig*. = Fórum. Társudományi Szemle 1. 1999. 1. (5–18.) Statisztikai táblákkal. URL: <http://epa.oszk.hu/00000/00033/00001/gyurgyik.htm> (Levétel ideje: 2011-05-20)
- GYURGYÍK László (2003): *Asszimilációs folyamatok vizsgálata – komplex megközelítésben – a szlovákiai magyarság körében*. = Kisebbségkutatás 12. évf. 1. szám. 10–43. Forrás: URL: http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2003_01/cikk.php?id=484 (Levétel ideje: 2011-05-20)
- GYURGYÍK László (2004): *Asszimilációs folyamatok a szlovákiai magyarok körében*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- GYURGYÍK László (2005): *Az asszimilációs folyamatokról és nemzetiségváltásról a szlovákiai magyarság körében végzett vizsgálatok alapján*. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Rejtjel Kiadó, Budapest 193–208.
- GYURGYÍK László – HORVÁTH István – KISS Tamás (2010): *Demográfiai folyamatok, etno-kulturális és társadalmi reprodukció*. In: *Határon túli magyarság a 21. században*: konferencia-sorozat a Sándor-palotában, 2006–2008: tanulmánykötet [Szerk. Bitskey Botond] Köztársasági Elnöki Hivatal, Budapest. Forrás: URL: http://mek.oszk.hu/09200/09282/pdf/htm_konyv.pdf (Levétel ideje: 2012-02-07)
- GYURGYÍK László – KISS Tamás (2010): *Párhuzamok és különbségek*. Forrás: URL: <http://www.eokik.hu/data/files/169859020.pdf> (Levétel ideje: 2012-02-06)
- HÉRA Gábor – LIGETI György (2006): *Módszertan. A társadalmi jelenségek kutatása*. Osiris Kiadó, Bp.
- PÉNTEK János (2001): *A kisebbségi identitás dinamikája – más megközelítésben*. = Kisebbségkutatás, 10. évf. 1. sz. 15–20. p. Forrás: URL: http://www.hhrf.org/kisebbségkutatás/kk_2001_01/cikk_nyomtatás.php?id=398 (Levétel ideje: 2012-02-07)
- SORBÁN Angella (2011): *Kisebbség és kétnyelvűség. A kétnyelvűség szociológiai aspektusai az oktatásban és a munkaerőpiacon*. PhD dolgozat, Babeş-Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár. Forrás: kézirat.
- ŠUTAJ, Štefan (2001): *Szlovák–magyar interetnikus kapcsolatok és statisztikai asszimiláció a dél-szlovákiai galántai járásban*. = Kisebbségkutatás, 11. évf. 2. szám. 236–243. URL: <http://epa.oszk.hu/00400/00462/00010/3.htm> (Levétel ideje: 2011-10-22)
- ZAHORÁN Csaba (2010): *Asszimiláció és identitás a legújabb korban. Szlovák-magyar viszonylatban*. Terra Cognita Alapítvány Forrás: URL: <http://www.kibic.hu/bin/archivprn.php?cid=38> (Levétel ideje: 2011-05-20)

Az ökológiai közgazdaságtan és a fenntartható fejlődés dilemmái

Az elmúlt valamivel több mint ötven évben tanúi lehettünk két markáns közgazdasági elmélet, a ma már mainstream-nek nevezhető neoliberális-monetarista elmélet és az ezzel szemben fellépő ökológiai közgazdaságtan küzdelmének. Az ökológiai közgazdaságtan a kapitalista gazdaság második világháború utáni működésének, elsősorban a természetre gyakorolt hatásainak bírálatából kiindulva jött létre a hatvanas években, szinte egyszerre a világgazdaság körülbelül ekkortól kibontakozó újabb szakaszával s annak elméleti hátterét alkotó neoliberális-monetarista közgazdaságtannal. Időközben az ökológiai gondolat összekapcsolódott a nyugati világban a politikai baloldarról érkező globalizációkritikákkal, valamint az ideológiákhoz nem közvetlenül kötődő környezetvédő és más civil mozgalmak szellemi teljesítményeivel is. A gyakorlat terén azonban, ahogyan azt a mindennapi életben tapasztalhatjuk a liberális – monetarista elvek valósultak meg, mára már globális szinten is, csak elenyésző hatású lokális eredményeket, nemzetközi egyezményeket, részleges teljesítményeket elérő rezsimeket hagyva a másik oldalon.

A 2008-ban kezdődött világgazdasági válság jelenlegi újabb szakaszának tombolása azt mutatja, hogy most már a globális kapitalista világgazdaság strukturális válságáról és ezzel együtt a nyugati civilizációs minta általános válságáról lehet szó, a ciklikus, lokális (USA és az EU) válságjelenségek mellett. Ennek következtében mostanában újra felerősödtek korábbi kritikák, alternatív gazdaság- és társadalomelméletek. Ennek fényében tekintենék át az ökológiai közgazdaságtan és általában a globalizációkritika kínálta válságra adott megoldásokat, nem a mögöttes elméletek összeütköztetésének szándékával, hanem azért, hogy amennyiben a fenti meglátásunk igaznak bizonyul, a jelenlegi gyakorlat és működési mechanizmus ismeretében meg tudjuk vizsgálni a kritikai intenciók gyakorlati megvalósíthatóságának lehetőségét.

Mielőtt a magyarul is hozzáférhető válogatásunkhoz fordulnánk, röviden, felsorolás-szerűen bemutatjuk azokat a globális problémákat, melyek létezése ma már nem kétséges – jórészt még a globalizáció nyerteseinek sem –, de megoldásuk alapvetően eltér a két pólus szemléletében.¹

A modern ipari civilizáció által különösen a XX. században elért gazdasági növekedés, életszínvonal-emelkedés, technikai és tudományos fejlődés léte kétségtelen, de az általa okozott környezeti terhelés egyre inkább észrevehető. A klímaváltozás (a felmelegedés), az ózonlyuk kialakulása, az erdőirtás, a termőföldek degradációja, az elsivatagosodás, a talaj, a levegő és a vizek vegyi szennyezése, az ipari és kommunális hulladék kezelésének problémái, a talajvízszint csökkenése, a tengerek vízszintjének emelkedése, az édesvízkészletek jelentős csökkenése, a túlhalászat, a biodiverzitás csökkenése, fajok tömeges kihalása, a természetes élőhelyek beszűkülése a fontosabb jelenségek, melyek egyértelműen az emberi tevékenységre vezethetők vissza.

Az ökológiai problémák mellett a látványos gazdasági fejlődés nyitva hagyott népesedési és gazdasági-társadalmi-politikai kérdései is egyre szembetűnőbbekké váltak. A túlnépesedés léte kétségtelen, és bár a világ népességének növekedési üteme lelassult, de a növekedés tovább folytatódik, ráadásul a legszegényebb területeken. Itt alapvető ellátási problémák társulnak a politikai instabilitás és a migráció keltette feszültségekkel.

A gazdasági fejlődés ugyanakkor erőteljes regionális eltéréseket, egyenlőtlenséget, egyensúlytalanságot mutat. Ez bővebben azt jelenti, hogy bár az ipari termelés exponenciálisan nőtt, de egyenlőtlenségek, aszimmetriák vannak jelen immár globálisan is a világ-gazdaság egészében: a nemzetközi tulajdonviszonyokban, a nemzetközi kereskedelemben, a szolgáltatások nemzetközi forgalmában és a nemzetközi munkamegosztásban, a nemzetközi adós-hitelezői és monetáris kapcsolatokban, a technológiai interdependenciákban, a nemzetközi munkaerő-áramlás és az információáramlás területén is, s ezek együttesen hozzájárulnak a nemzetközi „fejlődési szakadék” elmélyüléséhez – foglalja össze Szentés Tamás.² Ezeket a jelenségeket közvetlen tapasztalatok sora is igazolhatja, amelyek napi szinten is észlelhetők egy szegény országban: a tőkeberuházások tulajdonosi háttere, a devizaárfolyamok és az irányadó kamatlábak változása, az elvándorlás, az eladósodás, a multi és transznacionális cégek erőfölénye stb.

Emellett egyre többen beszélnek élelmiszerválságról, a mezőgazdasági termelés növekedésének plafonjáról az elosztási egyenlőtlenségek mellett. Ugyanígy az olajár emelkedésében az olajhozamcsúcs megjelenését valószínűsítik, a fosszilis energiaforrások bővítésének nehézségét, egyszóval energiaválságot.

Az utóbbi évtizedek pedig gazdasági recessziók, hullámvölgyek, válságok sorával terheltek, miközben a globalizáció, a világ egészére kiterjedő interdependens kapcsolatrendszer egyre inkább elmélyül.

Az egyenlőtlen fejlődés politikai-társadalmi dimenzióiban a világtársadalom veszélyes polarizációját vehetjük észre, a tömeges elszegényedést, a kevesek sokkal gazdagabbakká válását, már nem csak a 80 – 20 társadalmának, hanem – Susan George szerint – a 85 – 10 társadalmának kialakulását.³

A fenti rövid felsorolásból is látható, hogy a jelen helyzet nem csak pozitívumokkal jellemezhető, negatív vagy legalábbis ambivalens jelenségei óhatatlanul bíráló szempontokat vetnek fel. Ezek a jelenségek – véleményünk szerint – tagadhatatlanok, problémaként, krízisként jelentkeznek, a kérdés csak az, hogy milyen választ adunk rájuk.

A neoliberalis-monetarista elmélet hívei a további gazdasági növekedésben látják a problémák megoldását, mintegy „kinöve” a hiányt, az adósságot, a munkanélküliséget, az elfogyó energiaforrásokat mással helyettesítve. „A dagály minden csónakot megemel”, mondta egykor Kennedy elnök, de korának optimizmusából mára nem sok maradt.⁴

Az ökológiai közgazdaságtan és a globalizációkritika abból indul ki, hogy a gazdasági növekedés nem fogja megoldani a fentebbi globális problémákat, azért sem, mert jórészt a gazdasági növekedés hajszolása okozta azokat. A pusztán növekedés helyett a fenntartható növekedésre helyezték a hangsúlyt, illetve a fenntartható fejlődés, vagy általában a fenntarthatóság fogalma került az elemzések fókuszpontjába, mint olyan gazdasági-társadalmi berendezkedés, mely megőrzi és minőségileg továbbfejleszti a modernitás eddigi eredményeit a fenntarthatóság alapelveivel összhangban.

Az elemzések természetesen különböznek abban, hogy ehhez milyen mélységű strukturális változásokat látnak szükségesnek, s így az általuk javasolt eljárásokban is. A legradikálisabb kritika a nyugatias modernitás teljes valójának átférfalását tekintti célnak (Bogár László), a legenyhébb pedig az ökológiai kérdésekre adott társadalmi reflexió és cselekvés kialakulását új etikai normák befogadásától teszi függővé (László Ervin). A kettő között helyezkednek el az elméleti háttérrel és több-kevesebb gyakorlati megoldási javaslattal rendelkező kritikák. Az alábbiakban tehát a magyarországi megjelenés időrendi sorrendjét alapul véve a legalább könyv terjedelmű és átfogó koncepcióval rendelkező írásokból szemlélünk, az elméleti kritikát szándékosan a háttérben hagyva, csak a megoldási javaslatokra koncentrálván.

Magyarországon közvetlenül a rendszerváltás után, 1991-ben jelent meg Ernst F. Schumacher: *A kicsi szép* című könyve, amely az ökológiai közgazdaságtan egyik – a nyugati világban is – legkorábbi alapvetése.⁵ Schumacher a tanulmánygyűjteményében, melynek egyes írásai a hatvanas évek elején kelteződtek, már felveti a határtalan gazdasági növekedés, a környezetkárosítás, az erőforrások, a gazdag–szegény polarizáció, a méret kérdését és a maradandóság közgazdaságtanát ajánlja alternatívaként.⁶ Megoldásainak központi eleme az ún. „köztes technikát” alkalmazó (vagyis a munkaintenzív, modern – de nem a legfejlettebb – technikát felhasználó) kisvállalkozások rendszerének kialakítása (a fejlődő országokban). A köztes technika jórészt régiókban és körzetekben valósulna meg, megelőzve a vidéki népesség nagyvárosokba áramlását és elősegítve a helyi fejlesztések megvalósulását. Emellett a nagyméretű szervezetek decentralizálását látja szükségesnek, a szubszidiaritás elve alapján, melynek révén a centralizált egész félig önálló kvázi vállalkozások együttesévé alakulna. Ezzel párhuzamosan a társadalmi tulajdon új formáinak kidolgozását is szükségesnek látja a kreativitást segítő magántulajdon elvének megfelelően.⁷

Egy évvel az amerikai megjelenés után, 1996-ban nálunk is már olvasható volt David C. Korten könyve: *A tőkés társaságok viláгурalma*, amely az ökológiai közgazdaságtan és a globalizációkritika alapműve, egy rendszerelméleti igényű, holisztikus látásmódú alkotás.⁸ A könyv gyakorlatilag a fenti mozgalmak minden fontosabb témáját érinti, illetve az ezt követőeknek forrásul, alapjául szolgál. A növekedés illúziójától a tőkés társaságok kialakulásáig és befolyásuk növekedéséig, a demokratikus pluralizmus hanyatlásától az elitek megegyezéséig, a szegény országok átalakításától a nagyvállalati érdekek biztosításáig, a pénzjátszmától az irányított versenyen keresztül az élettér nélküli emberi állapot bemutatásáig terjednek az elemzett jelenségek.⁹ Korten a terjedő szociális, környezeti és intézményi válság megoldását egy eszmei szinten véghezvitt ökológiai forradalom, mint versengő valóságkép segítségével látja megoldhatónak, mellyel az öntudatra ébredt civil társadalom át tudja alakítani a gazdasági-intézményi hatalom teljes rendszerét a környezeti fenntarthatóság, a gazdasági igazságosság, a biológiai és kulturális diverzitás és a szubszidiaritás vezérelveinek megfelelően.¹⁰

A lokális gazdaság létrehozásához többpontos programtervet javasol: a politikai kampányok megreformálása (televízió-hirdetések betiltása, költségek leszorítása), trósztelles törvények, a reklámok megadóztatása, az iskolák reklámentessé tétele, a pénzügyi tranzakciókra kivetett adó, a rövid távú tőkenyeresség pótagója, 100%-os tartalékolási kötelezettség a rövid lejáratú betétekre, a pénzügyi derivatívák szabályozása, a közösségi bankok támogatása, dolgozói és közösségi kivásárlási lehetőségek, adóátcsoportosítás (a társadalomra és a környezetre káros tevékenységek adója), éves nyereségfizetés, a szellemi tulajdon korlátozásának feloldása a közérdeknek megfelelően, garantált jövedelem, progresszív jövedelmi és fogyasztási adók, a fizetett foglalkoztatás igazságos elosztása, az alacsony jövedelmű országok adósságainak csökkentése, a nemzetközi pénzügyletekre kivetett adó, a transznacionális kereskedelem és beruházás szabályozása, és a környezeti erőforrások monitoringja. A Bretton Woods-i intézményeket fel kell számolni, és helyükbe az ENSZ-nek felelős szerveket kell állítani. Ez a Világbank teljes megszüntetését, az IMF és a WTO radikálisan új formáját jelentené.¹¹

1998-ban jelent meg Hans-Peter Martin és Harald Schumann könyve *A globalizáció csapdája*.¹² A „turbókapitalizmus” gazdasági eredményei mögött meghúzódo gazdaságpolitikai, pénzügyi, szociális és kulturális feszültségek és kérdőjelek szuggesztív bemutatása után¹³ az utolsó fejezetben tíz ötletben foglalják össze a teendőket, hogy a „húsz a nyolcvanhoz” társadalmá ne valósulhasson meg. 1: Az EU politikai intézményrendszeré-

nek demokratizálása, a reformok megvalósításához szükséges demokratikus legitimitáció megteremtéséhez. A Miniszterek Tanácsának ülése nyilvános legyen, az EU Bizottságát az EP válassza meg, az EU minden törvényét a nemzeti parlamentekben is vitassák meg. 2: Közös polgári összefogás szervezése, a demokratikus alapjogok biztosítása, a szociális szolidaritás erősítése, a környezetvédelem érdekében a határokon átnyúlva. 3: Európai Valutaunió az árfolyamok stabilizálása érdekében, a tőzsdei spekuláció és az adóparadicsomok ellen. 4: Az EU törvénykezés adórendszerre történő kiterjesztése például a társasági adók csökkentéséért folyó verseny ellen. 5: Devizakereskedelmi és hiteladó bevezetése a spekuláció ellen és az állami bevételek növelése érdekében. 6: Szociális és ökológiai minimális normák előírása a világkereskedelem szintjén, melyet a WTO szankcionálna az ENSZ felügyelete mellett, a tényleges fejlesztési politika megvalósulásáért. 7: Ökológiai adóreform egész Európára kiterjesztve a munkaigényes iparágak fejlődése és az árufluvozás volumenének csökkentése érdekében, emelve az állami bevételeket. 8: Luxusadó bevezetése a globalizáció nyerteseinek igazságos adóztatása érdekében. 9: Európai szintű szakszervezetek létrehozása egy uniós szociálpolitika érdekében. 10: A dereguláció és a liberalizáció elnapolása addig, amíg nem csökken a munkanélküliség.¹⁴

2001-ben jelent meg Csath Magdolna: *Kiút a globalizációs zsákutcából* című könyve, amely az egyik legalaposabb elemzés a globalizáció mibenlétéről, és hatásairól.¹⁵ A globalizáció jelenségének kritikai bemutatása után, a negatív hatások ellentételezésére Csath a lokalizációt tartja, amely egyúttal az önépítés lehetséges útja is. Hazai viszonylatban a mezőgazdaságot és a ráépülő élelmiszeripart tekinti a lokalizáció feltételének, melynek ki kellene egészülnie az oktatásba és a kutatás-fejlesztésbe investált beruházásokkal, az egyre inkább tudásalapú társadalmak közötti versenyképesség megőrzése érdekében.¹⁶

Tágabb összefüggésben sokat merít (sok más elemzón túl) J. Mander és E. Goldsmith könyvéből. A lokalizáció fogalma és programja az említettek gondolataival kiegészülve kiterjed politikai és gazdasági intenciókra egyaránt, vagyis nemzetközi szerződéseknak kellene védeni az egyes kormányokat a helyi érdekek és értékek megőrzésében, ugyanakkor a helyi lépéseket támogató lokális intézményrendszer létrehozása is szükséges lenne.

A közkiadásokkal kapcsolatban a következő konkrét lépéseket javasolja: A vízi és a vasúti szállítás előnyben részesítése a közúti szállítási költségek csökkentése érdekében. Helyi megújuló energiák használata a nagy, államilag támogatott energia-beruházások helyett. A mezőgazdaságban a családi gazdaságok támogatása. A kiskereskedők és a kisboltok támogatása. A helyi kultúra erősítése. Kis kórházak építése, melyek nagy emberi tudással szolgálnák az egészségügyet. Több helyi kapcsolattartási lehetőség a döntéshozókkal. A kisvállalkozások és a hazai piac védelme a transznacionális vállalatok erőfölényével és a liberalizált piac torzító hatásával szemben. A kisebb cégeknek kedvező adórendszer. Az adó az energiafogyasztás nagyságával növekedjen, az energiatermelés és -felhasználás környezetszennyező hatásait vegye figyelembe. Az élelmiszeripari szabályozások legyenek tekintettel a kisgazdaságokra. Védeni kell a különleges természeti területeket és a kispaszti gazdaságokat. A helyi gazdaság megerősítése a közösségek felbomlása, a városokba áramlás és az új gyarmatosítás és a kioroszakolt piaci liberalizáció ellen. Szembe kell szállni a nyugati monokulturális oktatási modellel. A nyugati központosított egészségügyi modellt is decentralizálttal kell felváltani. A parasztgazdaságok megbecsültségét növelni kell a médiában, a reklámokban és a turisztikai szektorban egyaránt.

A civilkezdeményezések területén az alábbi modelleket említi: helyi közösségi bankok és kölcsönalapok létrehozása. Helyi termék vásárlására buzdító kampányok és transznacionális kereskedelmi láncok elleni tiltakozások. Községi pénz létrehozása. Helyi, úgyne-

vezett „eszközbankok” létrehozása. A helyi termékek közvetlen fogyasztóhoz juttatása a termelői piacok keresztül. Ökofalvak létrehozása. Az oktatás lokalizálása, a helyben leghatékonyabb és legkörnyezetbarátabb eljárások megismerésére a legfejlettebb technológiák tanításának dominanciája helyett. Mindezek véghezviteléhez természetesen szükség van a civil társadalom megerősödésére.¹⁷

Bogár László: *Magyarország és a globalizáció* című 2003-ban kiadott műve történetfilozófiai horizontig tágítja a globalizációkritika szintjét.¹⁸ Bogár szerint a jelen válság oka a Nyugat által kifejtett kettős létagresszió, mely az 1500-as évektől kezdve a gazdasági (tőkeviszony, a szabadkereskedelem, majd az iparosítás), a művészeti és az ideológiai (a reneszánsz, a reformáció és a felvilágosodás), valamint a tudományos (a modern természettudományos világkép és a felvilágosodás) életben elinduló deszakralizálódási folyamat révén egyszerre fosztja ki a külső (az ökológiai rendszer) és a belső (az ökoszociális rendszer) természetet.¹⁹

Ebből az evolúciós (ontológiai-morális értelemben devolúciós) sémából következik, hogy a globális problémákat a deszakralizációs folyamat megfordításával lehet megoldani, vissza kell térni a szakrális talapzathoz, a létharmonikus állapothoz, amit a nyugati civilizáció, majd annak globálissá tágult – s egyúttal a globalizáció formájában egy újabb, sokkal pusztítóbb létformában megjelenő – történelmi etap elhagyott. A jelenben kritikus elágazási ponthoz érkezünk, mely vagy a végső pusztulásba sodorja a civilizációt, vagy „elkezdődik az egész evolúciós dilemmával való szembenézés, ami beindíthatja a konstruktív tanulás biztató folyamatait, elindulhat egy harmonikus reszakralizált létmód újrafelépítése”.²⁰

Gyakorlati szinten ez – történelmi távlatban – a globális hatalomgazdaság létszerveződési módjának elvetését, konkrétan – a jelenben – a globális hatalmi rendszerrel való új alkut, a szuverenitás minél nagyobb mértékű visszaszerzését, és a nemzeti középtársadalom megerősítését jelenti.²¹

A következő könyv az 1972-ben hasonló címen megjelent mű harmincadik évfordulójára frissített kiadás: Donella Meadows – Jorgen Randers – Dennis Meadows: *A növekedés határai – harminc év múltán*.²² A rendszerelméleti megalapozottságú, ökológiai-közgazdasági adatsorokra épülő, lehetséges forgatókönyvekkel számoló hatalmas alkotás 2005-ben jelent meg, arra figyelmeztetve, hogy az emberiség az ökológiai értelemben vett túllövés állapotában van, vagyis bizonyos pontokon túllépte a Föld eltartóképességének határait.²³ Ebből fakadóan a könyv legfontosabb célkitűzése, hogy sürgesse a túllövésből fakadó károk enyhítésére szolgáló, egyszersmind az ökológiai fenntarthatóság felé irányuló átmenetet elősegítő szakpolitikák mihamarabbi bevezetését.

A szerzők az ún. World3 számítógépes modell segítségével mutatják be azokat a lehetséges forgatókönyveket, amelyek a túllövés állapotában lévő világ által választható lépések távlati következményeit elemzik, a népesség és a tőke növekedési folyamatainak, a környezeti korlátoknak, a korlátok felismerésének tudatosításával kapcsolatos késéseknek, és a határok erodálódásának ismeretében. A korlátok (a növekedés határai) közül az alábbiakat vették figyelembe: a megművelt földterület nagysága, a talajtermelékenység, az egységnyi földterületen elérhető terméshozam, a nem megújuló erőforrások nagysága, és a Föld szennyezésmegkötő képessége. Ezek alapján tíz forgatókönyv rajzolódik ki (a korlátok nélküli, tehát fiktív nulladikat nem számolva).

A forgatókönyvek többsége nagyon életszerű, hiszen csak az utolsó előtti számol a fenntarthatósági szakpolitikák összességével, a többi a rendszer szerkezetét nem akarja megváltoztatni, bár reagál a növekedés korlátaira. A valóságban is ilyen óvatos lépéseket láthatunk. A forgatókönyvek így egymásra épülnek, vagyis újabb és újabb technológiákat vezetnek be a szimulációba, mintha a valóságban játszódna le a modell.²⁴

Összegezve, a szerzők által a tényleges változáshoz szükséges beavatkozások a következők: stabil népesség, stabil egy főre jutó ipari termelés, műszaki fejlesztések a szennyezés csökkentése (szennyezésmonitoring-technológia), az erőforrások megóvása (erőforráshatékonyság-növelő technika, napenergia alapú megújuló üzemanyagok) és a mezőgazdaság fejlesztése (talajtermelékenység-fokozás, a talaj erózióvédelme) érdekében.

A modellek legfontosabb mondanivalója az, hogy csak a stabil népességgel és stabil egy főre jutó ipari termeléssel és megfelelő technológiákkal rendelkező világ lesz fenntartható, a csak technológiai fejlesztéseket alkalmazók, vagy csak a népességet és a növekedést szabályzók mindegyike 2040 és 2080 között hanyatlásnak indul, majd a század vége előtt a szennyezés, az élelmiszerválság, a talajerózió, a krízisek összegződése, vagy ezek kombinációja miatt bekövetkezik az összeomlás. Ha semmilyen változás nincs (1. forgatókönyv), akkor a hanyatlás a nem megújuló erőforrás krízis miatt már 2020 körül elkezdődik!²⁵

A fentebbi súlyos megállapításokhoz két dolgot még érdemes hozzáfűzni. Egyrészt a szerzők az első forgatókönyvben a nem megújuló erőforrások mennyiségénél a 2000-es adatokból indultak ki, és a szimulációban ugyanezen év fogyasztási mértékét vették alapul. Jeremy Leggett révén azóta már tudjuk, hogy az olajhozamcsúcs elérését 2005 és 2010 között várták.²⁶ Másrészt a könyv 2002-től elkezdődő szakpolitikai beavatkozásokkal számol, de erről ma biztosan állíthatjuk, hogy a szükséges mértékben nem indult meg.

A modelleken túl a könyv teoretikus eszközöket is ajánl a fenntarthatósághoz vezető átmenethez: a tervezés időpontjának meghosszabbítása a költség-haszon elemzés során, a jelzések tökéletesítése az emberiség jólétét és az emberi tevékenység ökoszisztémára gyakorolt hatását illetően, a stresszhelyzetre adott reakcióidő gyorsítása, a nem megújuló erőforrások használatának minimalizálása, a megújuló erőforrások eróziójának megelőzése, az erőforrások maximális hatékonyságú használata, a népesség és a fizikai tőke exponenciális növekedésének lassítása, majd megállítása. A fenntartható társadalom megalkotásához ezen kívül szükség van még határozott jövőképalkotásra, informális hálózatok kiépítésére, tanulásra és szeretetre.²⁷

2006-os megjelenésű Tim Flannery: *Időjárás-csinálók* című könyve, mely elsősorban a klímaváltozásra fókuszál, de az éghajlat megóvására adott általánosabb és egyénekre szabott konkrét tanácsai – a helyzetelemzésének holisztikusságán és mélységén túl – életvitelbeli és politikai dimenziót is kapnak.²⁸ A könyv utolsó részében tekinti át az éghajlatváltozás elleni lehetséges lépések sorát: az óceán élővilágának vassal történő felűsítésén át a geoszekvesztrációtól a cseppfolyós szén-dioxid tengerbe juttatásán és a talaj szénttartalmának növelésén keresztül a hidrogéngazdaságig, a szél, a nap és a nukleáris energia felhasználásáig. Kormányzati intézkedések szükségesek a szén alapú erőművek építésének betiltásáért, a piaci termékek előállítási hatékonyságának növeléséért, a háztartások emissziójának csökkentéséért, a hatékonyabb közlekedésért, szállításért. Támogatja a karbonköltségvetés személyekre történő szétosztásának ötletét. Flannery hangsúlyozza, hogy a fogyasztói tudatosságon rendkívül sok múlik. Az ennek megfelelő cselekvések a következők lehetnek: zöldenergia, napenergia és energiahatékony termékek használata a háztartásokban, tömegközlekedés választása autó helyett, a munkahelyek átvizsgálása az emisszió szempontjából, politikai nyomásgyakorlás.²⁹

Náray-Szabó Gábor 2006-ban jelentette meg másodikjára, átdolgozott formában a *Fenntartható fejlődés?* című könyvét.³⁰ A szerző a biológiai evolúcióval analóg módon ábrázolja az emberiség történelmét, és ebből kiindulva a jelen helyzetet az átmenet állapotának látja, ahol a fogyasztói életforma evolúciós zsákutca felé sodorhatja az emberiséget, mivel a csökkenő komplexitás, a verseny egyeduralmukodóvá válása az együttműködés he-

lyett, és az általános értelemben vett „régí” eltörlése az újítás során megsérti az univerzum evolúciójának alaptörvényeit is.³¹ Ezért egyensúlyt kell találni a fogyasztás és a technológiai kapacitás növekedése között. Ehhez adottak a lehetőségek: a gazdaság dematerializálása, a fogyasztás optimalizálása, az energia előállítása minél kevesebb szén elégetésével (dekarbonizálás), és az ipari metabolizmus, vagyis az újrahasznosítás. De alapvetően az emberi viselkedést, a fogyasztási szokásokat kellene megváltoztatni.³²

Konkrétabb lépéseket is megfogalmaz: a gazdaság mérőszámainak megváltoztatása (a GDP helyett a fenntartható anyagi jólét, vagyis az ISEW), a reklámok korlátozása, az áru- és személyszállítás csökkentése, a lokalizáció, a szubszidiaritás elvének minél teljesebb megvalósítása, a technológia átadása, a Tobin-adó bevezetése, a luxusfogyasztás és a vagyon megadóztatása.³³

Jared Diamond: *Összeomlás* című 2007-ben megjelent könyve történelmi távlatba helyezi a környezeti feltételek társadalmakra gyakorolt hatásának vizsgálatát.³⁴ Véleménye szerint a vizsgált múltbeli társadalmak összeomlása összefügg a környezetrombolással, a klímaváltozással és a környezeti (és egyéb) kihívásokra adott nem adekvát válaszokkal, az ellenséges szomszédok megléte és az együttműködő partnerek hiánya (mint az összeomlások ötfaktoros modelljének utolsó két eleme) mellett. Majd ezt a modellt számos erős példával bizonyítja, teljesen új horizontot adva az ember-környezet viszony elemzésének.³⁵

A szemléletformáláson túl a környezet megóvásának gyakorlati lehetőségeiként nagyvállalatok környezetromboló gyakorlatának átfórmálását említi, vagy közvetlenül a termelő vállalatra (az alkalmazottakkal egyetemben), vagy közvetve a kereskedelmi láncokra irányuló nyomásgyakorlás által. Ez a közvélemény hatásán, a közérdek hatósági, jogi, gazdasági és politikai eszközökkel történő megvalósításán múlik. Az egyén számára eszköz és cselekvési terület lehet a környezetvédelem szempontjából megfelelő politikusra adott szavazat, az illető tájékoztatása, a tudatos vásárlás, a nagyvállalatot bíráló vagy dicséző propaganda, a közvélemény nyomása a döntéshozókra, a szűkebb vagy tágabb környezet informális tájékoztatása, a környezetvédelmi akciókban, az egyes szervezetek munkájában való részvétel, és a szervezetek munkájának anyagi támogatása.³⁶

2008-as bővített kiadású Végh László – Szám Dorottya – Hetesei Zsolt szerzőtrío az *Utolsó kísérlet* című könyve, mely rendszerelméleti, ökológiai alapokon nyugvó széleskörű áttekintés a Föld állapotáról, a világ mai válságának gazdasági és életmódbeli hátteréről és a jövő lehetséges forgatókönyveiről.³⁷ Az elemzésük eredményeképpen, mivel a véleményük szerint nagyon valószínű, hogy az erőforrásválság fog minden mást megelőző fenyegetésként megjelenni, a fenntartható jövő felé vezető konkrét lépések között az energiakérdésre fókuszálókat helyezték előtérbe. Ennek szellemében a megvalósítandó cselekvések közül az anyagtalanítást, a tudományos kutatások alkalmazható tudássá alakítását és az eredmények közkinccsé tételét, a naperő minél szélesebb körű felhasználását, a fenntartható mezőgazdaság létrehozását (faszenezett talaj, olajtalan talajerőpótlás), a szemét nélküli termelési rendszerek kialakítását és az anyagtalanítást serkentő piaci eszközök bevezetését említik. Természetesen mindezek sikeréhez a fogyasztói attitűd megváltozása elengedhetetlen.³⁸

László Ervin: *Világváltás* című műve szintén 2008-ban jelent meg.³⁹ A szerző a jelen világ állapotát az evolúció folyamatának jellegzetes pontjaként értelmezi: ez az ún. bifurkáció, a korábbi fejlődés megtorpanása, kaotikussá válása, melyet különböző alternatívák kipróbálása után vagy összeomlás, vagy magasabb szerveződési szint kialakulása követhet. Azért, hogy a pozitív kimenet valósuljon meg, a bifurkációt befolyásolni kell, globális makrováltásra van szükség, mely együttműködésre törekvő globális civilizációt hoz létre.

Ehhez ad szemléleti keretet a planetáris etika, egy új világgép, amely az ökológiai etikára épülve a természetes rendszereknek belső értéket tulajdonít, valamint a nem természetes, de az előbbieket létezésük számára lényeges rendszereknek használati értéket. A fenti alapelvek segítségével megalkothatóak azok a szabályok, melyek lehetővé teszik a társadalmak és a környezet közötti dinamikus egyensúly megteremtését.⁴⁰

David C. Korten új könyve, a *Gyilkos vagy humánus gazdaság?* nálunk 2009-ben jelent meg.⁴¹ Korten ebben a könyvben előző műve kritikus és holisztikus nézőpontját megtartva a pénzvilág szereplőinek működésére fókuszál, amelyek „napjaink kalózaiként” a tőkés társaságokat is a kezükben tartva fantomgazdaságot hoznak létre, és így irányítják a gazdasági életet.⁴² Ebből a perspektívából vázolja fel az új – valódi igényeket kielégítő – gazdaság létrehozásának programját.

Először általános erőforrás átcsoportosításra van szükség, mely források a hadsereg fordított kiadásokból, a lakóterületek átszervezéséből, az épületek energiahatékonyságának megvalósításából, a szállítás ésszerűsítéséből és a média közösségi ellenőrzéséből származnak.

Majd 12 pontban sorolja fel azokat a teendőket, melyek a helyi piac felszabadításához szükségesek. Ezek a következők: A fantomgazdaság helyett a valódi jólét előállítása legyen a gazdaság célja, melyet a GDP helyett a valódi jólét mutatóival – melybe a szociális helyzet számos eleme és a környezet állapotának felmérése is beletartozik – mérhetünk. A pénzvilág meg nem érdemelt profitjának visszaszerzése a pénzügyi tranzakciókra kivetett adóval és a tőkenyeresség magas (100-80-50%) többletadójával. A teljes költség alapján kelljen a piaci árakat számolni, a hivatalos támogatások és adókedvezmények megszüntetésével, díjak bevezetésével a társadalomra áthárított externáliák felszámolásával és az adózási joghézagok és anomáliák kiküszöbölésével. A gazdasági társaságok működési engedélyét és a tevékenységüket felül kell bírálni. Helyre kell állítani a nemzeti gazdaságok függetlenségét és a nemzetek közötti kereskedelmi forgalom kiegyensúlyozottságát. A gazdasági lokalizáció elérése végett a helyi közösségeket újra kell szervezni a kereskedelemtől való függés csökkentése és az alapvető szükségleteiben önfenntartó gazdálkodás irányába. A helyi kis és közepes vállalkozások előtérbe helyezése a távtulajdon kiküszöbölésével, a tulajdonosi részvétel kiszélesítésével és a hatalmi koncentráció megszüntetésével. A dolgozói kivásárlás lehetővé tétele a demokratikus tulajdonlás érdekében. A gazdagság és a jövedelmek igazságos elosztása érdekében a jövedelemelosztást a valódi gazdaságban dolgozók (mezőgazdasági munkások, tanárok, egészségügyi dolgozók) felé kell átalakítani, az alapvető ellátást szolgáló árucikkek forgalmi adójának eltörlése, erősen emelkedő progresszív jövedelemadó, nagy értékű ingatlanokra kivetett ingatlanadó és luxusadó bevezetése mellett. Felül kell bírálni a szellemi tulajdonjogokat, az információhoz és a technológiához való szabad hozzájutás érdekében. A pénzügyi szolgáltatásoknak a helyi piacgazdaság érdekeit kell szolgálniuk, ezért a bankok csak szövetségi és helyi ellenőrzés alatt működhetnek, és egyesülésüket meg kell tiltani. És végezetül, a pénzkibocsátás jogát a kormánynak kell bízni.⁴³

Ugyanebben az évben Szentés Tamás: *Ki, mi és miért van válságban?* című könyve is kiadásra került, amely a 2008-as gazdasági válság holisztikus, történeti és kritikai szemléletű elemzése.⁴⁴ Ebben az értelmezési keretben a jelenlegi válság okai között megtalálhatjuk a monetáris folyamatok túlbujánzását, a világgazdaság strukturális egyenlőtlenségéből és egyensúlytalanságából származó nemzetközi fejlődési szakadék súlyosbodását, a gazdasági fejlődés eddigi (a fejlett országokra jellemző) mintáinak követhetlenné válását, és az emberiség kulturális, szemléletbeli, életmódbeli és erkölcsi válságát is.⁴⁵

A szerző szerint a válságkezelés hazai szinten – mivel globális válságról van szó – elsősorban a válság következményeinek enyhítését célozhatja meg, illetve felkészülhet a későbbi konjunktúra adta lehetőségek kihasználására. Ehhez szükséges a munkaerő képzettségét, a kutatási és fejlesztési kapacitásokat, a környezetbarát, anyag- és energiatakarékos technológiákat, a hazai vállalatokat támogató gazdaságpolitika és a társadalom kettészakadását megnehezítő progresszív adózás.⁴⁶

Globális szinten Szentes szerint a megoldást egy új világrend, a szociális piacgazdaság globális rendszere hozhatja el, amely integráló ereje révén képes a világgazdasági egyenlőtlenségek felszámolására, az erőforrások és a jövedelmek megfelelő nemzetközi újraelosztására, a világtársadalom demokratikus képviselőjére, a konfliktusok kezelésére, az emberi jogok biztosítására, a természeti környezet és az ökológiai egyensúly megóvására, és a kulturális változás kanalizálására. Az új, demokratikus világrend kialakulásához szükséges természetesen az államközi megállapodások továbbfejlesztése, a civil társadalom globális szerveződéseinek további erősödése, a társadalmakon belüli és a nemzetközi érdekegyeztetés továbbfejlesztése, a nemzetközi intézmények, a kormányok és a civil szervezetek közötti, az erkölcsi megújulást elősegítő kooperáció, ami egy új felvilágosodást, a László Ervin által meghirdetett planetáris erkölcsöt megvalósítja.⁴⁷

Végezetül ismertetnék Susan George gondolatait, akinek 2010-ben jelent meg *Börtön vagy szabadság* címen legújabb könyve.⁴⁸ Susan George szintén a 2008-as válságból indul ki, és annak elemzéseként az egész neoliberális gazdasági-politikai-kulturális uralmi rendszer rendkívül szuggesztív analízisét adja. A mű fejezetei (a börtönfalak metaforái) a pénzügy és a gazdaság területéről indulnak ki, majd a globális szinten növekvő nyomort és egyenlőséget bemutató szükségletek (élelem és víz) biztosításának problémájától térnek át a lehetséges konfliktusok kérdéséig.⁴⁹

Az utolsó fejezet összegzi azt a kollektív cselekvésre épülő programot, mely a neoliberális rendszer börtönéből való kiszabaduláshoz, a globalizációváltoztatáshoz szükséges. Az új, immáron zöld New Deal elindításához először a bankokat nemzetivé, vagy köztulajdonná kell tenni, a hitelezést közösségi szolgáltatássá kell átformálni – mondja Susan George, hogy így lehessen a zöld projekteknek (alternatív energiák szolgáltatói, energiasemleges épületek építői) hitelezni, illetve a különböző szövetkezeti modelleket támogatni. A nagyvállalatok termelési profilját a támogatási rendszer segítségével úgy kellene átalakítani, hogy ún. „társadalmilag hasznos” termékeket (napelemek, üzemanyagcellák, hibrid gépjárművek, orvosi eszközök) gyártsanak. A súlyosan eladósodott szegény országok adósságát el kell törölni, annak fejében, hogy az említettek újraerdősítési és a biodiverzitást megőrző munkákba kezdjenek, melyet az egészségügybe, az oktatásba és a tiszta vízzel való ellátásba történő befektetések egészítenének ki.⁵⁰ A zöld gazdaság létrehozásához szükséges pénz előteremtése érdekében az ide investáló magánbefektetőket elismerésben kell részesíteni, a progresszív adózásnak prioritást kell kapnia és be kell vezetni a negatív externáliákra kivetett adót (Pigou adó), a pénzügyi tranzakciókra kirótt és az úgynevezett „ciklusmegtörő” adót (Tobin–Spahn adó). Az adóelkerülések és a transzferázás elkerülése érdekében átlátható nemzetközi számviteli szabályokra van szükség. Az élelmiszerek szállítását a környezeti hatás függvényében meg kell adóztatni, a zöld technológiát befektetésekkel, az intellektuális tulajdonra vonatkozó szabályozás megváltoztatásával és a környezeti protekcionizmus gyakorlatával támogatni és terjeszteni kell. A pénzügyi stabilitás megteremtése érdekében európai kötvényeket kell kibocsátani, melyek a „Nagy Zöld Atalakítás” programjait is finanszírozhatják.⁵¹

Szemlézésünk ezzel véget ért. Természetesen a felsorolást még bővíteni lehetne, hiszen könyvtárnyi irodalom halmozódott már fel az idők folyamán, de talán így is érzékelhető, hogy az említett művek – és a szerzők munkássága – az ökológiai gondolat és a globalizációkritika legerősebb szellemi bázisát jelentik, a legátfogóbb válaszokat adják a jelenkor válságára.

A fentiek ismeretében azonban néhány neuralgikus pontra szeretnénk felhívni a figyelmet.

A legfontosabb: alapvetően paradox helyzetet állunk szemben, mivel a javaslatok túlnyomó többsége pontosan szembemegy azokkal a történelmi folyamatokkal, melyek a világ mai arculatát kialakították. A lokalizáció, az állami szuverenitás újragondolása, a nacionalizálás, a globális piac és szereplőinek kontrollálása, a fogyasztói attitűd megváltoztatása, az individualitásra és az önérdek érvényesítésére épülő etikai horizont átalakítása – ha következetesen végiggondoljuk – teljes mértékben ellentétes a globalizáció kialakult/kialakított rendszerével és gyakorlatával. Ezért valósult meg eddig oly kevés az ökológiai paradigmából. Annak ellenére, hogy az elemzések meggyőző ereje és az utóbbi években többségében beigazolódott prognózisai szinte predesztinálnák a változtatást.

De csak az utóbbi években. Ugyanis a neoliberais monetarista gazdaságpolitika és a liberális politikai gyakorlat hatalmas eredményeket ért el eddig, az elmúlt néhány évtizedben, amit együtt kell látni az éleződő globális problémákkal. A nyugati (Európa, Észak-Amerika, Japán, az ázsiai Kis Tigrisek, Ausztrália és Új-Zéland) életszínvonal mint a világ szegényebb társadalmi számára, az elmúlt ötven évben bizonyosan. A jelenlegi életszínvonalat, bőséget viszont a globalizáció teremtette meg (bizonyos történelmi alapokra, előnyökre épülve) ezeken a területeken, a gazdasági növekedés permanens emelkedésével, amellet, hogy a keynesiánus szociális piacgazdaság fokozatosan szorult vissza itt is. Ezzel megint egy paradoxonba ütközünk: a kritikusok a társadalmi polarizáció növekedését, a munka és tőkejövedelmek arányának torzulását regisztrálják a globalizáció nyerteseinél is, ami igaz lehet, de a tapasztalat bőséget mutat. A paradoxon feloldása a már említett Kennedynak tulajdonított mondásban rejlik: a nyerteseknél (és tegyük hozzá, a szegényebb területek egyes társadalmi rétegeinél is) az emelkedő dagály tényleg minden csónakot megemelt.⁵²

Ezt a problémát más oldalról is meg lehet világitani. Több kritikai írás is felveti a gazdasági mérőszámok megváltoztatásának gondolatát, amely igazolja a GDP-mérőszám és a valódi jólét mérése közötti különbséget, s ezzel a kizárólagos gazdasági növekedés inherens társadalmi ellentmondásait, vagyis, hogy másféle mérőszámok eltérő rangsorokat hoznak létre.⁵³

Azonban, ha megnézzük *A világ számokban 2012* című kiadvány friss adatait, akkor például a GNI-mutató esetében az első harminc ország túlnyomó többsége megegyezik a legmagasabb egy főre jutó GDP-mutatóban feltüntetettekkel. (A GNI-mutató kombinálja az írni-olvasni tudók számát a várható élettartammal és a jövedelmi helyzettel.) Ez utóbbiban nem szerepel a Bermuda-szigetek, a Csatorna-szigetek, Katar, az Arab Emírségek, a Feröer-szigetek, Makaó, Új-Kaledónia és Kuvait, ahol magas az egy főre jutó GDP. De ismervé a kivételek történelmét, helyzetét, bátran mondhatjuk, hogy a különbség nem szignifikáns. (Ezek helyére bekerült Új-Zéland, Dél-Korea, Izrael, Hongkong, Görögország, Csehország, Szlovénia és Szlovákia, ami megint nem írja át a fentieket.)⁵⁴

A Boldog Bolygó Index (HPI) tényleg nem említ egyetlen fejlett országot sem a legmagasabb értéket kapott 24 között. De kik vannak elől az új mérés (HPI) alapján? Costa Rica, Dominikai Köztársaság, Jamaica, Guatemala, Vietnam, Kolumbia, Kuba, Salvador, Brazília, Honduras, Nicaragua, Egyiptom, Szaúd-Arábia, Argentína, Fülöp-szigetek, Indonézia, Bhután, Panama, Laosz, Kína, Marokkó, Srí Lanka, Mexikó, Pakisztán.⁵⁵ Biztos, hogy az itteni életvilágot választanánk?

A szerzők szándéka érthető és támogatandó, hiszen bizonyos, hogy a boldogság nem egyenes függvénye az anyagiaknak, de ahol több van, ott többet is lehet költeni az életminőségre. És ez olyan tapasztalat, amit önként nem adnak fel az emberek. Vagyis, a globalizáció nyertesei nem valószínű, hogy önszántukból csökkentenék az életszínvonalukat, társadalmi méretekben osztoznának a szegényebbekkel.

A következő súlyos dilemma a népesség nagyságával van összefüggésben. Jelenleg a világ népessége valamivel több, mint 7 milliárd⁵⁶, 1650-ben körülbelül félmilliárd volt, 1900-ban 1,6 milliárd, 1965-re elérte a 3,3 milliárdot, 2000-re valamivel 6 milliárd fölé nőtt: ez exponenciális, sőt szuperexponenciális növekedés.⁵⁷ Most azt a dimenziót féltreve, miszerint a világ népességének növekedési rátája csökken, és hogy az iparosodott országokban a születési ráta további csökkenését tapasztalhatjuk,⁵⁸ az ökológiai közgazdaságnak és a globalizációkritikának továbbra is a 7 milliárdos embertömegeből kell kiindulnia.

A számokból ugyanis egyértelműen látszik, hogy a népesség exponenciális növekedése a modern piacgazdaság kialakulásához köthető, az 1965-höz viszonyított további több mint kétszeres növekedés pedig annak legújabb szakaszához, a globalizációhoz. Ennek oka az iparszerű mezőgazdaság által nyújtott több élelem és az ipari fejlődés következtében javuló egészségügyi ellátás. (A munkafeltételek, a lakáskörülmények és források elosztásának kérdésébe most nem bonyolódnánk bele, de a Föld egész gazdaságában a szolgáltatások aránya elérte a 70%-ot.⁵⁹)

A kérdés tehát az, hogy a kívánatos lokalizáció, a globális gazdaság jelenlegi struktúrájának megváltoztatása el tud-e tartani 7 milliárd embert? Hogyan lehet családi, falusi gazdaságokból, biokertészetből, köztes technikák alkalmazásával közvetlen kereskedelmi áruforgalommal több milliárdos népességet eltartani?

A válasz valószínűleg az, még ha nagyságrendekkel jelentősebb minőségi fejlődés következne is be a mezőgazdaság termelékenységében, a kisgazdaságok a jelenlegi fogyasztási színvonal fenntartása mellett önmagukban nem lennének képesek hiánymentes ellátásra. Annál inkább sem, mivel a gabona terméseredmények és a még gazdaságosan művelhető földek nagysága tekintetében a talaj degradációja és eróziója, valamint az urbanizáció miatt újabb határokhoz érkeztünk. És akkor még nem is említettük az elosztási és termelészerkezeti (a takarmány-és ipari növények kérdése) anomáliákat.⁶⁰

Ráadásul a világ népességének jelentős része – a modernkori urbanizáció eredményeképpen – már nagyvárosokban él, e népesség ökolitikai elképzelések szerinti vidékre történő visszaáramlása, túl a munkalehetőség alapvető problémáján, az elhelyezés és az infrastrukturális ellátás kérdését is felveti. Ha az „emberközpontú” lokalitás településméretében gondolkodunk, akkor egy mondjuk 10 milliós nagyváros 1000 tízezer fős kisvárost jelentene! Mennyi művelhető területre van szükség ennyi ember elhelyezésére? Mekkora úthálózat, csatornarendszer, energiahálózat, vagyis földterület kellene egy ilyen fordulathoz?

A lokalitás kérdése elvezet a globális piacgazdaság strukturális dilemmáihoz. Az ökológiai közgazdaságtan itt találkozik a legerősebben globalizációkritikával, hiszen a tőkés társaságok megjelenése és egyre jelentősebb részvétele a gazdasági folyamatokban egyértelműen hatást gyakorolt a politika és a társadalom világára is. A bíráló vélemények szerint a világgazdaság egyensúlytalanságai, a liberalizáció, a privatizáció és a dereguláció kívánalmainak politikai hozadékai, állami szuverenitás csökkenése, a pénzügyi szféra túlbujánzása, a multinacionális vállalatok lobbitevékenysége, a munka és tőkejöveldemek arányának megváltozása, a termelési költségek externáliáinak kérdése és az ökológiai problémák között összefüggés található, mivel ezek a XX. század utolsó harmadától egyszerre jelentek meg.

A fentebbi dilemma mélyebb megértéséhez azonban több szempontot is figyelembe kell vennünk. A globális ökológiai problémákat kétséget kizáróan a mai gazdaság környezet-átalakító tevékenysége, mérete, volumene és technológiája okozta és okozza. Ez az összefüggés a mára már összegyűjtött bizonyítékok mellett szinte a priori is belátható, mivel korábban nem voltak ilyen, emberi eredetű globális ökológiai problémák!

De ebből egy újabb paradoxon fakad: a modern világ erre a struktúrára épül. Ahogyan az élet-színvonal és a népesség esetében már felvetettük, mindkettő növekedését az ipari és mezőgazdasági termelés exponenciális növekedése okozta. Sajnos, a szennyezés és az erőforrás-fogyasztás növekedését is. Az exponenciális növekedés képessége pedig inherens tulajdonsága a népesség és az ipari tőkeállomány növekedésének. Az élelmiszertermelés, az erőforrás-fogyasztásfelhasználás és a szennyezés exponenciális növekedését pedig az utóbbiak váltják ki.⁶¹

Vagyis a gazdaság exponenciális növekedése nélkül nincs nagy népesség és bőség sem, a nagy népesség és a bőség (stabilitás, középosztály, befektetési lehetőségek, adóbevételek, gazdasági nyomásgyakorlás) nélkül pedig nincs tartós politikai hatalom, világgazdasági centrumhelyzet, versenyképesség. A gazdasági növekedés követelménye ezért elsődleges a politika számára.

Az exponenciális növekedés képessége azonban csak akkor működik, ha lehetősége van rá, ha felszabadul a korlátai alól és ún. pozitív visszacsatolási hurkok sorozata segítségével megkezdi növekedését.⁶²

Tegyük hozzá mindehhez, hogy van még egy fontos gazdasági szereplő, melynek szintén inherens tulajdonsága az exponenciális növekedés: a pénztőke. A pénzpiacok utóbbi időben tapasztalható túlbujánzása e képesség felszabadításának (privatizáció, liberalizáció, dereguláció és az elektronikai-információs forradalom) következménye. A jelenség haszonélvezői pedig ezzel hatalmas gazdasági és politikai hatalomra tettek szert, tehát érdekeltek a további növekedésben.

A modern világgazdasági rendszerben a gazdaság szereplői között a vállalatok kiemelkedő fontosságra tettek szert, a globalizációkritikai elemzések sarkalatos pontja a transznacionális vállalatok tevékenységének, hatásának bírálata. Ezekben a vállalatokban megy végbe a termelő tevékenység és a világkereskedelem nagy része, olyannyira, hogy a világ legnagyobb száz gazdaságából több mint ötven nagyvállalat.⁶³

Tehát a globális kapitalizmus szerves részét alkotják, nélkülük a gazdaság mai teljesítménye – ismét a történelmi fejlődési folyamat tanúságát figyelembe véve – nem tartható fenn. Legalábbis kétséges, hogy a megtermelt javak mennyiségét kisvállalkozások elő tudnák-e állítani? Márpedig 7 milliárd ember egzisztenciális szükségleteinek jól-rosszul történő ellátásához óriási mennyiségű késztermékre és szolgáltatásra van szükség. A korábbi társadalmakban azért is éltek kevesebben és alacsonyabb életszínvonalon, mert ilyen mennyiségben nem álltak rendelkezésre szükségleti cikkek és például egészségügyi ellátás.

Ugyanakkor a termelékenység növekedése is összefügg a kutatás-fejlesztésre fordítható pénztőke mennyiségével, tehát korántsem biztos, hogy a „köztes technikát” alkalmazók, vagy a kisvállalkozások összességében kevésbé terhelnék meg a környezetet, mint a nagyok, ha nekik kellene a teljes fogyasztást biztosítani. A periférikus társadalmakban a környezeti gondokat sokszor az elavult technológia okozza, nem csak a nagyvállalatok profitéhsége.

Persze ezek a kétségek nem zárják ki a kontroll lehetőségét, de a vállalatkoncentrációk, fúziók jelensége – véleményünk szerint – nem csak véletlenszerű eleme a gazdaságtörténetnek, hanem következménye az exponenciális növekedés beindulásának, a növekvő népességnek, a növekvő igényeknek és fogyasztásnak, a versenynek és a költségek csökkentésének is. A népességnövekedés, a fogyasztás, a gazdasági és technikai fejlődés, a transznacionális vállalatok, a pénz- és tőkepiac, a globalizálódás olyan egyidejű jelenségek, melyek nem véletlenül kerültek egymás mellé.

Ez a dilemma akkor is fennáll, ha most eltekintünk azoktól a politikai nehézségektől, melyek a nagy lobbierővel rendelkező nagyvállalatok és bankok érdekei ellen ható szándékok keresztülvitelét akadályozzák.

A fogyasztás szintje ugyanakkor összefügg az életszínvonallal, s mint fentebb láttuk, az életminőséggel is, vagyis ennek csökkenése szintén politikai következményekkel jár. A modern gazdaság strukturális átalakítása ökoszociális szempontból mindenképpen szükséges, de csak egy pontig lehetséges, vagyis nemcsak a növekedésnek vannak korlátai, hanem a történelmi folyamatok korlátot jelentenek az átalakítás mélysége tekintetében is.

Ezért a modernitás teljes elvetése, visszafordulás egy szakralitásra épülő premodern világba – nézeteink szerint – nem járható út. A népesség nagysága és az életszínvonal kérdése eleve csak kényszer útján tenné ezt leveleznyelhetővé, megvalósítandóvá, ugyanakkor ma már tudjuk, hogy a kisebb népességű, a természettel szorosabb kapcsolatban élő, archaikus társadalmak sem voltak mentesek általuk okozott ökológiai és szociális problémáktól. A vallás szabályzó ereje nem volt maradéktalanul hatékony, történelmi bizonyítékok támasztják alá a túlnépesedés és a környezetpusztítás korai jelenségeit.⁶⁴ Arról nem is beszélve, hogy korántsem lenne minden részében üdvözlendő a régi korok visszatérése, gondoljunk az eddig felhalmozott történelmi tudásunkra! Csak előre lehet menekülni.

Milyen következtetéseket vonhatunk le az eddigiekből?

Rendkívül meggyőző válságmegoldásokat láttunk, de egyértelmű, hogy az általuk javasolt lépések minduntalan beleütköznek a híres $I=P+A+T$ formula valamelyik elemébe. Tehát, ha a modern társadalom és gazdaság környezeti hatását (Impact) csökkenteni akarjuk, akkor egyszerre mind a három összetevőt, a népességet (Population), a bőséget (Affluence), és a technológiát (Technology) is meg kell változtatni.⁶⁵ A szerzők ezt tudják is, az ökológiai-gazdasági-szociális válság okainak alapos elemzése többek között azt a szándékukat is tükrözi, hogy az olvasóban a változáshoz szükséges és sok esetben kényelmetlen lépések mihamarabbi megtételéhez elkerülhetetlen tudatosság kialakuljon. Ez a szándék teljesen elfogadható, de akkor is a jelen helyzetből kell kiindulni, hogy legalább érdemben elkezdődhessenek a változtatások.

Ez azt jelenti, hogy 7 milliárd, közel 50%-ban város lakó, populációs szinten a saját kultúrától függetlenül a nyugati életszínvonalat megközelíteni akaró, a modernitás és az ipari civilizáció szociális, kulturális és politikai közegében élő embertömegeből kell kiindulni. A gazdaság struktúráját és outputját is csak a már (akár tetszik, akár nem) létező transznacionális vállalatok (beleértve a pénzintézeteket) erős jelenléte mellett lehet átalakítani. Ezt a realitást csak súlyos krízisek következményeképpen és/vagy erőszakkal lehetne megkerülni, vállalva, elfogadva annak politikai következményeit.

Ez azt jelenti, hogy az IPAT-formula mindhárom összetevőjének politikai és hatalmi dimenziói is vannak. A globalizáció nyertesei egyúttal a világpolitika főszereplői is és mindent megtesznek azért, hogy ez így is maradjon, hiszen ezt a rendszert ők alakították ki. A globális gazdasági környezetben csak a nagy népességgel, erős gazdasággal és gazdag elittel, illetve magas jövedelmű, széles középosztállyal rendelkező társadalmaknak van kiterjedtebb szuverenitása, a többiek jóval kiszolgáltatottabb helyzetben vannak. Az egyenlőtlen fejlődés történelmi tény, a kisebbek összefogása illúzióknak bizonyult. A változásnak alapvetően a centrumterületekből kell kiindulni, a kicsik súlya globális méretekben elenyésző. A változáshoz szükséges irányelveknek pragmatikusnak kell lenniük.

Ezekből a premisszákból az is következhet, hogy a változtatás esélye vajmi csekély, vagy egyenesen lehetetlen lenne? Erről – egy újabb paradoxonként – a modern társadalom komplexitása is tehet, legalábbis Niklas Luhmann könyvének, az *Ökológiai kommunikáció*-nak a következtetései alapján.⁶⁶ Luhmann szerint a modern társadalom önreferenciális rendszerképződése (autopoiézisz, vagyis olyan rendszer, mely az őt alkotó minden elemi egységet ezen elemek hálózatán keresztül hozza létre és így reprodukálódik), részrendsze-

rekre történő differenciáltsága rendkívül nehezé teszi a környezet felől érkező jelzések (irritációk) felfogását. Egyszerűen azért, mert az autopoieszis eleve elhatárolja a modern társadalmat a környezetétől, illetve saját környezetet teremt, mely funkcionálisan differenciált részrendszerek (gazdaság, jog, tudomány, politika, vallás, oktatás) egységeként, azok saját bináris kódjain és programjain keresztül működteti nagy határfokkal a társadalmat. Viszont pontosan ebben a társadalmi evolúcióban, a funkcionális differenciálódásban, s az általa konstituált társadalmi részrendszerek interdependens együttműködésében rejlik annak hatékonysága. A saját kódok világába zárt részrendszerek azonban csak a kódokon tudnak kommunikálni, csak azokon keresztül nyitottak a többi társadalmi részrendszerre és a környezetre. Ennek a történeti fejlődésnek az eredménye csak rendkívül szűk mezsgyét hagy meg az ökológiai problémák érzékelésének. A megoldások esetében, azok következményeképp a részrendszerek interdependenciája és egymással való helyettesíthetlensége, az egész komplexitása ugyanakkor újabb problémákat is eredményezhet.⁶⁷

Niklas Luhmann 1985-ben írt frappáns rendszerelméleti elemzése mintegy előre látja a modern társadalmak környezeti érzéketlenségének problémáját. Egy tényező azonban azóta alapvetően megváltozott, vagy változóban van. A modern társadalom autopoietikus (önreferenciálisan konstituált) jellege egyre inkább szembetalálkozik a növekedés környezeti hatáiraival, vagyis az autopoieszisz – már ha elfogadjuk Luhmann értelmezését teljes mélységében – csak egy optimista történelmi időszak terméke.

De az adott helyzeten belül – szerintünk – mégis van lehetőség elmozdulásra. A fogyasztói attitűd megváltoztatása az egyik legalkalmasabb kitörési pont lehetne, hiszen egy fogyasztói társadalomban a javak és szolgáltatások felhasználásának mikéntje meghatározó a gazdaság számára. A fogyasztási szokások megváltozása a termelés jellegét is átalakíthatja, mivel a keresleten keresztül régi-új környezetbarát termékeket preferálhat, és az ezek létrehozásához szükséges technológiai fejlesztéseket is segítheti. Az energiefelhasználás kérdése is kapcsolódhat tudatos fogyasztói döntésekhez, nagy létszámú igénylő esetén hatást gyakorolhat a piacra. A népesedési index változása több csatornán keresztül összefügg az életszínvonallal és életvitellel, ennek példáját maguk a fejlett társadalmak adják. A politikai, jogi és elosztásbeli változtatások a legnehezebbek, mivel itt van a legtöbb hatalmi érdek. Természetesen mindezekben a gazdag társadalmak a meghatározóak, hiszen ők a legnagyobb fogyasztók, ők generálják a legnagyobb szennyezést, és ők vannak döntéshelyzetben.

A piaccgazdaság persze eddig még nem igazán lépett rá a környezetbarát árutermelésre, de a fogyasztási szokások megváltoztatására vonatkozó felhívások és alkalmak sem voltak még ilyen erősek.

A fogyasztói szokások megváltozása természetesen bekövetkezhet külső okok miatt is: a válság által megemelkedett árak már ezt is jelzik. Ez azonban merőben más, mint a környezettudatosság és a lokalitás programjának megvalósítása.

A gond az, hogy már az ún. túllövés (vagyis, hogy ökológiai értelemben már is túlterheltük a természet megújuló kapacitását, elértünk vagy túlléptünk egyes korlátokat) állapotában vagyunk, vagyis egyre kevesebb idő áll rendelkezésre a kényszerektől mentes döntésekhez.

A rendszerelméleti kétségek, a túllövés állapota és az ökológiai kihívásokra adott történelmi válaszok eddigi tapasztalatát figyelembe véve azt mondhatjuk, hogy ökológiai-társadalmi-politikai krízisek nélkül nem tudunk majd átlépni a fenntarthatóság világába. Jegyezzük meg, hogy ennek lehetőségét minden fentebbi elemzés is elképzelhetőnek tartja. Továbbá magából a túllövés fogalmából is az következik, hogy az egyensúlyi állapothoz való visszatérés bizonyos oszcilláló mozgással történik, vagy bekövetkezhet az összeomlás, amikor az eltartóképeség határai erodálódnak.⁶⁸

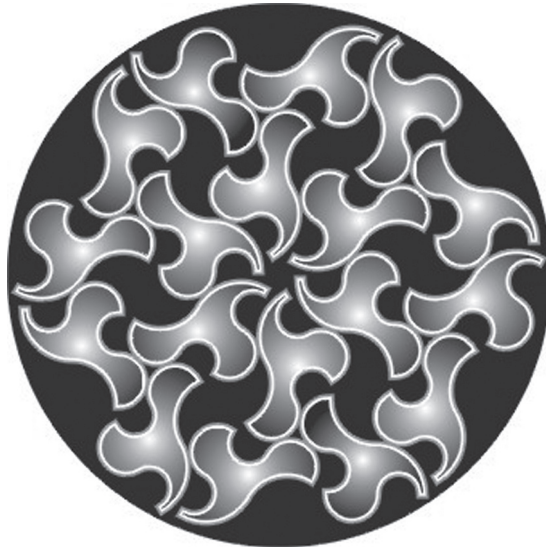
A bekövetkező krízisek lehetnek majd azok az erős irritációk, melyek jobb esetben elegendő hatást fejtenek ki a változásokhoz. Bár így sem mindegy, hogy mekkora kiterjedésűek lesznek a krízisek következményei.

A rosszabb eset akkor következik be, ha a nagyhatalmak – a globalizáció nyertesei – eddigi pozíciójukat, életszínvonalukat megőrizendő, tartalékaikban (és illúzióikban) bízva bezárkóznak, erődállamokat, „túlélő szigeteket”⁷⁶⁹ berendezve sorsára hagyják a világtársadalom többi részét. Vagy a pénzügyi-gazdasági alrendszer tesz szert olyan szuverenitásra, mely a politikumot teljesen átalakítva egy szerkezetében új világpolitikai rendszert hoz létre. Ismét a birodalmak kora jön el?

JEGYZETEK

- 1 Az itt felsorolt jelenségeket a később ismertetett művek alapján állítottuk össze, ezekre majd akkor történik részletes hivatkozás. A legújabb általános összefoglaló: The Economist: *A világ számokban 2012*, Typotex Elektronikus Kiadó Kft., 2012.
- 2 Szentés Tamás: *Ki, mi és miért van válságban?* Napvilág Kiadó, Budapest, 2009, 111–147. o.
- 3 Susan George: *Börtön vagy szabadság*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2010, 102. o.
- 4 Joseph E. Stiglitz: *A 2012-es esztendő ránk leselkedő veszélyei*, Világgazdaság Online, 2012. január 18.
- 5 Ernst F. Schumacher: *A kicsi szép*, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1991.
- 6 I. m. 11–76. o.
- 7 I. m. 167–209. és 248–298. o.
- 8 David C. Korten: *Tőkés társaságok világhuralma*, Kapu, Budapest, 1996.
- 9 I. m. 4–314. o.
- 10 I. m. 317–336. és 357–369. o.
- 11 I. m. 375–397. o.
- 12 Hans-Peter Martin – Harald Schumann: *A globalizáció csapdája*, Perfekt Kiadó, Budapest, 1998.
- 13 I. m. 19–23. és 61–312. o.
- 14 I. m. 331–335. o.
- 15 Csath Magdolna: *Kiút a globalizációs zsákutcából*, Kairosz Kiadó, Budapest, 2001.
- 16 I. m. 9–208. és 223–236. o.
- 17 I. m. 237–248. o.
- 18 Bogár László: *Magyarország és a globalizáció*, Osiris Kiadó, Budapest, 2003.
- 19 I. m. 76–102. és 219–250. o.
- 20 I. m. 240. o.
- 21 I. m. 406–443. o.
- 22 Donella Meadows – Jørgen Randers – Dennis Meadows: *A növekedés határai – harminc év múltán*, Kossuth Kiadó, Budapest, 2005.
- 23 I. m. 23–37. o.
- 24 I. m. 142–187. o.
- 25 I. m. 177–187. és 213–252. o.
- 26 Jeremy Leggett: *A fele elfogyott*, Typotex, Budapest, 2008. 47–78. o.
- 27 Donella Meadows – Jørgen Randers – Dennis Meadows: *A növekedés határai – harminc év múltán*, i. m. 253–278. o.
- 28 Tim Flannery: *Időjárás-csinálók*, Akkord, 2006.
- 29 I. m. 312–324. o.
- 30 Náray-Szabó Gábor: *Fenntartható fejlődés?* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2006.
- 31 I. m. 9–131. o.
- 32 I. m. 132–148. o.
- 33 I. m. 179–186. o.
- 34 Jared Diamond: *Összeomlás*, Typotex, Budapest, 2007.
- 35 I. m. 13–401. o.
- 36 I. m. 553–559. o.
- 37 Végh László – Szám Dorottya – Hetesi Zsolt: *Utolsó kísérlet*, Kairosz Kiadó, 2008.
- 38 I. m. 15–33. és 84–208. o.
- 39 László Ervin: *Világváltás*, Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2008.
- 40 I. m. 29–103. o.
- 41 David C. Korten: *Gyilkos vagy humánus gazdaság?* Kairosz Kiadó, Budapest, 2009.
- 42 I. m. 23–98. o.
- 43 I. m. 125–138. és 143–157. és 163–166. o.
- 44 Szentés Tamás: *Ki, mi és miért van válságban?* I. m.
- 45 I. m. 11–14. és 111–192. o.
- 46 I. m. 193–202. o.
- 47 I. m. 205–222. o.
- 48 Susan George: *Börtön vagy szabadság*, i. m.
- 49 I. m. 15–224. o.
- 50 I. m. 238–254. és 260–269. o.
- 51 I. m. 276–299. o.
- 52 Lásd 4. jegyzet.
- 53 Csath Magdolna: i. m. 189–208. o. és Náray-Szabó Gábor: i. m. 179–181. o. és David C. Korten: i. m. 118–122. o.
- 54 The Economist: i. m. 26–29. o.
- 55 I. m. 108. o.
- 56 www.worldometers.info/hu (real time world statistics)

- 57 Donella Meadows – Jorgen Randers – Dennis Meadows: i. m. 48–50. o.
58 I. m. 51–57. o.
59 The Economist: i. m. 246. o.
60 Donella Meadows – Jörgen Randers – Dennis Meadows: i. m. 76–103. o. és Kertész Ádám: *A globális klímaváltozás természetföldrajza*, Holnap Kiadó, 2001, 101–120. o. Kertész a tájdegradáció kifejezést pontosabbnak tartja.
61 Donella Meadows – Jörgen Randers – Dennis Meadows: i. m. 38–69. o.
62 I. m. 45–48. o.
63 Boda Zsolt: *Globális ökopolitika*, Helikon Kiadó, 2004, 12. o.
64 Lásd ehhez: Jared Diamond: i. m., valamint Trembeczki István: *A klímaváltozásról – történetfilozófiai perspektívából*, Valóság, 2011/11. 9–19. o.
- 65 Takács-Sánta András: *Bioszféra-átalakításunk nagy ugrásai*, L'Harmattan Kiadó, 2008, 26–27. és 94–96. o., valamint Donella Meadows – Jorgen Randers – Dennis Meadows: i. m. 137–141. o.
66 Niklas Luhmann: *Ökológiai kommunikáció*, Alkalmazott Kommunikációtudományi Intézet, Gondolat Kiadó, Budapest, 2010.
67 I. m. 9–77. és 125–139. o.
68 Donella Meadows – Jorgen Randers – Dennis Meadows: i. m. 149–153. és 168–177. o.
69 Az ilyen területek létrehozásának elkerülhetetlenségét – a klímaváltozás miatt, az emberiség túlélésének szempontjából – maga James Lovelock, a Gaia-elmélet megalkotója állítja. James Lovelock: *Gaia halványuló arca*, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2010, 15–38. és 65–84. és 181–196. o.

A francia történetírás a huszadik században¹

A francia történetírás legfontosabb jelensége a 19. században a professzionális történetírás kialakulása volt.² A történészek között jelentős vita van arról, hogy ez kizárólag német hatásra történt-e, vagy pedig döntően francia előzményekre (pl. az eruditus történetírás megformálódására a 16–18. században) vezethető vissza. Az azonban bizonyos, hogy ezt a professzionális történetírást már a századfordulón jelentős kihívások érték, főként a szociológusok, illetve a szociológiai alapállású történészek (pl. Lacombe) részéről, a Simiand-vita sem az ekkor már több vonatkozásban ortodoxnak tekinthető módszertani, illetve „metodista” iskola győzelmét hozta (ellentétben a Lamprecht-vítával Németországban), inkább ellenkezőleg, s a század első felében kiteljesedő társadalom- és gazdaságtörténeti szemlélet (ami a 20. századi francia történetírás kulcsjelensége) így sokkal előnyösebb kondíciókból indulhatott.

A huszadik századi francia történetírás fő kérdései mindezek után természetesen az Annales iskola köré csoportosulnak.³

Az Annales előzményei közül három tényezőt lehet mindenekelőtt kiemelni: egyrészt Emile Durkheim⁴ szociológiáját (egyáltalán a 19. század végi/huszdik század eleji francia szociológiát), aki „Az öngyilkosság” című művében pl. nem az öngyilkosság egyes eseteit vizsgálta, hanem annak általános meghatározóit, a jelenség mögött meghúzódó szociológiai determinánsokat kívánta feltárni. Egy másik fontos előzményként tekinthető Vidal de la Blache földrajzi possibilizmus.⁵ Vidal de la Blache tulajdonképpen a francia emberföldrajz megeremtője, híres mondása szerint „a történelem a múlt földrajza, a földrajz a jelen története”. Ezzel, illetve a földrajzi possibilizmussal azt kívánta kifejezni, hogy történelem és földrajz elválaszthatatlanok egymástól, azaz pl. a geográfiai körülmények csak úgy értelmezendők és annyiban fontosak, amennyiben az emberi tevékenység (gazdaság, művelődés stb.) kibontakoztatása és gazdagítása számára biztosítanak lehetőséget és keretet. Az Annales egy harmadik előzményének számítható Henri Berr-nek a huszadik század elején alapított folyóirata, a „Revue de synthese historique”.⁶ A folyóirat fő célkitűzése egy olyan „történettudomány”, vagy inkább társadalomtudomány alapjainak a lerakása volt, amely nem a politikai eseménytörténetet vagy a nagy egyéniségek cselekedeteit megörökítő biográfiákat preferálja, hanem – részben Comte útmutatásainak megfelelően – a társadalom kollektív jelenségeit ölelné fel, a politikai tényezők helyett sokkal nagyobb figyelmet fordítana a gazdaság, a társadalom, a technika, a demográfia és a statisztika problémáinak (ezért lenne szintetikus, hiszen ezek összessége, „totalitása” adja ki a történelem sajátos kutatási területét), s ezek már magukban rejtik az egyéb társadalomtudományokkal való kooperáció szükségességét.

A századforduló ilyen jelenségeit szemügyre véve meg kell említenünk még a híres Simiand–Seignobos vitát⁷ is, amely alapjában véve a Buckle-vita, illetve a Lamprecht-vita francia változata. Azaz a fő kérdés itt is a hagyományos, a politikai eseménytörténetet és a filológiai kritikát a legfontosabbnak tekintő irányzat és a pozitívizmus elveit követő, a kollektív, általános jelenségekre, a törvényszerűre, s így a társadalmi-gazdasági viszonyokra koncentrálnak elképzelés, helyesebben tudományos paradigma összecsapása. Jelentős eltérés azonban mind a Buckle-, mind a Lamprecht-vítához képest a franciáknál a Seignobos és a Simiand között lefolyt disputának a végkimenetele: nem állíthatjuk ugyanis, hogy a hagyományos, rankai mintákat követő irány képviselői kerültek volna túlsúlyba, a Simiand-féle felfogás helyeslői legalábbis hasonló mértékben befolyásolták a tudományos közvéleményt és a pozíciókat.

Az *Annales* című folyóirat ilyen vázaltszerű előzmények után alakult meg 1929-ben, Strassburgban. Az *Annales* történetét alapvetően – mutatis mutandis – három nagyobb korszakra oszthatjuk (esetleg egy negyedikkel is kiegészítve), s az első időszak fő reprezentánsai (lényegében az alapító atyák): Marc Bloch, Lucien Febvre, Henri Pirenne, Ernest Labrousse, sőt már ekkor jelentkezik – legalábbis a korszak végén – Fernand Braudel⁸ is. Az *Annales* fő célkitűzései közül a korábban már jelzett „tudományos” történetírás megteremtésére irányuló törekvéseket kell kiemelni, jóllehet ők ezt nem mindig minősítették így (de például Lucien Febvre expressis verbis igen)⁹. Azaz, a hagyományos eseménytörténet-centrikus történetírással szemben az *Annales* a nagy ívű, széles összefüggéseket kereső, struktúrákban és kontinensekben gondolkozni kívánó történetírás kívánt lenni. A nemzet- és államközpontúságot így felváltották az egyetemes történeti keretek, valamint a társadalom és művelődéstörténeti orientáció, alapvető volt az interdiszciplinaritás, az antropológiával, a földrajzzal, a szociológiával, a statisztikával, a közgazdaságtannal stb. való együttműködés; olyannyira, hogy már az *Annales* alapításában részt vettek ezek kiváló, de nem történész reprezentánsai. (M. Halbwachs, Demangeon, Piganol, M. Mauss stb.)¹⁰ Ehhez a szociologisztikus fordulathoz természetesen új forrásbázisra is szükség volt, s az *Annales* nagy energiákat mozgósított pl. a különböző összeírások, hagyatékok, végrendeletek, árjegyzékek, vám- és kereskedelmi naplók stb. felhasználására, s nagy gondot fordítottak ezek térképeken vagy grafikonon történő ábrázolására is. Alapvetőnek tekintették a földrajzi megközelítést, azaz a történeti művek kereteiként nem az államot, hanem valamely történetileg-földrajzilag szervesen létrejött egységet, azaz a régiót kezelték (pl. Le Roy Ladurie-Languedoc, Goubert-Beauvais, DUBY-Macon, Vilar-Catalogne stb.).¹¹

Az *Annales* első időszakára általában az agrártörténet túlsúlya a jellemző (pl. a különböző birtokviszonyok, illetve nagybirtokmodellek összehasonlító elemzése Blochnál¹²), de ha felidézzük az alapító atyák leginkább emblemikus műveit, akkor világos, hogy melyek voltak azok a valóban revelatív módon új területek, amelyekre eddig soha nem látott módon merészkedtek. Elég csak utalni Bloch alapvető műveire a „Gyógyító királyokról”¹³-ról, illetve a feudális társadalomról, amelyekben annak legfontosabb összekötő kapcsolaként a főként mentális-kulturális struktúrákban megfogható hűséget jelöli meg. De rá lehet mutatni Lucien Febvre fundamentális munkásságára, aki már az *Annales* alapítása előtt a földrajzi viszonyoknak az emberi társadalomra való hatását, ennek fejlődését elemezte¹⁴, hogy azután megalkossa a nevezetes „mentális eszköztár” (outillage mentale)¹⁵ kategóriáját. Utóbbi azt jelentette, hogy a nagy eszmék helyett egy kor magatartásvilágának bemutatásához sokkal inkább a különböző rítusok, ünnepek, hagyományok, szertartások és szokások, a kollektív lelki-pszichológiai jelenségek elemzése szükséges, amire ő például a Rabelais-korabeli hitetlenség¹⁶, G. Lefebvre pedig a francia forradalmat megelőző nagy félelem leírásával, illetve részletezésével mutatott.¹⁷ És említenünk kell persze a jelentős marxista Ernest Labrousse¹⁸ nevét is, aki arra is példa, hogy az *Annales* által támogatott gazdaság- és társadalomtörténeti fordulat nem keveset köszönhet a marxi eszmerendszernek és módszernek. Labrousse terjedelmes görbékkel ábrázolta az árak 18. századi változásait, pontosabban azok fokozatos emelkedését, amiből egyértelműen, szükségszerűen le lehetett vezetni a társadalmi elégedetlenség hasonló irányú növekedését, majd a forradalomban megvalósuló robbanását.

Az *Annales* törekvéseinek leginkább érzékletes ikonját azonban Fernand Braudel fogalmazta meg már ebben a korszakban, ami azután átvezet már a folyóirat későbbi periódusaihoz is. Braudel 1949-ben jelentette meg ugyanis a közel két évtizeden keresztül (tehát az *Annales* alapításától) írott monumentális művét, a „Földközi tenger és a Mediterrán

II. Fülöp korában” című háromkötetes könyvét.¹⁹ Braudel ebben a vizsgált kérdést három szinten elemzi, amelyet később teoretikusan is pontosan rögzít, s aminek alapján három idősíkot különböztet meg (minden) történelemben²⁰: egyrészt a hagyományos politikai eseménytörténet idejét, a felszíni időt, az állandó változások idejét („histoire evenementielle”), amely a fabulák narratív, számára leginkább értéktelen ideje s amelyet könyvében a II. Fülöp korabeli politikai torzsalkodások testesítenek meg. Ennél fontosabb a következő sík, a kb. 40-50 éves ciklusok ideje, a társadalmi és kormányzati változások, az árgörbék ingadozásainak zónája, amelyekre példa lehet akár a híres Kondratyev-ciklus.²¹ Ez tehát a ciklikus, konjunkturális idő (conjunctures), amely már nagyobb állandóságánál fogva alkalmasabb a felszín változásainak magyarázatára. A leginkább alkalmas, s ezért a legpozitívabb a számára (és persze Bloch vagy L. Febvre számára is) az ún. „hosszú időtartam”, a longue durée, amely a több évszázadot átölelő állandóságot, struktúrákat jelöli, például a mentalitás, a demográfia, de legfőképpen a földrajzi viszonyok nehezen mozduló idejét, sőt kényszerét, amelyre Braudel szerint igen nagy gondot kell fordítani a különböző eszmék megvalósulásának feltételei vizsgálatakor.

Az *Annales* történetének következő periódusa az 1950-es-60-as évekre tehető.²² Erre az időszakra az a jellemző, hogy – bár természetesen áll az alapító atyák által megfogalmazott új paradigma – a társadalomtörténeti orientáció inkább etnológiai és etnográfiai aspektusokkal bővül, illetve a súlypont is erre a területre helyeződik. A korszak olyan neves történészek pályafutásának indulását jelenti, mint Le Roy Ladurie, P. Goubert, G. Duby, J. Le Goff, P. Chaunu, P. Vilar, M. Ferro, N. Wachtel, G. Vigarello,²³ akik többnyire valamely régióról írták doktori értekezésüket, a mentalitás-, illetve társadalomtörténeti orientáció jegyében. A korszak vezető társadalomtudományi teoretikusának mégis a strukturális antropológia spiritus rectora, C. Lévi Strauss²⁴ tekinthető, akinek kutatási terepe és módszere jelentős mértékben befolyásolta a történészi munkákat is. Lévi Strauss vonatkozó munkáiban ugyanis azt kívánta bizonyítani, hogy az antropológia szinte természettudományos eszközöket használhat, azaz a különböző társadalmak és kultúrák mítoszaiban, vallásában, hiedelemvilágában és rítusaiban vannak olyan közös alapformák (struktúrák), amelyek évezredekken keresztül meghatározták ezek életét. Ebből következően a történeti látásmód szemléletében háttérbe szorul, sőt egyenes feleslegesnek tekinti a genetikus megközelítést, hiszen ezek a struktúrák a jelenben végzett terepmunka során is feltárhatók; másrészt viszont nála is megjelenik a különböző kultúrák összehasonlító elemzésére irányuló törekvés.

E strukturális megközelítésnek nyilván jelentős befolyása volt Braudel említett hármas idősíkjára is, de egyértelmű a párhuzam P. Chaunu²⁵ ebben az időszakban megfogalmazott szeriális elméletével, amely az Atlanti-óceánon folyó kereskedelmi tevékenység hosszabb távú adatsorait rendezte terjedelmes kötetekbe, s ez az időszak általában a franciáknál is a kvantitatív módszerek szélesebb körű alkalmazásának kezdete, pl. a történeti demográfia, az alfabetizáció vagy mondjuk a történeti éghajlatlan területén.²⁶

Az *Annales* ezen időszakának legnagyobb port felvert eseményei talán mégis Francois Furet és Denis Richet nevéhez köthetők.²⁷ Furet-ék úgynevezett revizionista szemlélete alapvetően a francia forradalom történetével kapcsolatban mondott újat, és a korban a francia történetírásban is regnáló marxista szemlélettel való leszámolás célzta, amelyet leginkább Soboul²⁸ értelmezése testesített meg. Soboul, mint ismeretes, Mathiez és Aulard nyomán²⁹ a francia forradalom leginkább pozitív, leginkább demokratikus időszakának, tehát a forradalom tetőpontjának a jakobinus diktatúrát tekintette. Furet-ék ezzel szemben fejtették ki az ún. dérapage-ról szóló interpretációt, amely azt – tehát a jakobinusok, a szélsőbal radikálisok uralmát – nem tetőpontnak, hanem kisiklásnak, azaz a forradalom eredeti célkitü-

zései elárulásának minősítették. Meglátásuk szerint a forradalom három alapvető szintje: a versailles-i képviselők, azaz egyfajta felvilágosult elit forradalma; a vidéki parasztág, azaz Vendée ellenforradalma, illetve a sans culotte-ok párizsi megmozdulásai. A forradalom ki-siklását, Furet által tudatosan Alexis de Tocqueville³⁰, valamint Augustin Cochin 19. századi értelmezéseire kötődve, végül az utóbbi szintnek a győzelme és politikai uralma jelentette, mert Furet felfogása szerint a jakobinus diktatúra tulajdonképpen a huszadik századi diktatúrák, így a sztálinizmus számára is előképként szolgált.³¹ A tömegnek, a „nép”-nek a hatalomba való feltétlen bevonása (vagy legalábbis az erre való hivatkozás egy kisebbség nevében), ugyanis minden körülmények között diktatúrába torkollik, így azután Furet számára a forradalom legdemokratikusabb periódusa, a versailles-i képviselők, a felvilágosult elit által megfogalmazott program, amely alapjában a Gironda törekvéseihez kötődött.³²

Hozzá kell tenni, hogy természetesen a francia történetírás ekkori története sem merül ki az *Annales* által felvetett kérdésekben. Említést érdemel még ebből a korszakból a francia történetírás, illetve a társadalomtörténet intézményesülése szempontjából jelentős esemény 1948-ban, a még a 19. században alapított École Pratique des Hautes Études hatodik osztályának (VI-eme section) felállítása³³, amely az 1975-ben létrejött École des Hautes Études en Sciences Sociales (EHESS) közvetlen előzménye. Mindkettőnek fő érdeme, hogy a társadalomtudományok együttműködésének, a szociologisztikus történetírásnak immár önállósult intézményes hátterét alkotják, s így persze az *Annales* belső fejlődéséhez kapcsolódnak. De említhetjük Duby és Mandrou emblematisz művét a francia civilizáció ezer évéről³⁴, amely magába sűríti az új orientáció jelentős eredményeit, pl. a népesedés-, város-, technikatörténet területén; vagy akár a Labrousse, Soboul és Mousnier között lefolyt vitát³⁵ (szintén ebből az időből), amely akörül forgott, hogy az osztály vagy a rend fogalmai köré szerveződve történjen-e meg a társadalmi folyamatok elemzése, és amely így nyilvánvaló előzménye Bourdieu hetvenes-nyolcvanas években kifejtett habitus-interpretációjának.³⁶ Ez nem csupán a tulajdon- és vagyoni viszonyokat, hanem például a presztízst, vagy az ún. „kulturális tőké”-t is a társadalom strukturálódásának, illetve az egyenlőtlenségek újratermelése alapelemének tekinti. Labrousse neve jelzi a marxizmus pozícióinak változatlanul erős jelenlétét, amit még a szellemi élet olyan jeles képviselőivel kell kiegyensúlyoznunk, mint a realizmus vitában szóhoz jutó Garaudy vagy L. Goldmann, és hát persze Jean Paul Sartre is ekkor tesz kísérletet marxizmus és egzisztencializmus összekapcsolására, az egyedi-egyetemes nevezetes kategóriájával.³⁷

Nem lehet megfélekedezni persze az ezzel a társadalomtudományos-szociologisztikus törekvésekkel részben vagy teljesen szembenálló törekvésekről sem, amelynek olyan reprezentánsai vannak, mint a keresztény természetjogot filozófiájának középpontjába állító Maritain³⁸, a német idealista-szellem-történeti, hegelianus hagyományokat is akceptáló R. Aron³⁹, vagy az egész társadalomtudományos megközelítést megkérdőjelező s a hermeneutikus-filozófiai szempontokat preferáló H. I. Marrou.⁴⁰ Teljesen a hagyományos politikai eseménytörténet-centrikus orientációt képviseli Renouvin, aki Ranke nyomdokain a nemzetközi kapcsolatok, tehát a külpolitika teljes európai 19–20. századi történetéről készített szintézist.⁴¹

Az *Annales* történetének harmadik periódusa a hetvenes évektől, különösen a „La nouvelle histoire”⁴² (1974) megjelenésétől kezdődik, és olyan fő képviselői vannak ekkor, mint a filozófus M. Foucault, J. Derrida, M. de Certeau⁴³, P. Ricoeur⁴⁴, és persze a történészek: J. Le Goff⁴⁵, Roger Chartier, G. Duby, M. Vovelle, A. Corbin, P. Nora, E. Le Roy Ladurie, J. Delumeau, Daniel Roche, J. Revel, Ph. Aries, K. Pomian, G. Dumézil, M. Mollat, J. Revel., A. Burgiere⁴⁶ stb. Az *Annales* harmadik időszakának fő jellegzetessége, hogy – részben a posztmodern kihívás, illetve

az ún. „nyelvi fordulat”⁴⁷ jegyében – a korábban alapvetően társadalomtudományos paradigma egyfajta antropológiai fordulatot hoz. Különösen a „la nouvelle histoire” fogalmazza meg azt a pozíciót, hogy a hosszú távú struktúrákra, szeriális adatsorokra való összpontosítás miatt a történelem elveszítette kapcsolatát az emberekkel, a történettudományból eltűnt az emberi lépték és dimenzió (elveszett az ember, mint a történelem aktora), s ezért olyan új témakörökhöz kell fordulnia, amelyek ezt a kapcsolatot helyreállítják. Ennek megfelelően ez – azért az *Annales* keretein belül maradó – új történetírás olyan eddig érintetlen területeket célozott meg, mint a mindennapok (szerelem, szexualitás, halál, ünnepek, játék, lakás, háztartás, életmód, csatornázás stb.), a nők története (általában természetesen itt is a „gender”, illetve Ariessnél a gyerekek), generálisan a társadalom margóján, perifériáján elhelyezkedők, a társadalomból kiszorultak (etnikai kisebbségek, prostituáltak, homoszexuálisok, koldusok, betegek stb.), de fontos szerepet kapott a különböző elképzelések, a történelmi imágó (imaginárius), a képzetek, az idő és az időérzekeles (~mérés), a mítoszok, az öltözködés, az olvasás, az alfabetizáció, a szaglás, a tisztaság történetének vizsgálata, s külön fontos kérdés ehhez kapcsolódóan az emlékezetkutatás megindulása.⁴⁸

Ez új szempontok felvetődésében saját történelmi munkáin keresztül is rendkívül nagy szerepe volt az alapvetően filozófus Foucaultnak, aki műveiben általában (sőt, szinte zárólag), történeti szempontokat érvényesített („Felügyelet és büntetés”, „A tudás archeológiája”, „A szavak és a dolgok”, „A szexualitás története”, „A klinika születése”, „Az örültség története” stb.⁴⁹). Foucault egyik fő tézise az, hogy a modern kor nem az emberi emancipációt és a felszabadulást eredményezte, hanem sokkal inkább az elnyomás és a hatalmi technikák kifinomultabb, de egyúttal sokkal hatékonyabb rendszerét valósította meg, amely pl. a teljes emberi élet felügyeletére és szabályozására kiterjed, szemben a középkori részleges, a saját paraméterei közé szorított büntetéssel. E hatalmi, uralmi pozíciókat megőrző technikáknak a része, tevékeny komponense maga a tudomány is, amelyben azután nincs valamiféle belső fejlődés, pl. a megismerés eszközeinek, technikai módszereinek a tökéletesedése, hanem ez mindig és mindenkor valamiféle ideológiai-hatalmi legitimitást megalapozni kívánó szereppel, funkcióval kapcsolódik össze, s tulajdonképpen csak ebben a diszkurzív térben értelmezhető kijelentéseinek érvényessége és igazsága. Foucault ezért az ismeretelmélet fő feladatának éppen e diszkurzív érvényességi-értelmezési mező feltárását tartja, azaz azt, hogy a tudományos művek miféle legitimitásokat, hatalmi érdekeket és „azonosságokat”, identitást akarnak létrehozni és megalapozni. A megismerés, az „igazság” tulajdonképpen ezen „identitásképző” technikáknak a leleplezésében áll, aminek egyik fontos következménye, hogy ő maga nem kíván semmilyen új identitást, a jelenhez kötődő azonosságot létrehozni, ezért tagadja munkáinak a jelennel való bármiféle kapcsolatát, kontinuitását (diszkontinuitás), s a múltat éppen „más”-ságában kívánja megragadni.⁵⁰

Míndez természetesen az *Annales* alapító atyái törekvéseivel diametrálisan ellentétes felfogás, de aligha lehet tagadni ennek alapvető hatását az újonnan megjelenő témakörökre a francia történetírásban, ami pl. ezek depolitizált jellegében, vagy a történelmi antropológiai fordulatban, illetve a kvantitatív módszerek helyett a kvalitatív megközelítések és források (naplók, levelek, visszaemlékezések) preferálásában, a makroszintű elemzés helyett a kis, jelentéktelen, mikroszintű dolgokra összpontosító léptékváltásban, illetve a narrativitás újraélesztésében is megmutatkozik (amelyek Foucault nézeteinek fontos következményei lehetnek).

Elég csak olyan művekre utalnunk, mint Le Roy Ladurie „Montaillou” című könyve⁵¹ (1974), amely kifejezett történetmesélés, s egy kis közösség profán és vérbő elemekben bővelkedő történetét beszéli el a fennmaradt inkvizíciós iratok alapján. Különösen azonban két nagyobb vállalkozást emelhetnénk ki az *Annalesnak* ebből a periódusából. „A nők történeté”-t

és „A magánélet történeté”-t⁵², amelyek nemzetközi, kollektív vállalkozásban valósultak meg, s a történelem olyan, eddig trivialisnak tekintett változásait, rétegeit tárják fel, mint a játék, a betegség, a test és a testkultúra, az öltözködés, lakás és lakberendezés, kert, ünnepi szokások, karácsonyfa-állítás, levelezés stb. De kiemelhetjük még ebből az időszakból Daniel Roche munkáit is („Histoire des choses banales”)⁵³, amelyek a francia forradalom értelmezését (R. Darntonnal és S. Schamával együtt) jellegzetesen antropológiai szemszögből kísérlik meg. Hiszen Roche az árák emelkedésével „okokat” kereső marxista/marxizáló értelmezéssel, vagy a nagy eszmékkel (Voltaire, Montesquieu, Rousseau hatása) operáló eszmetörténeti, szellem-történeti megközelítésmódokkal szemben a fogyasztás, kitüntetetten az öltözködési szokások megváltozásában (egy így jelentkező fogyasztási emancipációs igényben) keresi a forradalom motívumait. (Tehát tulajdonképpen egy sajátos kulturális-viselkedési kontextusból kívánja azokat megérteni.) Rá lehet mutatni még egyes szerzők esetében (pl. Duby) a biográfia viszatérésére⁵⁴, ami eleve a narratív elem erősödését idézi fel, vagy például a Roger Chartier⁵⁵ által vezetett, és szintén nemzetközi kooperációban megvalósított olvasástörténeti kutatások is igen beszédesek. E szintézisek arra mutatnak rá például, hogy az olvasás körülményei, technikái (és természetesen intézményei) nem azonosak és változatlanok minden időszakban, ellenkezőleg, kulturálisan-ideologikusan feltételezettek és kontextushoz köthetők, s a sajátosságok csak abból a szempontból/körülményből érthetők/értelmezhetők, hogy milyen identitás kialakítására/manipulálására irányuló törekvés húzódik meg mögöttük.

Mindezekhez a lehető legszorosabban kötődik az ún. emlékezetkutatások nagyarányú, sőt robbanásszerű fellendülése, amely Pierre Nora⁵⁶ nevéhez, illetve az általa szerkesztett nagyszabású, többkötetes kiadványhoz a „Les lieux de mémoire”-hoz köthetők. Az emlékezetkutatásnak már az *Annales* alapításánál megvannak az előzményei (vö. Halbwachs⁵⁷) s arra kívánja felhívni a figyelmet, többek között, hogy egy bizonyos közösség (Noráéknál alapvetően a nemzet) hogyan próbál a saját maga számára azonosulási pontokat (szimbólumokat, történeteket, emlékhelyeket, múzeumokat, levéltárakat stb.) találni, de inkább feltalálni és kontsruálni.⁵⁸ Egyes értelmezők szerint azután a történelem sem más, mint a nemzet kollektív emlékezete, azaz az emlékezetnek egy kollektív formája, amelyben ez a kollektívum, a nemzet „kulturális emlékezet”-e szelektálja és őrzi meg, de legalábbis ruhazza fel „jelentés”-sel és értelemmel saját történelmének eseményeit, alakjait vagy intézményeit.⁵⁹

Az *Annales* alapvető programjának e megkérdőjelezését a folyóirat 1989-es évfolyamának két szerkesztőségi cikke jelzi a legfeltűnőbben, amelyet „tournant critique”-ként, kritikai fordulatként is emlegetünk már.⁶⁰ E kritikai fordulat alapjában véve a nyelvi fordulat, a „linguistic turn” következményeivel való szembesülést jelenti, aminek egyik eleme a politikatörténeti témák vagy biografikus műfajok újbóli legitimitása, hiszen a nagyközönséget, amelyet alapjában a „la nouvelle histoire” is megcélzott, természetesen ezek a kérdések is érdeklik. A politikai történet preferált szüzséi közül kiemelkedik például a harmincas évek népfrontja, a második világháború alatti francia ellenállás és persze kollaboráció kérdése, benne a Vichy-rendszer értelmezésével és értékelésével, a francia szélsőjobboldal, a Tűzkeresztesek története, De Gaulle és a francia nacionalizmus kérdése, valamint mondjuk az algériai háború problémái a második világháború után, illetve általában az ún. gyarmati felszabadító háborúk és az ebben játszott kétes francia szerep.⁶¹

A huszadik századi francia történetírás e vázlatos áttekintését végül Gérard Noiriel könyvének⁶² felidézésével zárnam, aki az 1990-es évek közepétől talán a legmarkánsabban vetette fel a történetírás újabb „fejlődésével”, alakulásával kapcsolatos kételyeit. Az eredetileg a francia bevándorlás, népesedés és asszimiláció kérdéseivel foglalkozó Noiriel értelmezése szerint a történelem tulajdonképpen hatalom, tudás és emlékezet hármas egy-

sége. Ezt úgy lehet értelmezni, hogy a történelmet Foucault nyomán mindenképpen tudás-szociológiai aspektusból is tekintetbe kell venni, tehát a történelmi tudást is hatalmi-politikai erőter, legfőképpen persze intézmények szövedékei közvetítik, amelyek megszabják az alapvető (alkalmanként persze éppen tudományos) regulákat. Másrészt azonban a történelmi tudás egy közösségi identitás megteremtésének (a kollektív emlékezetnek) is az instrumentuma. Így a történészeknek részben párbeszédet kell folytatni a szélesebb nyilvánossággal, közönséggel, másrészt tekintettel kell lenniük arra, hogy a múlt tudását sok szempontból ez a szélesebb (tehát nem szakmai) közönség konstituálja, s ennek esetlegesen mitikus vonásait le lehet nézni a „tudomány” elefántcsonttoronyából, ezek azonban alkalmanként nagyobb történetformáló erővel bírnak, mint a szeriális történelem vastkos, csak néhány történész-kolléga által forgatott kötetei. A történelem végül természetesen szakmai kérdés is, a forrásokból való kiindulás, az ellenőrizhetőségen alapuló érvelés (s mondjuk a láb-jegyzet) a jezsuiták óta változatlanul megőrzött találmány, sajátosság, s Noirielenek a francia történetírásban kissé meghökkentő álláspontja szerint mindezért a Seignobos–Simiand vitában sokszor lesajnált, a hagyományos politikai-eseménytörténelmi, de legalább annyira a filológiai-hermeneutikai álláspontot is védő Seignobosnak meg kell adni a kellő elégtételt, a sokáig talán kissé túlzottan is glorifikált Simianddal szemben.⁶³

Hogyan összegezzük befejezésül a 20. századi francia történetírás fő jelenségeit?

Az *Annales* megindulásával a francia történetírás a történettudomány nemzetközi élvonalába került, hiszen a modern történettudomány jelenségeinek boncolásakor ma már megkerülhetetlen az *Annales*-jelenséggel/paradigmával való szembesülés. Ugyanakkor, amint az a korábbiakban látható volt, az *Annales* mellett a hagyományosabbnak tekinthető politikátörténelmi pozíció is jelentős tartalékokkal rendelkezett (sőt, máig vita tárgya, hogy az *Annales* vagy a politikátörténet a francia történetírás mainstream irányzata ekkor). Mindezen felül – amint ez a korábbiakban szintén kiderült – az *Annales*-on belül is egy állandó öreflexió, a korábbi álláspontok felülvizsgálatának igénye (de legalábbis az azokkal történő szembesülés) figyelhető meg. Ennek eredményeképpen a hetvenes évektől kezdve, de különösen a „tourant critique”-től előtérbe kerül a nyelvi fordulat hatása, a történelem *Annales* által vallott „tudományosságába” vetett hitének megrendülése, például a kiátkozott „histoire evenementielle” visszatérése.⁶⁴

Mindezzel az *Annales* domináns pozíciója is sok vonatkozásban megrendült (nem csak Franciaországban), bár mondjuk a magyar történetírás (sőt általában a történettudomány) vigyázó szemét még mindig érdemes Párizsra vetnie, hiszen többek között módszertani vonatkozásban számos, mások számára is tanulságos új kísérlet, megközelítési/elemezési újdonság bukkan itt fel (pl. a „histoire croisée” a 2000-es években).⁶⁵ Igen lényegesegek egyúttal a francia történelmi gondolkodás és filozófia teljesítményei is, hiszen az akkor már kissé ortodox *Annales* szemléletét éppen ők vették össze az 1970–80-as években, ezért is volt feltétlenül szükséges az ennek a problematikájára való kitekintés.

IRODALOM

Jeremy Ahearne, 1995: Michel de Certeau. (Interpretation and its Other). Stanford University Press, Stanford, California.

Bevezetés a társadalomtörténetbe. Szerkesztette: Bódy Zsombor – Ö. Kovács József. Osiris Kiadó, Budapest, 2003.

Jean Maurice Biziere, Pierre Vaysierre 1995: Histoire et historiens. (Antiquité, Moyen Age, France moderne et contemporaine.) Hachette Livre, Paris.

- Bódy Zsombor, 2002: Michel Foucault és a történeti diszciplína ma. In. A történelem szerszámos ládája. (Szerk. Szekeres András.) L'Harmattan–Atelier. 37–51. o.
- Maria Novella Borghetta, 2005: L'oeuvre d'Ernest Labrousse. Genèse d'un modèle d'histoire. EHESS, Paris.
- Ernst Breisach, 2003: On the future of history. (The postmodern challenge and its aftermath.) The University of Chicago Press. Chicago and London.
- John Burrow, 2008: A History of Histories. (Epics, Chronicles, Romances and Inquiries from Herodotus and Thucydides to the Twentieth Century). Alfred A. Knopf, New York.
- Az Annales, 2007. (A gazdaság-, társadalom- és művelődéstörténet francia változata). Szerkesztette Benda Gyula és Szekeres András. L'Harmattan–Atelier, Budapest.
- A kulturális örökség, 2004. Szerkesztette Erdősi Péter és Sonkoly Gábor. L'Harmattan–Atelier, Budapest.
- Benda Gyula, 2003: A francia társadalomtörténet intézményesülése. In. Bevezetés a társadalomtörténetbe. 113–124. o.
- Benda Gyula, 2007. Az Annales-iskola. A kezdetektől a kritikai fordulatig. In. Az Annales. 7–21. o.
- Guy Bourdét et Hervé Martin, 1983: Les écoles historiques. Éditions du Seuil. Paris.
- André Burgiere, 2006: L'École des Annales. (Une histoire intellectuelle) Odile Jacob. Paris.
- Peter Burke, 1990: The French Historical Revolution. The Annales School 1929-1989. London Polity Press.
- Philippe Büttgen, 2007: Théologie politique et pouvoir pastoral. Annales (Histoire, sciences sociales) 62- année. No. 5. septembre-octobre. 1129–1154. o.
- P. Carrard, 1992: Poetics of the New History: French Historical Discourse from Braudel to Chartier. John Hopkins University Press.
- Peter Davies: The Debate on the French Revolution. Manchester University Press, Manchester and New York, 2006.
- Christian Delacroix, Francois Dosse, Patrick Garcia, 2007: Les courants historiques en France (XIX-e-XX-e siècle. Édition revue et augmentée.) Gallimard, Paris.
- Czoch Gábor, 2003: A mentalitástörténet. In: *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 467–493. o.
- Francia szociológia, 1971. (Válogatás. A kötetet összeállította, a tanulmányokat válogatta és az előszót írta Ferge Zsuzsa.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest.
- Francois Dosse, 1987: L'histoire en miettes. Des Annales à la nouvelle histoire. Paris, La Découverte.
- F. Dosse, 1994: New History in France. The Triumph of the Annales. Urbana, University of Illinois.
- Erős Vilmos, 2008: A szellemtörténet. *Valóság*, 5. sz. 20–35. o.
- Erős Vilmos, 2009: A nyugat-európai (francia és angol) történetírás a XIX. században. *Valóság*, 8. sz. 46–63. o.
- Erős Vilmos, 2010: A történetírás történet paradigmái. *Történeti Tanulmányok*, Debrecen. 2011. (Megjelenés alatt.)
- Frenyó Zoltán – Turgonyi Zoltán, 2007: Jacques Maritain. (Tanulmányok.) L'Harmattan, Budapest.
- M. Galinier, 2005: Mythos et images. Georges Dumézil au miroir de l'histoire de l'art. *Revue historique*. 633. janvier. 3–29. o.
- Giuliana Gemelli, 1995: Fernand Braudel. O. Jacob, Paris.
- Georg G. Iggers, 1975: New Directions in European historiography. Wesleyan University Press.
- Georg G. Iggers, 1997: Historiography in the Twentieth Century. (From Scientific Objectivity to the Postmodern Challenge. Wesleyan University Press. Hanover and London.
- Jacques le Goff, 1968: Van-e Annales-iskola? *Századok*, 145–157. o.
- Jacques Le Goff, 1994: Franciaország emlékezete. *BUKSZ*, 6. évf. 4. sz. 456–459. o.
- Jean-Yves Grenier et André Orlean, 2007: Michel Foucault, l'économie politique et le libéralisme. Annales (Histoire, sciences sociales) 62- année. No. 5. septembre-octobre. 1155–1182. o.
- Mirjana Gross, 1998: Von der Antike bis zur Postmoderne. (Die zeitgenössische Geschichtsschreibung und ihre Wurzeln.) Böhlau, Wien Köln Weimar.
- S. Hazareesingh, 2007: L'histoire politique face à l'histoire culturelle: état des lieux et perspectives. *Revue historique*. 642. avril. 355–368. o.
- J. H. Hexter, 1972: Fernand Braudel and the „Monde Braudellien”. *Journal of Modern History*. vol. 44. 480–539. o.
- Horváth Gergely Krisztián – Keszei András, 2003. Történelem és szociológia. In. *Bevezetés a társadalomtörténetbe*. 596–621. o.
- Kaplan, S. L. Adieu 1989, Paris, 1993.
- Kelemen János, 2007: Az azonos, az önmaga és a más: francia filozófia a XX. század második felében. *Helikon*, 53. 1–2. 5–58. o.
- Donald R. Kelley, 2006: *Frontiers of History. Historical inquiry in the Twentieth Century*. Yale University Press. New Haven & London.

- Keszeg Anna, 2006. Kultúrtörténet és historiográfiai hagyományok. (Keszeg Anna interjúja Roger Chartier-vel.) *Korall*, 23. 7. évf. március. 5–20. o.
- Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor, 2003: A történetírás „nyelvi fordulata”. In. Bevezetés a társadalomtörténetbe. 413–442. o.
- Kosáry Domokos, 1974: Bevezető Marc Bloch: A történelem védelmében (Gondolat, Bp.) című kötetéhez. 7–26. o.
- Anthony Krause, 1994: Az Annales befejezetlen kalandja. *BUKSZ*, 6. évf. 4. sz. 460–464. o.
- Lajtai L. László, 2006: A komparatiztikától a történeti keresztezésig. A francia társadalomtörténet útkeresései Marc Blochtól a *histoire croisée*-ig. *Sic Itur ad Astra*. 1–2. sz. XVIII. évf. 73–83. o.
- Les lieux de l'histoire, 2005. Sous la direction de Christian Amalvi. Armand Colin Paris.
- Gerard Leuclud, 2006: Traversées dans le temps. *Annales (Histoire sciences sociales.)* 61-e année. N. 5. septembre-octobre. 1053–1084. o.
- L'histoire aujourd'hui, 1999. (Coordonné par Jean-Claude Ruano-Borbalan.) Presses Universitaires de France. Paris.
- „Mítosz és valóság”. 1991. Tanulmányok a francia forradalomról. A kötetet válogatta és szerkesztette Madaras Éva és Papp Imre. Történelmi Figyelő 2. KLTE. Debrecen.
- Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1992/3. 142–157. o.
- Dominique Poulot, 1997: *Musée, nation, patrimoine 1789-1815*. Gallimard, Paris.
- Jacques Revel, Lynn Hunt (Edited by) 1995: *Histories. French Constructions of the Past*. The New Press, New York.
- Jacques Revel-Nathan Wachtel, 1996: Une école pour les sciences sociales. De la VI-e section à l'École des hautes Études en Sciences Sociales. Paris, Éd. Du Cerf, Éditions de l'EHESS.
- Michel Roberts, 2004: The Annales school and historical writing. In. *Making history*. című i. m. 78–92. o.
- Jacques Solé: The Historiography of the French Revolution. In. *Companion to Historiography*, Edited by Michael Bentley, Routledge, London and New York, 1997, 509–525. o.
- Némedi Dénes, 1996: Durkheim. (Tudás és hatalom.) Áron Kiadó, Budapest. (Tények és Érvék.)
- Gérard Noiriel, 2001: A történetírás „válsága”. (Elméletek, irányzatok és viták a történelemtudományról tudományválságtól napjainkig.) Napvilág Kiadó. Budapest.
- Maria Lúcia Pallares-Burke, 2002: *The New History. (Confessions and Conversations)*. Polity Press, Cambridge.
- Pócza Kálmán, 2004: Francois Furet történelemszemlélete. *Valóság*, 3. sz. 71–83. o.
- Pritz Pál, 2005: Francois Furet és Ernst Nolte levélváltásához. In. *Uó: Az a „rövid” 20. század. (Történetpolitikai tanulmányok)*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest. 56–65. o.
- Ránki György, 1977: *Közgazdaság és történelem. A gazdaságtörténet válaszútjai*. Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Michael Roberts, 2004: Postmodernism and the linguistic turn. In. *Making history* 227–240. o.
- Romsics Gergely, 2003: A kánon és kihívói. *Pro Minoritate*, nyár. 35–64. o.
- Christian Simon, 1996: *Historiographie. (Eine Einführung)*. Stuttgart.
- Alan Sokal, Jean Bricmont, 2000: *Intellektuális imposztorok*. Typotex kiadó, Budapest.
- Sutyák Tibor, 2007: Michel Foucault gondolkodása. Attraktor kiadó. Máriabesnyő-Gödöllő.
- Takács Ádám, 2002: Történeti megismerés és történeti tudás Michel Foucaultnál. In. *A történész szerszámok ládája. (Szerk. Szekeres András.) L'Harmattan-Atelier*. 15–37. o.
- Takács Erzsébet, 2005: Egy vita története. A szociológusok és történészek viszonya a fin de siècle Franciaországában. *Korall*, 19–20. sz. május. 5–36. o.
- The Modern Historiography Reader, 2009. Western Sources*, Edited by Adam Budd, Routledge, London and New York.
- Traian Stoianovich, 1976: *French Historical Method*. Ithaca, Cornwall University Press.
- Társadalomtörténet másképp, 1999. (A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években.) Szerkesztették és a bevezető tanulmányt írták: Czoch Gábor és Sonkoly Gábor. Csokonai Kiadó, Debrecen. (é. n.)
- Tér és történelem, 2002. (Előadások az Atelier-ben.) Szerkesztette Benda Gyula és Szekeres András. L'Harmattan-Atelier. Budapest.
- Christian Topalov, 2006: Maurice Halbwachs. L'expérience de Chicago (automne 1930). *Annales (Histoire sciences sociales.)* 61-e année n. 3. mai-juin. 583–606. o.
- A történelem anyaga, 2004. Francia történelemfilozófia a XX. században. Szerkesztette Takács Ádám. L'Harmattan-Atelier. Budapest.
- Vekerdi László, 1971: Az Annales történetiszemléletéről. In. *Uó: Befejezetlen jelen*. Budapest, 9–32. o.
- Cinzio Violante, 2004: Das Ende der 'grossen Illusion'. Ein europäischer Historiker im Spannungsfeld von Krieg und Nachkriegszeit, Henri Pirenne (1914-1923) – Zu einer Neulesung der "Geschichte Europas". Duncker&Humboldt. Berlin.

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány részlet egy készülő historiográfiai összefoglalásból.
A publikáció elkészítését a TÁMOP 4.2.1./B-09/1/KONV-2010-0007 számú projekt támogatta.
A projekt az Új Magyarország Fejlesztési Terven keresztül az Európai Unió támogatásával, az Európai Regionális Fejlesztési Alap és az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósult meg.
- 2 Vö. mindezekre Erős Vilmos, 2009.
- 3 Az Annalesről vö. Jacques le Goff, 1968; Vekerti László, 1971; Kosáry Domokos, 1974; Georg G. Iggers, 1975; Traian Stoianovich, 1976; Guy Bourdè- Hervé Martin, 1983; P. Carrard, 1992; Anthony Krause, 1994; F. Dosse, 1994; Francois Dosse, 1987; Peter Burke, 1990; Benda Gyula, 2003; Jacques Revel, Lynn Hunt, 1995; Jean Maurice Biziere, Pierre Vaysierre 1995; L'histoire aujourd'hui, 1999; Társadalomtörténet másképp. (é. n.) [1999]; Les lieux de l'histoire, 2005.; Michel Roberts, 2004; Donald R. Kelley, 2006; André Burgiere, 2006; Az Annales, 2007; Christian Delacroix, Francois Dosse, Patrick Garcia, 2007; Benda Gyula, 2007.
- A historiográfiai összefoglalások közül különösen Georg G. Iggers, 1997; Christian Simon, 1996; Mirjana Gross, 1998; John Burrow, 2008.
- A 20. századi francia történetfilozófiáról: A történelem anyaga, 2004.
- 4 Vö. például Némédi Dénes, 1996. Durkheimtől magyarul újabban Emile Durkheim: A vallási élet elemi formái. L'Harmattan. Budapest, 2004.
- 5 Vö. erről Marie-Vic-Ozouf-Marignier: A földrajztudósok és a regionalizáció Franciaországban (1820–1870). In. Tér és történelem, 2002. 173–183. o. Valamint Az Annales című idézett mű. 608. o.
- 6 Vö. Henry Berr: Szintézis a történettudományban. A történelem jövője. In. Az Annales. 75–96. o. Uo. rövid életrajz is Berről, illetve leírás a Revue de synthese historique-ről, 593. o., ill. 609. o.
- 7 Vö. Takács Erzsébet, 2005.
- 8 Vö. Lucien Febvre: 1892-1933. Egy történész és egy történelemfelfogás önvizsgálata. In: Az Annales c. i. m. 123–136. o. Uő: Más történelem születik. In. Az Annales 137–154. o. Ugyanott rövid összefoglalás is az Annales alapításáról, indulásáról. 101–105. o. Valamint vö. még André Burgiere: Egy történetfelfogás története: az Annales születése. In. Az Annales. 539–554. o. Jacques Revel: A történelem és a társadalomtudományok. Az Annales paradigmái. In. Az Annales. 555–576. o. A szóban forgó kötetben rövid életrajzok is találhatók a legfontosabb művek felsorolásával. Vö. Marc Bloch 593. o.; Fernand Braudel 594. o.; Lucien Febvre 596. o. Pirenne-hez vö. Cinzio Violante, 2004. Erről ismereteseim: *Debreceni Szemle*, 2005/2. 302–305. o.
- 9 Vö. Lucien Febvre: Combats pour l'histoire. Paris, 1953.
- 10 Halbwachshoz újabban vö. Christian Topalov, 2006. Valamint: Francia szociológia, 1971.
- 11 A regionális monográfiák – alapvetően Labrousse kezdeményezésére – különösen az ötvenes években születtek nagyobb számban. Vö. mindehhez *Az Annales*, 609. o. Valamint a később említendőkön kívül például René Baehrel: Une croissance: La Basse-Provence rurale. SEVPEN, Paris, 1961. Maurice Garden: Lyon et les Lyonnais au XVII-e siecle. Les Belles Lettres, Paris 1970.
Éppen a regionális monográfiák kapcsán lehet azután arra is rámutatni, hogy az Annales szinte minden időszakában nagy hangsúlyt helyeztek a történészek a közös, kollektív kutatási programokra (enquetes). Ez elvileg szintén egy jelentős új elem a 19. századi történetírói paradigmához képest, amely alapvetően az egyéni kutatást preferálta.
- 12 Marc Blochról részletesebben vö. Történetelmélet I. 32–34. o. Uo. róla irodalom stb. Részletek „A történész mesterségéből”, uo. 34–53. o., 125–161. o., illetve II. kötet 1100–1124. o.
- 13 Vö. Marc Bloch: Gyógyító királyok. (A királyi hatalom természetfeletti ereje Franciaországban és Angliában.) Osiris Kiadó, Budapest. 2005.
- 14 Vö. Lucien Febvre: La Terre et l'évolution humaine: introduction géographique á l'histoire. Paris, 1922.
Magyarul tőle egyébként vö. (Henri-Jean Martinnel közösen) A könyv születése. A nyomtatott könyv és története a XV–XVIII. században. Budapest, 2005.
- 15 Vö. mindezekről pl. Czoch Gábor, 2003.
- 16 Vö. Lucien Febvre: Le probleme de l'incroyence au XVI-eme siecle. La religion de Rabelais. Paris, Albin Michel. 1968.
- 17 Vö. Georges Lefebvre: La Grande Peur de 1789. Paris, 1932. Rövid életrajz róla vö. Az Annales 599. o. Ki lehet még emelni kitűnő historiográfiai összefoglalását is, vö. Georges Lefebvre: La naissance de l'historiographie moderne. Flammarion, Paris, 1971.
- 18 Vö. ehhez pl. Jean Yves Grenier – Bernard Lepetit: A kísérletezés szerepe a történettudományban C.-E. Labrousse kapcsán. In. Az Annales. 193–221. o. Valamint Ernest Labrousse: A nyugat-európai polgárság története (1700–1850). In. Az Annales. 277–299. o.
Rövid életrajz Labrousse-ról uo. 598–599. o. Valamint vö. még Maria Novella Borghetta, 2005.
A korábbi gazdaságtörténeti munkák közül még

- kiemelkedő Henry Sée: *La France économique et sociale au XVIII-e siècle*. Collection Armand Colin, Paris, 1925.
- 19 Braudelhez vö. uő: A történelem és a társadalomtudományok. A hosszú időtartam. In: *Történetelmélet II.* 1159–1182. o. Uo. róla és tőle további részletes irodalom: 1157–1158. o. Valamint pl. J. H. Hexter, 1972; Giuliana Gemelli, 1995.
- 20 Braudel alapvető tanulmánya még megjelent in. *Az Annales 163–192. o.* A konjunktúra, ciklusok fogalmához uo. 604–605. o.
- 21 Vö. ehhez pl. Ránki György, 1977.
- 22 Vö. ehhez például *Az Annales.* 157–162. o. Valamint az ott megadott irodalom.
- 23 Vö. G. Duby: *La Société aux XI-e et XII-e siècle dans la région maonnaise*. Paris, 1954. E. Le Roy Ladurie: *Les Paysans du Languedoc.* 1-2. Paris, 1960. P. Goubert: *Beauvais et le Beauvaisis de 1600 á 1730. Contribution á l’histoire sociale de la France du XVII-e siècle*. Paris, 1960. Vö. még pl. Pierre Chaunu: *Szeriális történelem. Mérleg és perspektívák*. In: *Az Annales.* 251–275. o. Chaunu még uo. 595. o. Dubyre uo. 595. o. Ladurie-re uo. 599–600. o. Goubert-re uo. 597–598. o.
- 24 Vö. Claude Lévi Strauss: *Strukturális antropológia I–II.* Isis Kiadó, Budapest, 2001. Uő: *Szomorú trópusok*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1979.
- 25 Vö. Pierre Chaunu: *Histoire quantitative, histoire sérielle*. Paris. Armand Colin. 1978.
- 26 A történeti demográfia alapvető műve még természetesen Jacques Dupaquier: *Histoire de la population française*. Paris, Presses Universitaires de France. Vol. 1-4. 1988. A történeti éghajlatáná pedig E. Le Roy Ladurie: *Histoire du climat depuis l’an mil*. Paris, 1967.
- 27 Vö. Francois Furet-Denis Richet: ’89 nyarának három forradalma. In: „Mítosz és valóság”. 1991. 133–151. o. Uők: A forradalom kisiklása. Uo. 153–174. o.; uők: A szorongás időszaka. Uo. 175–208. o. Francois Furet: *L’atelier de l’histoire*. Flammarion, Paris, 1982. Francois Furet: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. Tanulmány Kiadó, Pécs, 1994. (Benne Hahner Péter Francois Furet és a forradalom történetírása című utószava. 193–201. o.) Uő: A kvantifikáció a történettudományban. In: *Az Annales.* 301–316. o. Uő: a francia értelmiség és a strukturalizmus. In: *Az Annales.* 363–376. o. Rövid életrajz Furetről uo. 597. o. Furethez magyarul még vö. Pócza Kálmán, 2004. Valamint pl. Pritz Pál, 2005. A francia forradalom természetesen a később ismertető angol történetírásnak is alapvető szűzsége volt az ötvenes években. A marxista ér-
 tékeléssel homlokegyenest ellenkező álláspontot jelent az ún. atlanti forradalom tézise, amelyet például Palmer fogalmazott meg. Vö. Alfred Cobban: *A francia forradalom mítosza*. In: „Mítosz és valóság”. 89–98. o. Erre válasz Georges Lefebvre: *A francia forradalom mítosza*. (Kritika.) Uo. 99–103. o. Valamint Robert R. Palmer: *A nemzetgyűlés baloldalának társadalmi összetételéről*. In: Uo. 105–107. o. Uő: *Az „atlanti forradalom” – Húsz év távlatából*. Uo. 121–132. o.
- 28 Vö. Albert Soboul: *Leírás és mérés a társadalomtörténetben*. (Ernest Labrousse bevezetőjével). In: *Az Annales* 223–249. o. Rövid életrajz róla uo. 602. o. Magyarul uő: *A francia forradalom története*. Budapest, 1963. A francia marxista-marxizáló történetírás alapvető képviselője még Pierre Vilar is Vö. Uő: *Marxista történelem-egy megalkotásra váró történelem*. In: *Az Annales* 321–355. o.
- 29 Róluk vö. Erős Vilmos, 2009.
- 30 Vö. Tocqueville és a francia forradalom problémája. In: Furet: *Gondoljuk újra a francia forradalmat*. 130–156. o.
- 31 Vö. Francois Furet: *Egy illúzió múltja: (Esszé a 20. századi kommunista ideológiáról)*. Európa Könyvkiadó, Budapest, 2000. Furet számára így (ez azért nem egészen az Annales tradíciója) a társadalmi háttértől eloldott ideológia a fontos, s a forradalmat nem a burzsoázia és a feudális uralkodó osztályok harcaként értelmezi, illetve szerinte nem a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet ennek a fő tartalma. Furet mindezzel a kvantitatív szemlélettől a hermeneutika irányába történő módszertani fordulatot is megteszi.
- 32 A történetírás történetével – sőt, elméletével – foglalkozók régi óhaja a francia forradalom historiográfiájának bemutatása és elemzése, hiszen Furet értelmezése is alapvetően ebben a kontextusban kapja meg igazi helyét. Nincs itt tér ennek a korábbiaknál sokkal részletesebb ismertetésére, elég annyit megjegyezni, hogy a 20. században (Furet-ék fellépéséig) – amint erről szintén szó esett – a marxista értelmezés számított uralkodónak. Ezt alapvetően Jaures, Mathiez, G. Lefebvre, A. Soboul reprezentálták. A marxista interpretáció fő elemei pl. a terror igazolása, a sans culotte-ok központi és pozitív szerepe, illetve általában a forradalmat a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetnek tekintették, amelyben a döntő elem a burzsoáziának/polgárságnak a nemességgel/arisztokráciával szembeni küzdelme (osztályharc). Részben ezzel szemben koncipiálódott az 1950-es években (Furet-ék mellett) az említett „atlanti forradalom”-ról szóló tézis, amely szerint a francia forradalom nem egyedülálló jelenség, hanem az amerikai függetlenségi háborúval kezdődő s pl. Belgium 19. század eleji radikális átalakulásával

- befejeződő, modernizációs sorozat része, amely megteremtette a modern nyugat-európai polgári demokráciákat.
- A hetvenes évektől kezdődően, de különösen az 1980-as és 90-es években érezhető ebben a szűzében is a nyelvi fordulat hatása, hiszen előtérbe kerülnek részben a mindennapok, a kultúra (színház, szépművészet, nevelés), a nők, az olvasás, az ünnepek, az öltözködés, a nyelv, a sajtó, a forradalom alatti pornográfia stb. E felfogás egyik ikonja – mondjuk Lynn Hunt mellett – Simon Schama, aki a korábbi társadalomtudományos-strukturálista megközelítéssel szemben tudatosan elevéni fel a történetmondást (a sztorit), valamint a korábban marginálisnak vagy triviálisnak gondolt elemeket.
- A legutóbbi döntő csomópont mindezzel kapcsolatban 1989, a forradalom bicentenáriuma, amikor is – amint ezt S. Kaplan könyve kiválóan bemutatja – alapvetően tovább érvényesül a politikailag strukturált hármas megosztás a forradalom emlékezetében: változatlanul tovább él a jobboldali (szélsőjobboldali) fehér, „ellenforradalmi” tradíció, amely fölsőleges vérontásnak, illetve a hagyományos „nemzeti” értékek (vallás, tekintély, család) szétrombolójának tartja a forradalmat. Ehhez képest a modern, demokratikus társadalom kialakulása döntő momentumaként értelmezi az eseményeket mind a baloldal, mind a liberálisok. Utóbbiak azonban változatlanul nem értenek egyet a terrorral és a diktatúra túlkapásaival, 1793 helyett inkább az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát vagy az 1791-es alkotmányt tekintik mintaszereinek. (Látható így, hogy a baloldal számára az egyenlőséget és a társadalmi igazságosságot megtestesítő eszmék a fontosabbak a forradalomban, míg a liberálisok az egyéni szabadságjogok kérdését gondolják alapvetőnek.)
- Vö. mindezekhez Jacques Solé, 1997; S. L. Kaplan, 1993; Peter Davies, 2006.
- 33 Vö. Jacques Revel – Nathan Wachtel, 1996, valamint *Az Annales* 603–604. o.
- 34 Vö. Georges Duby-Robert Mandrou: *A francia civilizáció ezer éve*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. Mandroua vö. *Az Annales* 600–601. o.
- 35 Erről vö. a *Histories* c. szöveggyűjteményt. 147–171. o.
- Benne Mousnier, Soboul, Labrousse „Description and Measurement in Social History: A Discussion.”(1965.) 147–158. o. Valamint A. Soboul és a Furet-Richet szerzőpáros közötti vitát. Vö. Denis Richet: „The Ideological Origins of the French Revolution.”(1969) Albert Soboul: „Classical Revolutionary Historiography and Revisionist Endeavours.”(1974.) Uo. 159–171. o.
- 36 Vö. Pierre Bourdieu: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. (Tanulmányok.) Gondolat, Budapest, 1978. Uo. Ferge Zsuzsa értelmező tanulmányzámba menő utószava. 403–436. o.
- Valamint uő: *Osztályhelyzet és osztálydiszpozíció*. In. *A francia szociológia*. 402–432. o.
- A történelemhez való viszonyában vö. Horváth Gergely Krisztián – Keszei András, 2003.
- 37 Vö. pl. Módszer, történelem, egyén. (Válogatás Jean-Paul Sartre filozófiai írásaiból.) Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.
- Roger Garaudy: *Parttalan realizmus*. In. *Parttalan realizmus?* Európa Könyvkiadó. Budapest, 1964, 9–187. o.
- Lucien Goldman: *A rejtőzködő Isten*. Gondolat, Budapest, 1977.
- 38 Maritainhez vö. Erős Vilmos, 2008, illetve az ott megadott irodalmat.
- Valamint pl. uő. *A történelem filozófiája*. In. *A történelem anyaga* című idézett szöveggyűjtemény. 63–84. o.
- Maritainhez magyarul legújabban vö. pl. Frenyó Zoltán – Turgonyi Zoltán, 2007.
- 39 Vö. pl. Raymond Aron: *A történeti érthetőség három módja*. In. *A történelem anyaga*. 119–135. o. Valamint uő: *Bergson és a történelem*. Uo. 47–51. o. Alapvető műve vö. Raymond Aron: *Introduction á la philosophie de l’histoire*. Paris, 1938.
- 40 Vö. Henri-Iréné Marrou: *A mai francia történetírás ismeretelmélete*. In. *A történelem anyaga*. 103–118. o.
- Uő: *De la connaissance historique*. Paris, 1954.
- Általában is elmondható, hogy az *Annales* törekvései mellett természetesen roppant jelentős a hagyományos politikatörténeti megközelítés a francia történetírásban (a maga többnyire konzervatív, nemzetközpontú, nemritkán egyenesen nacionalista politikai állásfoglalásával) a 20. században is. A két világháború közötti időszakból rá lehet mutatni ebben a vonatkozásban pl. Eisenmann, Bédarida, Bourgin vagy Bainville munkáira. Utóbbi „Trois generations” című könyve egyes – nem igazolt – elképzelések szerint Szekfü Gyula „Három nemzedék”-ének mintája a maga antiliberalizmusával, haladás- és modernizáció-ellenességével, „klerikalizmusával”, antiszemitizmusával. Bizonyos értelmezések szerint ez a politikatörténeti orientáció sokkal erősebb volt az *Annales* gazdaság- és társadalomtörténeti vonalánál, s inkább ez képviselte a francia történetírás mainstream irányzatát. (Bár, mint F. Dossé erre rámutatott, az első időszakában az *Annales* is kb. 30%-ban közölt jelenkor-, illetve politikatörténeti tárgyú írásokat.)
- A háború után ebből a politikatörténeti irodalomból Renouvin-en kívül meg lehet említeni mondjuk De Gaulle tábornok nagyszabású emlékiratait, illetve a kommunista politikus M. Cachin írásait. A politika-, valamint a jelenkortörténet iránti

érdeklődés a későbbi időszakban sem hanyagul, elég a ma már szinte klasszikusnak tekinthető R. Rémond, Tulard, Borbalan, Sirinelli neveit megemlíteni. Természetesen a politikatörténetnek is megvan a maga társadalomtörténeti periódusa (André Siegfried is ide kapcsolható), mint ahogy a „nyelvi fordulat” hatásai sem múltak el nyomtalanul. Hiszen az újabb, ilyen irányú munkák sokkal inkább a politikai beszédmódra, a szimbolikus elemekre vagy a múltnak a jelen szemszögéből való birtokba vételére irányuló szándékaira összpontosít.

Vö. mindezekhez pl. *Résumés des communications présentées au congrès. Varsovie, 1933. (VII-e congrès International des sciences historiques.)* Benne pl. Eisenmann, Bourgin, Bédarida stb. tanulmányai.

Valamint pl. Charles de Gaulle: Háborús emlékiratok. 1–2. köt. Bp., Kossuth, 1997.

Marcel Cachin: Írások és arcképek. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1966.

Jean Tulard: Napóleon. (Szerk.: Hahner Péter.) Budapest, Osiris, 1997.

- 41 Vö. Durosell, J. B. – Renouvin Pierre: *Introduction à l'histoire des relations internationales.* Paris, Armand-Collins, 1964.

Vö. még mindehhez Romsics Gergely, 2003. Főként a Habsburg monarchiáról szóló irodalomról, pl. J. Droz, Renouvin, Tapié, Fejtő Ferenc, Duroselle stb. műveiről.

Érdemes egy rövid kitérőt tennünk a francia historiográfiai kutatásokra (már csak azért is, mert itt egy historiográfiai összefoglalásról van szó, s a történetírás-történet fejlődése/alakulása tükrözi a történetírás általános fejlődését/alakulását is).

Ebben a tekintetben a század első felében főként Louis Halphen összefoglalását, illetve a *Revue historique* 1927-es különszámát emelhetjük ki. Mindkettő inkább anyaggazdagságával, illetve a társadalomtörténeti szempontok hiányával és a nemzet-központoságával tűnik ki, jóllehet az intézmények, forráskiadványok, a különböző korszakokra vonatkozó történeti irodalom (pl. bibliográfiák) bemutatása példaértékű bennük.

Az ötvenes évekből kiemelkedik az alapvetően marxista G. Lefebvre már említett összefoglalása, aki főként a 19. századi francia történészekkel foglalkozik s nála már alapvetőek a társadalom- és gazdaságtörténeti aspektusok. Hozzá kell tenni – s ez a fenti gondolatmenethez kapcsolódik –, hogy a társadalom és gazdaságtörténeti, valamint a kvantitatív-modernista megközelítés a historiográfiai kutatások és elmélkedések területén sem kizárólagos ekkor, amit kitűnően tükröz H. I. Marrou inkább historikát nyújtó, viszont az etikai-pedagógiai (vallásérkölcsi), inkább eszmetörténeti és katolikus elemeket aláhúzó szintézise is.

A nyolcvanas évekből különösen Carbonell ös-

szefoglalása jelentős, immár az egyetemes történetírás fejlődésének, ábrázolásának középpontba állításával, ahol nagy szerep jut az Európán kívüli, például kínai, bizánci, arab historiográfiának is. A nyolcvanas évektől kezdődően azonban roppant nagy súlya van már a nyelvi fordulathoz, illetve a posztmodernnek is a historiográfiai kutatásokban, előtérbe kerül az emlékezet-kutatás, a később még említendő Pierre Nora és persze J. Le Goff ilyen jellegű munkáiban. Jellemzően ehhez a kutatási vonalhoz tartoznak az ókortörténész Claude Nicolet értelmezései is, akik – például a francia tankönyvekben, illetve az ókortudat nagy képviselőiben (pl. Duclos és Boulanvilliers vitájában, Fustel de Coulanges és Camille Julian munkásságában) – azt vizsgálják, hogyan jelenik meg és konstruálódik a francia nemzettudat/identitás kialakítására irányuló törekvés (vö. a trójai eredet, majd a gall, illetve a germanista, végül a romanista tézis) az említett, szélesebb közönséget megcélzó opus-okban. Roppant fontosak és jellemzőek a történelmet már nem kifejezetten társadalomtudományként kezelő, a szintén még említendő F. Hartog munkái, aki sokkal inkább a kosellecki tapasztalattörténet irányába mutat, Gérard Noiriel pedig – erről szintén lesz szó – a kutatás-élekezés-hatalom hármás egységében látja a jelen történeti kutatások sajátosságát/összefüggő mondanivalójának lényegét.

Említendő és roppant fontos még Bizerre–Vayseire összefoglalása is a kilencvenes évekből, akik persze egyetemes historiográfia címén, némi elfogultsággal inkább a francia történetírás történetét elemzik behatóbban. (Sok vonatkozásban ez a „frankofon” szemlélet jellemző az 1980-as évek egyébként kitűnő összefoglalására is. Vö. Guy Bourdét et Hervé Martin, 1983.) Szintén roppant hasznosnak és a történeti kutatások jellegére nézve is árulkodónak minősíthetők a történetírás/történeti tudás intézményrendszerét elemző, egyáltalán azt bemutató szintézisek (vö. C. Amalvi), amelyek nem az egyes történészek életútjával, vagy műveik eszmetörténeti hátterével foglalkoznak, hanem a nagy paradigmákat is megjelenítő tudásszociológiai háttérrel.

Természetesen a historiográfiai kutatásokat is lehet másképpen csoportosítani, például az egyes történeti korszakokra vonatkozóan, s ebből a szempontból is kitűnik az ilyen jellegű francia kutatások nagy súlya. Hiszen elég csak Guenée nevét a középkori történetírára, Barrett Kriegel-ét a kora újkorra, Hartog-ét, Carbonell-ét, Dossé-ét a 19. századra megemlíteni, s mint a korábbi jegyzetekből világosan kiderül, formálódik a külön Annales historiográfia is, amelyből legújabbban Burgiere igen alapos monográfiája emelkedik ki.

Vö. mindezekhez az egyéb jegyzetek. Valamint Erős Vilmos, 2010; illetve pl. Claude Nicolet: La

- Fabrique d'une nation. La France entre Rome et les Germains, Perrin, Paris, 2003.
- 42 Vö. A Nouvelle Histoire-hoz. Az Annales 359–361. o., valamint az ott megadott irodalmat. A fogalomhoz uo. 607–608. o.
Alapvető Pierre Nora – Jacques Le Goff (dir.): Faire de l'histoire I-III. Gallimard, Paris, 1974.
Jacques Le Goff, Roger Chartier, Jacques Revel (Hg.): Die Rückeroberung des historischen Denkens. (Grundlagen der Neuen Geschichtswissenschaft.) S. Fischer, 1990. Eredetileg uók: La nouvelle histoire. Rezt-C.E.P.L. Paris, 1978.
- 43 Vö. pl. Michel de Certeau: A történeti művelet. In. Az Annales. 463–512. o.
- 44 Foucault-hoz legújabban: Philippe Büttgen, 2007. Valamint Jean-Yves Grenier et André Orlean, 2007.
- 45 Vö. pl. Jacques Le Goff: A mentalistörténet. In. Az Annales. 419–430. o. Rövid életrajz róla uo. 599. o.
- 46 Vö. például A. Corbin: L'Avenement des loisirs. Aubier, Paris, 1995.
Uő: Les Filles de nocés, misere sexuelle et prostitution, XIX-eme et XX-eme siecles. Aubier. Paris, 1978.
J. Delumeau. La Peur en Occident (XIV-XVIII-e siecle). Une cité assiégée. Fayard, Paris. 1978.
J. Le Goff: Histoire et mémoire. Gallimard, Paris, 1988.
P. Aries: L'Homme devant la mort. I. Le Temps des gisants; II: La Mort ensauvagée. Seuil, Paris. 1977. (Magyarul részletek Philippe Aries: Gyermek, család, halál. [Tanulmányok.] Gondolat, Budapest, 1987.)
Georges Dumézil. Mítosz és eposz. Gondolat Kiadó, Budapest, 1986. (Dumézilről újabban vö. pl. M. Galinier, 2005.)
Pierre Nora: Les lieux de mémoire. 7 volumes. Gallimard, Paris, 1978–1993.
Utóbbihoz vö. még például Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas*, 1992/3. 142–157. o.
Jacques Le Goff, 1994.
- 47 Vö. Kisantal Tamás – Szeberényi Gábor, 2003. Valamint pl. Michael Roberts, 2004. Uo. részletes további irodalom is.
Illetve Ernst Breisach, 2003.
- 48 Vö. pl. 46. sz. jegyzetben említett kötetek. Valamint persze Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. L'Harmattan, Budapest. 2010.
- 49 Foucault-ról részletesen és legújabban vö. Történetelmélet I. 98–100. o. Uo. művei, magyar és idegen nyelvű kommentárok stb. Rövid részlet („Történetírás” címmel) „A szavak és dolgok”-ból uo. 10–105. o., valamint uő: A por és a felhő. In. Az Annales. 437–463. o. Rövid összefoglalás, bevezetés és irodalom Foucault-hoz, illetve Certeau-hoz ugyanott 433–436. o. és 596–597. o.
Vö. még magyarul Takács Ádám, 2002; Bódy Zsombor, 2002. Valamint Paul Veyne: Foucault forradalmasítja a történetírást. In. A történelem anyaga. 147–186. o.
- 50 Vö. E. Breisach, 2003. Valamint például Michel de Certeau: A történeti művelet. In. Az Annales. 463–512. o.
Sajnos nincs itt tér a francia történetfilozófia/történetelmélet részletesebb bemutatására a 20. század második feléből, illetve természetesen Michel Foucault gondolatainak további bemutatása/részletezése is fontos lenne. Utóbbinál azért ki lehet emelni, hogy értelmezésében/értékelésében a filozófusok és irodalmárok maguk sem tudják eldönteni, hogy egyáltalán a posztmodernhez vagy a strukturalizmushoz köthetők gondolatai. Az említettek mellett a tipikusan Foucault-i fogalmi bázisból mindenképpen ki kell emelni az archeológia, a genealógia, a „dispositif”, az „elentörténelem” fogalmát, a dokumentum-monumentum megkülönböztetését. Utóbbi alapvetően azt jelenti, hogy a történésznek/kutatónak nem a hagyományos értelemben kell használni (és keresni) a bizonyítói apparátusát (azaz pl. egy esemény/cselekedet igaz vagy hamis voltának igazolására, pl. hogy Erdély „valóban” a vallási türelem, európai bástyája volt-e a 16–17. században), hanem az esemény értelmezésével, félreértésével ideologizálásával, utóéletével, manipulálásával stb. kapcsolatos „diszkurzív tér”-nek a bemutatására kell törekedni (előbbi példánál maradvá mondjuk a vallási türelemmel kapcsolatos két világháború közötti protestáns–katolikus polemikák elemzésére). Utóbbi esetben semmiképpen sem a folyamatosság, az identitás, az egyensúly megteremtése a lényeges, hanem éppen ennek a „más”-ságnak, a diszkontinuitásnak, az értelemezési hagyomány szakadásának/szakadozottságának, kitérőinek és esetlegességének a felmutatása.
Foucault-hoz sok tekintetben hasonló a Magyarországon kevésbé ismert (illetve csak újabban ismertté váló) Michel de Certeau gondolkodása. A történeti műveletről írott cikkéből (és számos ezzel kapcsolatos egyéb írásából) mindenekelőtt az emelhető ki, hogy Certeau sok vonatkozásban tagadja, de legalábbis ignorálja a történetfilozófia fogalmát, s – egyéb írásaihoz/problémaköréhez hasonlóan – mindenekelőtt a történetírói praxisra, gyakorlatra összpontosít. Ennek folyamán szerte a történelem/történetírás mibenlétéről alkotott diskurzusban a történésznek nem kell kilépnie a „szakmájából”, s nem a filozófusoknak vagy irodalmároknak kell nyilatkoznuk ennek mibenlétéről. Így mondjuk másodlagos az a kérdés is, hogy a történetírás tudomány vagy művészet-e, szubjektív vagy objektív, de Certeau (Bourdieu által több

tekintetben ihletett) nézete szerint sokkal inkább a történelem „termelésének” intézményeire, az uralkodó szakmai és nem szakmai diskurzusokra, a befogadó és közvetítői közegre, a megformálás technikáira (folyóiratok és egyéb apparátus) kell koncentrálni. Nem osztja Certeau azt a felfogást sem, miszerint a történelemnek valami vezérlő/integrálni kívánó tudománynak kell lennie, szerinte ez sokkal inkább egyfajta segédtudomány más társadalomtudományok számára. Ennek fő feladata nem a múlt és a jelen folyamatosságának, azonosságának a bemutatása (illetve annak a megteremtése), mint pl. a hermeneutika esetében, hanem sokkal inkább a múlt és jelent elválasztása, a múlt „idegenségének”, más-ságának, hiányának (a „szignifikáns” különbségeknek, elmozdulásoknak) a megragadása. Mindettől elválaszthatatlan, alapvető gondolatai vannak Certeau-nak a mindennapi élet gyakorlatáról, ahol pl. a Frankfurti Iskolával szemben azt emeli ki, hogy a kultúr-/tömegcikknek fogyasztása a modern társadalomban nem valamiféle rebarbárizálódás, antihumanizmus megnyilvánulása. A „mindennapi ember” a maga fogyasztási taktikáival (pl. a taktika és stratégia szembéllítése alapvető Certeau-nál), a „fizizás”-sal stb. a hatalom elnyomó, homogenizáló, manipuláló stratégiáival szembeni tiltakozás, interpelláció lehetőségeit használja ki. Azaz mindebben (a fogyasztás, olvasás, terek kihasználásának a normától eltérő taktikája) nem antihumanizmus fejeződik ki, ellenkezőleg, mindez egyfajta szabadság, autonómia és örömszerzés forrása. Foucault és Certeau gondolataitól jelentősen eltér Paul Ricoeur gondolkodása, hasonlóan viszont hozzájuk abban, hogy alapjaiban kérdőjelezi meg pl. az Annales alapító atyáinak a „tudományos” történetírás megteremtésére irányuló törekvéseit. Ricoeur például Braudel nagy munkájában (Földközi-tenger és a Mediterráneum) meglehetősen akribiával és malíciával mutatja be az Annales által meghaladni kívánt narratív, retorikus elemeket. Ricoeur sok tekintetben (mondjuk a fenomenológiával szemben) rehabilitálni kívánja a hermeneutika alapvetően történeti alapú megközelítésmódját. Foucault-tól és Certeau-tól eltérően a múltat nem a jelentől elválasztva, teljes más-ságában, idegenségében kívánja megragadni (azaz nem negligálja a folyamatosság, az azonosság, az identitás megteremtésére irányuló erőfeszítéseket), tehát nem tagadja meg mondjuk a klasszikus filozófiai hagyomány Vico-tól s Hegellel kezdődő, Humboldton, Dilthey-en keresztül Gadamerig nyúló, az azonosság megteremtésére irányuló vonulatát. Ezt szerinte azonban a történeti munkák történetek elbeszélésével (récit), narratívumokkal, az események rendjének értelmezésével adják meg, tehát lényeges alkotórésziük az elbeszélő jelleg (vö. az „elbeszélte azonosság” fogalma).

Összességében Ricoeur így tagadja a történeti munkák szélsőségesen relativista, szubjektív, ön-referenciális megközelítését/jellegét, s egyfajta átmeneti álláspontot képvisel a „rekonstrukcionista”, az objektivitás hitén alapuló és a végtelenen „dekonstrukcionista” szemszög között. Mindezt kifejezi Ranke „wie es eigentlich gewesen”-jének a felidézése, amely szerinte pontosan ragadja meg a történetírói munkák törekvéseit: a történetírás a valóság megragadására tör, úgy akarja rekonstruálni a valóságot, ahogy az „valóban megtörtént”, tehát pl. a források révén rendelkezik a valósággal kapcsolatot teremtő referencialitással. Ugyanakkor már Ranke is tisztában volt mindenek részleges, a szubjektív és esetleges elemeket soha nem kizáró voltával. (Ezért az angol fordításokból sokszor eltűnő vagy eldeformálódó „eigentlich” a híres toposzban, amely nem „really”, „actually” stb., hanem „such as”.)

Természetesen a francia filozófia és társadalomtudományos gondolkodás számtalan képviselőjére fel kellene itt hívni a figyelmet, akiknek nagy befolyásuk volt a 20. század második felének francia történetírására (Barthes-től Derridáig, Althusser-től Lacanig, G. Deleuze-től Kristeva-ig és Irigaray-ig vagy Lévinas-ig), ezt azonban részben az összefoglalás egyéb fejezeteiben teszem meg, részben – mint szó volt erről – szétfeszíteni az itteni kereteket.

Vö. mindezekhez pl. Kelemen János, 2007; Sutyák Tibor, 2007; Bourdieu-Martin, 1983; J. Ahearn, 1995; *The Modern Historiography Reader*, 2009; valamint Michel de Certeau: *A cselekvés művészete. (A mindennapok leleménye I.)* Kijárat Kiadó, Budapest, 2010.

Általában a posztmodernről sok szempontból, sőt alapvetően igazságtalanul vö. Alan Sokal, Jean Bricmont, 2000.

- 51 Emmanuel Le Roy Ladurie: *Montaillou, egy ok-szítán falu életrajza. (1294–1324.)* Osiris Kiadó, Budapest. 1997. Valamint uő: *A történész és a számítógép.* In. *Az Annales. 317–320. o. Uő: Mozdulatlan történelem.* In. *Az Annales. 377–399. o. Rövid életrajz róla uo. 599–600. o.*
- 52 Vö. *A History of Women (in the West.) I–III.* Georges Duby and Michelle Perrott (General Editors) *The Belknap Press of Harvard University Press.* Cambridge, Massachusetts, London, England. 1994.
A History of Private Life. I–V. Philippe Aries and Georges Duby. (General Editors). *The Belknap Press of Harvard University Press.* Cambridge, Massachusetts, London, England. 1992.
 A női történettel, illetve a gender-rel kapcsolatban érdemes rámutatni, hogy (amint erre Bonnie G. Smith felhívta a figyelmet) Lucien Febvre mellett feltétlenül meg kell említeni az osztrák származású Lucie Varga-t, már az Annales első

- időszakából. Maga a női történelem problematikája azonban főként az 1970-es, 80-as években tematizálódik a francia történetírásban is, pl. az említett szinteritikus sorozatban, vagy az ekkor induló Pénelopé című folyóiratban. Fő képviselői közül említették meg pl. M. Perrott, C. Dauphin, A. Farge (később E. Badinter), akik az Annales 1986-os évfolyamában külön programot megfogalmazó cikket közölnek a szóban forgó problémáról.
- Vö. Cécil Dauphin, Arlette Farge, Genevieve Fraise, Christiane Klapisch-Zuber, Rose-Marie Lagrave, Michelle Perrott, Pierrette Pézerat, Yannick Ripa, Pauline Schmitt-Pantel, Daniele Voldman: Culture et pouvoir des femmes. Annales 41. (Mar.-Apr.) 1986., 1271–1294.
- 53 Vö. Daniel Roche: A History of Everyday Things: The Birth of Consumptions in France, 1600-1800. (1997. English translation, Cambridge University Press, Cambridge, 2000.) Daniel Roche-ról bővebben vö. Maria Lúcia Pallares-Burke, 2002. 106–128. o. Ugyanott Roche legfontosabb műveinek felsorolása is.
- 54 Dubyról vö. uő: Folytonos történelem. In. Történetelmélet II. 1185–1188. Részletes irodalom róla uo. 1183–1184. o. Valamint uő: Társadalomtörténet és társadalmi ideológiák. In. Az Annales. 401–418. o. Rövid életrajza uo. 595. o.
- Duby egyik legjellegzetesebb (s pl. a mentalitástörténet törekvéseit is jól reprezentáló) munkája „A katedrálisok kora” című kötet. Ebben mindenekelőtt az építészetet keresztül mutatja be a középkori „világnézet”/világhoz való viszonyulás fokozatos elvilágiasodását, szakralizálódását. Ebben az első, kiinduló korszakot a csak a túlvilágra irányuló (s Augustinus eszméivel kongruens) monostor testesíti meg. Ehhez képest a 11–13. századi katedrálisok evilágiság és túlvilágiság valamiféle egységét, sőt harmóniáját reprezentálják (amely megjelenik a „duplex veritas” gondolatában vagy Aquinói Szent Tamás organikus államelméletében is). A harmadik korszak fő építészeti szimbóluma a teljes immanenciát s a természethez való fordulást is jelképező palota (amely az értelem igazságait a hit fölé helyező ismeretelmélettel vagy Machiavelli államelméletével mutat párhuzamokat).
- Magyarul vö. Georges Duby: A katedrálisok kora. Gondolat, Budapest, 1998.
- 55 Vö. mindezekről pl. Czoch Gábor, 2003. Valamint Roger Chartier: Au bord de la falaise. Albin Michel, coll. Histoire, Paris, 1998. Magyarul uő: Ahol a part szakad: Történelem, nyelv, gyakorlat: négy kérdés Hayden White-hoz. Műhely, 2003. 46–51. o.
- Illetve Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban. Szerkesztette: Guglielmo Cavallo. Roger Chartier. Balassi Kiadó, Budapest, 2000.
- Magyarul interjú Chartier-val vö. Keszeg Anna, 2006.
- 56 Vö. Pierre Nora: Emlékezet és történelem között című idézett tanulmánya.
- 57 Vö. Topalov említett műve.
- 58 Vö. még mindezekre A kulturális örökség, 2004. Benne például Paul Ricoeur: Az emlékezet sebezhetősége. 23–36. o. Krzysztof Pomian: Nemzet és örökség. 85–95. o. André Chastel: Az örökség fogalma. 97–132. o.
- Illetve Dominique Poulot, 1997. Valamint Paul Ricoeur: Emlékezet–felejtés–történelem. In. Történetelmélet I. 108–122. o. Részletes irodalom is Ricoeurhöz uo. 106–107. o.
- 59 A Pierre Nora-féle vállalkozásnak azóta számos rokona született pl. a német, az olasz, a holland, az osztrák történeti irodalomban, kissé túl is hajtvva már a fogalom („lieu de mémoire”) eredeti tartalmát. Persze a francia eredetiben is a trikolórtól és a Marseillais-tól az ünnepekig, a Lavisse-ig, az elemi iskolák számára készült tankönyvig, de Gaulle emlékirataiig, de akár az Annales-ig, számos „helye” létezhet az emlékezetnek, mint ahogy az olaszban is pl. az opera, Pinocchio, a calcio vagy a Giro d’Italia.
- A francia emlékezet-irodalom kiemelkedő műve Tzvetan Todorov könyve, amelyben megrendítően mutatja be a különböző visszaemlékezéseken, önéletrásokon keresztül a különböző identitásválságok és -keresések (pl. a kommunista Vaszilij Groszmann) katalizmait, amelyek során mondjuk a nyugati kommunisták az NKVD táboraiban kötnek ki, hogy azután a náci koncentrációs táborok lakóivá cseréljék ki őket a második világháború kitörése után. Megjegyezhető, hogy az emlékezet kutatások alapvetően ellentmondanak az Annales tudományos történetírást megfogalmazó törekvéseinek, hiszen lényegi bennük – amint Ricoeur kapcsán már erre utaltam – az elbeszélő, az eseményyszerű jelleg.
- Vö. mindezekhez Nora: Emlékezet és történelem között. Illetve pl. I luoghi della memoria I–III. (A cura di Mario Isnenghi). Editori Laterza. Roma–Bari 1997. Valamint Tzvetan Todorov: A rossz emlékezete, a jó kísértése. Mérlegen a XX. század. Napvilág, Bp., 2005.
- 60 Vö. az Annales szerkesztői: Történelem és társadalomtudományok. Kritikai fordulat? In. Az Annales. 581–583. o. Valamint uők: Történelem és társadalomtudományok. Merjünk kísérletezni! In. Az Annales. 585–592. o. A kritikai fordulathoz rövid kommentár és irodalom uo. 579–580. o.
- Ugyanebben az évben a francia történelemmel kapcsolatos vitáknak az egyik – korábban már érintett – kulcskérdése a forradalom 200 éves évfordulója. A bicentenáriumra vö. Mirjana Gross, 1998. 311–317. o.
- 61 Vö. Francois Hartog: A történetiség rendjei.

- (Prezentizmus és időtapasztalat.) L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006. Valamint uő: *Évidence de l'histoire. Ce que voient les historiens*. Éditions de l'École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris, 2005.
- Francois Hartog – Jacques Revel (szerk.): *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan–Atelier, Budapest, 2006.
- Hartogról vö. egyébként legújabbban és átfogóan Gerard Leuclud, 2006.
- A politikatörténet újabb műveiből vö. például J. F. Sirinelli: *Histoire des droites en France*. 3 tomes. Gallimard, Paris, 1992.
- P. Rosenvallon: *Le Sacre du citoyen. Histoire du suffrage universel en France*. Gallimard, Paris, 1989.
- 62 Vö. Gérard Noiriel, 2001.
- Valamint Gérard Noiriel: *Le Creuset français. (Histoire de l'immigration XIX-e-XX-e siècle)*. Édition du Seuil, 1988.
- Uő: *Penser avec, penser contre. (Itinéraire d'un historien)* Belin, Paris, 2003.
- 63 A korábban már említett F. Hartog sok tekintetben épít egyébként R. Koselleck *Erfahrungsgeschichte*-jére. Hartog magyarul is megjelent munkája szerint az ókori történeti látásmódra alapvetően egy, az aranykort felidéző s az attól eltelt időszakot fokozatos romlásként, hanyatlásként értelmező múltba forduló szemlélet volt a jellemző. Ehhez képest a 18–19. század hozza meg az egységes történelem fogalmát (*Geschichte* a *Geschichten* helyett – vö. persze Koselleck), amelynek fő megkülönböztető jegye a jövőre való irányultság. Harmadik fő időszaknak a történelmi tapasztalatok tekintetében saját korát tekintti. Ennek fő sajátossága az előzőkhöz képest a prezentizmus, a jelenre való irányultság, ami például a közösségi emlékezetkultusz soha nem látott fellendülésében jut kifejezésre. Ezt a folyamatot azonban – ellentétben mondjuk Croce prezentizmusával – Hartog meglehetősen rezignációval szemléli, szerinte ugyanis e prezentizmusnak (és örökségiparnak) egyik fő jellemzője a könnyen és gyorsan fogyaszthatóság, valamint a kritikai szemlélet hiánya, így ez a történeti tudás egyfajta devalválását jelenti. Vö. Francois Hartog: *A történetiség rendjei (Prezentizmus és időtapasztalat)* című említett műve.
- Az újabbban magyarul is megjelent irodalomból vö. pl. Jean Leduc: *A történetészek és az idő. (Elméletek, kérdések, írásmódok)*. Kalligram, Pozsony, 2006.; Philippe Lejeune: *Önéletírás, élettörténet, napló. (Válogatott tanulmányok)*. Szerkesztette Z. Varga Zoltán. L'Harmattan, Budapest, 2003.
- Elisabeth Badinter: *A szerető anya. (Az anyai érzés története a 17–20. században)*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 1999.
- Valamint Lajtai L. László, 2006. (Lajtai írásában röviden utal az új kultúrtörténet egy sajátos elméletére, amit Michael Werner fejtett ki a legplasztikusabban. Ez a *histoire croisée* (történeti keresztezés) igen nagy jelentőséget tulajdonít a kulturális kontextusokon kívül az ún. kulturális transzfernek, azaz a különböző szellemi-kulturális hatások egymást megtermékenyítő hatásának. Tőle magyarul vö. Michael Werner: *A német nemzet történetének két, új keletű színrevitele*. In. Hartog–Revel: *A múlt politikai felhasználásai*. 69–88. o.)
- A politikai történet megújulásához vö. legújabbban. S. Hazareesingh: *L'histoire politique face à l'histoire culturelle: état des lieux et perspectives*. *Revue historique*. 642. avril 2007. 355–368. o.
- 64 Vö. Pierre Nora: „Le Retour de l'événement”, In: *Faire de l'histoire, I: Nouveaux problèmes*. (Paris, Gallimard, 1974.) 217–227. o.
- 65 Vö. a korábbiak. Az újabb társadalomtörténet igen izgalmas kísérleteire vö. pl. a párizsi „olasz különítmény”, így M. Gribaudi, S. Cerrutti, S. Loriga műveit. S. Cerrutti például a torinói munkásokat vizsgáló tanulmányában arra helyezi a hangsúlyt, hogy a munkások (az osztálydetermináltság mellett) maguk hogyan alakítják kapcsolati hálójukat. Vö. minderre: *Társadalomtörténet másképp*. Kevesebb tér jutott korábban a francia művészet-történet munkáira, pedig szempontunkból ők is alapvetőek. Említessék meg például R. Berger, H. Focillon, P. Francastel, A. Chastel kiemelkedő munkássága. Vö. minderről részletesebben Jean Maurice Biziere, Pierre Vaysierre, 1995.

A keresztény orvoslás kezdete

(Átalakulások) Az orvostörténetírás izgalmas területe az antik és a középkori keresztény medicina közötti kapcsolat, amely elméleti és gyakorlati vonatkozásokkal is rendelkezik. Az elméleti vonatkozások középpontjában az egyházatyák munkái állnak, hiszen teológiai, filozófiai fontosságuk mellett számos természettudományi, köztük orvosi jelentőséggel is rendelkeznek. Kétségtelenül nagy hatással voltak a keresztény orvosi szemlélet alakulására, jóllehet, hogy a szerzők nem voltak orvosok vagy természettudósok, munkáik bővelkednek természettudományos leírásokban és orvosi fejtegetésekben. Ezek az írások jól illeszkednek az orvosi gondolkodás fejlődéstörténetébe. Arról tanúskodnak, hogy az egyházatyák elméleti orvosi ismerete – mai szóhasználattal élve – koruk tudományának színvonalán állt, az orvosi ismeretek az általános görög képzettség része volt, így az egyházatyák az orvostanban is képzett, művelt emberek voltak. A görög ember műveltségi ideálja az egészséges ember ideálja is volt, így az orvosi ismeretek birtoklása és a vele összefüggő kérdések tanulmányozása magától értetődő része lett a tanulmányoknak. Az orvostörténeti szakirodalomban csak a kappadókiai Basileos (330–379) nevével találkozunk, azonban munkásságának nem elméleti vonatkozásaival foglalkoznak, csak azzal, hogy az első európai kórházalapítót tisztelik benne. Az biztos, hogy az egyházatyáknak az emberről, a természetről, az emberi környezetről írott elmélkedéseiben felfedezhetők a galenusi és a hippokratészi írások alapos ismerete. Az egyházatyák szerepének jelentősége abban áll, hogy az antik orvostant megőrizték és integrálták a keresztény gondolkodásba. Ez nem gyógyeljárásokra, hanem elméletekre, gondolkodásmódra és annak alakulására vonatkozik. Így vált a Nyugat orvostudománya egy időben galenusi és keresztény tudománnyá.

A patrisztikai irodalom az antik orvosi ismeretek megőrződésén túl új megvilágításba helyezi az orvost és az egészség-betegség fogalmát is. Az ideális orvoskép eredete az antikvitásban keresendő, amit kiegészít a krisztusi könyörületesség tana. A középkor „új” orvosa maga Krisztus. A „Christus medicus” fogalma visszatérő gondolat az első keresztény századokban, melynek nyomai az újkorban is megtalálhatók. Ez a könyörületesség, a megértésen és a törődésen alapul. Tartalma az orvosi ismeretek és a könyörületesség ötvözte, Krisztus a „test és a lélek orvosa”, aki beteg, annak orvosra van szüksége, a beteg gondozása minden keresztény kötelessége.

A Nyugatrómai Birodalom összeomlása után területén új államok formálódtak ki, ahol fokozatosan felszámolták a római kultúrát, helyébe új eszmék uralkodtak el, sokféle más kultúrák körvonalazódtak, míg végül a kereszténység eszméi kerekedtek felül a zavaros állapotokon. Hanyatlott az orvostudomány, úrrá lett a misztikum, az áltudományosság, de a kereszténységgel egy időben helyet kapott a kolostori medicina. Ez utóbbi fontos szerepet kapott a Keletrómai Birodalomban is, főleg az után, hogy Nagy Konstantin császár a kereszténységet államvallássá tette, leromboltatva a pogány emlékeket, intézményeket. A virágzó bizánci orvostudománynak a görög medicina lett az alapja.

Az orvostudomány szempontjából fontossá vált, hogy a még pogány Julianus császár elrendelte az összes római és görög tudományos munka lefordítását, lemásolását és az összes orvosi munka összeírását. Házi-orvosa, a már említett Oreibasios 70 kötetes munkában foglaltatta le az ókori orvos szerzők munkáit. Ezzel megmentette számos ókori szerző munkáját, olyanokat, amelyeket a nyugati szerzetesek tömegével pusztítottak el a pogá-

nyok emlékeivel. A Keletrómai Birodalom első császárai a latin műveltséget igyekeztek meghonosítani, a későbbiek pedig a görög műveltség terjesztőivé váltak. A görög kultúra másodvirágzását élte, hatalmas könyvtárak keletkeztek. Ennek ellenére az orvostudomány nem sokat haladt előre, mivel hiányzott az eredetiség. Egyedül Oreibasios emelkedik ki, a medicina művelésének nagy központjai Bizánc és Alexandria lett, a bizánci orvosszerezők majdnem minden orvosi szakterülettel foglalkoztak, bár a sebészet kissé háttérbe szorult.

A későbbi századokban a kolostori medicina elterjedésével a szerzetes orvosok, talán a teológiai eszmék hatására, alig művelték a sebészetet és a szülészetet. A jeles latin és görög orvosok munkáit másoló szerzetesek gyakran elhanyagolták a sebészeti, nőgyógyászati és szülészeti vonatkozású fejezeteket, ezek valóban a feledésbe kerültek. A szülészeti helyét a spekuláció, asztrológia és a mágia veszi át, szerzetesi „kézből” a sebészet és a bábaság laikus civilek gyakorlata lett, elsősorban a szülést segítő tevékenység, a férfi sebészek pedig kisebb sebészeti beavatkozásokat is elvégeztek.

A kereszténység elterjedésével a betegeken és elesetteken való segítség vallási kötelesség lett, ami a pogányság korszakában lealázó munkának számított. Amikor Nagy Konstantin császár 335-ben államvallássá tette a kereszténységet, a pogány templomokkal együtt bezáratta az asklepiionokat, a szanatóriumszerű gyógyintézményeket. Helyükbe a szegények és a betegek részére menhelyeket létesített, amelyek részben a kórházak elődeinek számítanak. Azon kívül, hogy itt ellátást, elhelyezést nyertek az idősök és betegek, az orvosi ellátás rendszertelen volt. Basileos császár 396-ben Kaiseriában építtette az első olyan kórházat, ahol orvosi és ápolási ellátást kaptak a betegek, az elesettek, amely kórház mintául szolgált hasonlók szervezésére. Szent Ephraim 375-ben 300 férőhelyes kórházat alapít Odesszában, 420 körül Fabiola előkelő római keresztény asszony Ostiában alapít kórházat. Theodoros bizánci császár felesége Eudoxia ugyanebben az évben-Jeruzsálemben alapít kórházat templommal és kolostorral kiegészítve. Ezt a kórházalapítási folyamatot lendítette előbbre a niceai zsinat (525), ahol a püspökök köteletségévé tették a kórházak, szegényházak és jótékonyági intézmények szervezését. Ezután sorra épülnek a kolostorokkal összekapcsolt kórházak: például 550-ben Justinianus császár Bizáncban 600 férőhelyes kórházat, felesége Theodora császárné női javítóintézetet alapított. A leghíresebb bizánci kórházat I. Alekosz császár 1100 körül építtette, amely a bizánci görög orvosképzés központja is lett. A bizánci kórházak egyházi, szerzetesi kezelésben álltak, ahol nemcsak a gyógyításhoz értő papok működtek, egyben e tevékenységre kijelöltek, illetve jelentkezett személyek oktatói is lettek. A görög kolostorok is jeles „szakkönyvtárakkal” rendelkeztek, legalábbis orvosi kéziratok segítségével oktattak és tanultak. Már ekkor megfigyelhető, hogy a tevékenységben résztvevők ápolókra és gyógyítókra (orvosokra?) tagolódtak, ami nem zárta ki az ápolók „előbbre lépését” sem. Ezek az orvosi iskolák nagyobb kolostorokban alakultak ki, ott, ahol nemcsak elkülönített – még nem mai értelemben vett – kórház működött, de természetesen az iskola és egyéb szerzetesi tevékenység számára szolgáló helyiségek is voltak (például könyvtár, a kéziratok számára kialakított másoló műhelyek stb.). Ezek a nagyobb kolostorok lettek a monostorok, az egy-egy területen működő kolostorok központjai.

Ebben az időben a keresztény medicinára a legnagyobb hatást az arab orvostudomány gyakorolta. Az arabok által elfoglalt egykori görög és római tartományokban a „talált” orvosi ismereteket hihetetlen gyorsan elsajátították, az ókori orvosok munkáit arabra fordították, és sajátos szellemű orvosi iskolákat alapítottak Perzsiától egészen az Ibériai-félszigetig. Híres arab orvosi iskola volt a szamarkandi, a basrai, az ispahani, az alexandriai, a karthágói, a marokkói, fezi, sevillai, toledói, córdobai iskolák, hogy csak a legneveseb-

beket emeljük ki. Ezekben az iskolákban orvosokat képeztek, az arabokon kívül zsidó, perzsa, szír és indus orvosok is működtek. A 8. századtól kezdve a nyugati és a keleti keresztény uralkodók udvaraiban gyakran megfordultak arab követek, akik legtöbbször képzett tudós emberek voltak, műveltségük hatással volt a keresztény udvarokra. A kapcsolatok bővülését jelentette, hogy európaiak is megfordultak az arab „egyetemenek”, ez vonatkozott az orvosokra is. Feljegyzések szerint II. Szilveszter pápa orvosi ismereteit a cordobai arab egyetemen szerezte, ahol tanára a jeles al Hazan, a szem élettanának és a fénytörésének leírója volt. Az arab kéziratok is feltűnnek a kolostorok másoló műhelyeiben, az arab szerzők munkáit latinra és görögre fordították, természetesen a többszöri fordítás nem tett jót az eredeti szövegnek. Az arab medicina jótékony hatással volt az egyre tökéletesedő keresztény kolostori orvosi tudásra, a képzés során egyelőre csak tanították és értelmezték az arab szerzők munkáit, később a teológia tanaival vetették össze és vitatták meg a részletkérdéseket. A tekintély alapján létrejött dogmák helyét lassan vették át a természetfilozófiai eszmék.

(A salernói orvosi iskola) A nyugati kereszténység leghíresebb kolostori orvosi iskolája Salernóban formálódott ki, abban a dél-itáliai városkában, ahol a görög maradt sokáig a mindennapi élet nyelve, azon a vidéken, ahol jelen volt a bizánci és az arab kultúra. Klimatikus helyzete, természetes gyógyforrásai miatt, valóban „gyógyhelyé” tette a várost. A klasszikus orvosi hagyományok, az arab és zsidó orvosi ismeretek keverednek az itt üzött orvosi gyakorlatban és a képzésben, amelyben nemcsak egyházi személyek, hanem civilek (laikusok) is részt vettek. Az első jeles mesterek, például Gariopontus és Petroncellus latin nyelvű munkáit és kommentárait (a 11. század első feléből), Európa-szerte terjesztették, Alfánus salernói érsek pedig elrendelte Nemesios 380-ban írt görög munkájának – *Az emberi természetről* – latinra fordítását, amely a természettudományok iránti érdeklődés kiindulópontja lett. A kolostori kórházban az ápolási munkát nők végezték, akiket felkészítették munkájukra. Feljegyzések szerint többen olyan tudásra tettek szert – például Trotula és Abella nevű nők –, hogy az orvosi iskola képzésébe is bevonták őket. Abella a „fekete epéről”, Trotula a szülészetről és női betegségekről írt oktatási célú verses könyvecskét.

A 11. század második felében fontos változás következett be Salerno életében: a normann Guisard Roger megszállta Dél-Itáliát és Szicíliát, egyben Salerno lett országa fővárosa. Salerno lett a Földközi-tenger legfontosabb kikötője is, innen indították a kereszteseket szállító hajókat Ázsiába, visszafelé itt helyezték el a sebesülteket. Ekkor kerül Salernóban Constantinus Africanus jeles orvostudós, aki 1075-ben telepedett le a kolostorba, arabról lefordította Ali Abbas tíz gyakorlati és tíz elméleti könyvét, sorra fordította arabról Galenus, Hippokratész Theophilos és más görög szerző munkáit. A betegek varázslónak híresztelték, ezért belépett a bencés rendbe. Tanítványai közül Afflatius, Platearius, Salernus stb. megalapozták a gyakorlati orvoslás elméletét és gyakorlatát. Majdnem minden szerző írt gyógyszer-tani munkát is, ezért az orvosi könyvek jelentős része a gyógyszereknek és azok hatásának ismertetéséből is állt. A kórháznak volt gyógyszer-tára, amelyet képzett gyógyszerészek irányították. A salernói iskola első szakaszában inkább a gyakorlati gyógyításra készítették fel a jelölteket, valamint a zavaros és hiányos kolostori medicina helyébe rendszeres és egységes orvosi ismereteket állított a görög és az arab orvosi művek értékeinek felhasználásával. A misztikus empiria helyébe a logikus kutatást, a pontos megfigyelést léptette. Szavakkal és írásban teremtette meg és tette Európa-szerte közkincsé az orvostudományt. Itt indult meg a civil orvosképzés, a tanulmányok tárgyává tette a bonctant és a diagnosztikát. Felhívta a figyelmet a szív, a vizelet és pulzus vizsgálatára a diagnosis megállapításá-

nál. Életre hívta a sebészetet, a szemészetet, lerakta a szülészeti és a nőgyógyászat alapjait. Salerno mintájára szervezték meg a párizsi, a bolognai, az oxfordi, a montpellier-i orvosi iskolákat, amelyekre később felépültek az itt alapított egyetemek orvosi karai.

A 12. században a salernói mintára Európa különböző helyein – 1107-ben Párizsban, 1113-ban Bolognában, 1167-ben Oxfordban, 1181-ben Montpellier-ben – létesültek orvosképző iskolák. Ezeken 1-2 tanár működött, kik az orvostan minden ágát előadták, bizonyos vetélkedés alakult ki az orvosi iskolák között, megindult a tudományos élet is. Megvetették a későbbi egyetemek orvosi karainak alapját. A középkornak az elvont tudományok iránti vonzalma maga után vonta, hogy a medicinán belül csak belgyógyászati kérdésekkel foglalkozott. A kézzel végzett tudományágak – a mai bonctan, sebészet, szülészet – háttérbe szorultak, a lenézett kézművesség szintjére süllyedt, amelyet borbélyoknak, sőt kovácsoknak engedtek át. Amíg a görög orvostudomány a sebészetet nemcsak gyógyító módszerek tartotta, hanem a „belgyógyászat jobb kezének”, addig a középkorban a sebészet művelését nem tekintették jó szemmel. 1163-ban a tours-i zsinat egyenesen eltiltotta az egyházi személyeket a véres beavatkozásoktól, a sebészet laikusok kezébe került, míg a belgyógyászat a spekulációkban merült el. A vértől ugyancsak irtózó arab medicina, elsősorban Avicenna hatására, ugyancsak a belgyógyászatot tartotta igazi orvostudománynak, de az arabok érdeme a diagnosztika tökéletesítése, a betegség melletti diagnózis, a gyógyszeratan kidolgozása és alkalmazása a betegségeknel. Ez a szemlélet határozta meg később az egyetemi orvosi karok oktatását. Az orvosi iskolákban kialakult tantételek, teológiai felfogások, a klasszikusok és az arab írók aforizmái jellemezték. Az orvosi iskolák tananyaga idővel dogmákká merevült, melyre a tanulóknak esküt kellett tenni, és a medicina oktatása elméletivé vált. Lassan eltávolodott a betegágytól, a megfigyeléstől, a korszak végén a skolasztika meddő vitákban merült ki.

(Adatok az orosz orvosi múlt történetéhez) A 9. század második felében az ószláv fejedelemségek – Kijev, Szmolenszk, Novgorod, Belgorod, Vüsgorod, Pszkov, Polock stb. – beteggyógyítási szokásairól, gyógyító személyeiről igen kevés adattal rendelkezünk, empirikus, népi gyógyászati gyakorlatot feltételezhetünk. Ezen területen feltárt temetők leletanyaga tükrözi a korabeli betegségeket, következhethetünk az átlagéletkorra, a gyermekhalandóságra, illetve a férfi lakosság esetében a különböző sebesülésekre, a „helyreállító sebészi” beavatkozásokra és eredményességükre. A fejedelmi udvarokban már megjelennek a képzett orvosok és tapasztalt sebészek, akik nemcsak a fejedelmi családot, hanem a tágabb értelemben vett udvart is ellátták. A fejedelmi udvarokban működő orvosok többsége a keleti rítust követő szerzetesrendek tagjai voltak, így 988-ban Nagy Vladimir kijevi nagyfejedelem udvarába hívta Ivan Szmerv lengyel orvost, ő feljegyzések szerint talán szerzetes lehetett. A nagyfejedelemhez írott levelében szövegezte addigi gyógyító gyakorlatáról: hogy működött Szerbiában, Bulgáriában, Antiochiában, valamint több orosz fejedelmi udvarban. Ugyancsak ismerjük Agapit, kijevi születésű, 1095-ben meghalt szerzetes orvos nevét, aki a Kijev melletti pecserszki kolostorban ingyen rendelést tartott szegényeknek, s a kolostorban híres gyógynövényes udvart telepített. Gyakran felkereste a nagyfejedelmi udvart is, a környék nemesi udvaraiba szintén gyakran hívták. Hasonló hímévvvel rendelkezett a 12. század elején a Piotr Sziirianica nevű arab orvos, aki a csernigovszki fejedelem udvarában halt meg 1106-ban. Az első orvosi tárgyú orosz okiratok között szerepel a Szvajtoszláv-féle „Gyűjtemény” (Szbornyik). Ebben szerepel, hogy az első orvosi intézmények a kolostorokhoz tartozó xenochidiumok voltak, 1091-ben Jefrem kijevi metropolita más ilyen kolostorkórházat alapított. A keleti szlávoknál, miután felvették a görögkeleti keresztény vallást, érdekes megfigyelni a görög és a szláv elemek keveredését vallásya-

korlásukban, így a gyógyászati-betegápolási gyakorlatukban is. A papok és a szerzetesek nemcsak vallási, hitéleti kérdésekkel, de a működési területeken – többek között – beteggyógyítással is foglalkoztak. Ez sokban hasonlított a nyugati szerzetes kolostorokban kialakult gyakorlathoz: előbb a beteg rendtársak, később a kolostoron kívül élő esetek számára is fenntartottak betegszobákat, a beteggondozásra külön kiképzett szerzeteseket foglalkoztattak. Ezek inkább a gyakorlati ismereteket sajátították el idősebb rendtársaiktól, viszont egy-egy nagyobb kolostorban „orvosi iskolák” is működtek, ahol egy-két éves tanulmányi idő alatt elméleti és gyakorlati foglalkozásokon készítették fel az önkéntes jelölteket a gyógyítási munkára. Kicsit hasonlított a Salernóban folyó képzéshez, sőt a nagy egyházszakadásig kapcsolatban is álltak velük. Itt viszont inkább a görög mesterek és jeles orvosok tanításait adták tovább, őrizték kézírataikat, tanításaik leírásait.

Hogy a 11. században már jól képzett sebészek működtek, erre bizonyíték az a feljegyzés, amely szerint Szvatoszlav Jaroszlávics pszkovi nagyherceg nyaki mirigydaganaát 1076-ban sebészi beavatkozással távolították el. Sajnos a sebész nevét nem örökítette meg a krónika. Ugyancsak a 11. századból van bizonyíték a sebészek tevékenységéről is. A „Ruszkaja Pravda” jogi kódex egy szövegrészéből kitűnik, a sebészek az egyházi gyógyítóktól függetlenül működtek, ami hasonló volt a nyugati keresztény gyógyítási gyakorlathoz, ahol szintén elkülönült a véres beavatkozások gyakorlata és az „orvosi praxis”. Az előbb idézett munkája egyik rendelkezése utal a gyógyítási költségek megtérítésére: „ha valaki egy másik személyt kardjával megsebez, úgy 3 grivna büntetést fizet, ezen felül a megsebesítettnek 1 grivnát tartozik adni és a gyógyítás költségeit is meg kell téríteni.” Ez a rendelkezés pedig hivatásos sebész működését feltételezi.

A keleti szláv területeken is gyógyító gyakorlatra képezték ki szerzeteseket. Ilyen célból szerveződött a 11. században a kijevi és a perejaszlavi kolostorkórház, majd a 13/14. században Novgorodban, Szmolenszkben és Lwówban szerzetesek által felügyelt városi kórházakat alapítottak, fenntartásukat a város adóiból és adományaiból biztosították. Ezen kórházak különlegességét az jelentette, hogy az alkalmazott gyógyszereket helyben készítették. A gyakorlott orvosok, egyes sebészek inkább fejedelmi udvarokban működtek, többségüket külföldről hívták meg. A hazai „szakemberképzés” az említett kolostorközpontokban történt, az elméleti képzés mellett inkább a gyakorlati munkára készítették fel a szerzetes barátokat.

Ezt a formálódó egészségi, betegápoló kultúrát döntötte romba 1237–1240 között a mongol támadás: elpusztultak az orosz fejedelemségek. Ezzel szemben a görögkeleti egyház jelentősége nem gyengült, a szellemi élet központja a 859-ben alapított Novgorodba helyeződött át. Novgorod hasonló szerepet töltött be az orosz szellemi életben, mint nálunk Pannonhalma. Novgorodban alapították az első nyilvános iskolát (a 14. században), 1417-ben pedig – egyházi kezelésben – az első állami kórházat nyitották meg, amelyben nemcsak szegény, hozzátartozó nélküli betegeket is elhelyeztek. Novgorod legnagyobb kolostorában nem csupán papképzéssel, jogász és tanárképzéssel foglalkoztak, bizonyos adatok szerint itt történt a betegápolásra és gyógyító tevékenységre való felkészítés is. A monostor azon szárnyában, ahol az előbbi oktatás volt, Galenust és Hippokratészt ábrázoló freskókat fedeztek fel az elmúlt században. A falusi környezetben a füvesasszonyok, a bábák, a gyakorlatban elsajátított ismeretekkel rendelkező borbély-sebészek munkája jelentette a „betegellátást”. Ezekben az évtizedekben erősödött meg a moszkvai fejedelemség, épült fel Moszkva. Korabeli krónikás adatok szerint, 1380-ban Dimitrij Donszkij fejedelemnek a kulikovoi mezőkön a tatárok felett győztes seregében „orvosló” szerzetesek és polgári sebészek is jelen voltak, akik a sebesülteket bekötözték, biztos helyre cipelték. Maga a herceg is megsebesült, karján és lábán sérült meg, amit a csata-téren szerzetesek kötöztek be, úgy, hogy az ellenség nem vette észre sebesülését.

(A román ortodox kolostorok gyógyító gyakorlata) A románok lakta területeken, így az Al-Duna vidékén, Havasalföldön és Moldvában a bizánci rítust követő kereszténység terjedt el, a püspökségek is a konstantinápolyi pátriárka irányítása alatt álltak. Természetesen – mint minden görögkeleti keresztény területen – szép számmal szerveződtek szerzeteskolostorok, amelyek egy kisebb területi egység művelődési, „orvosi” központjai voltak. A középkorban más arculatot vett Erdély, ahol a kolostorokban – Kolozsmonostor (1061), Szeben (1292) és Beszterce (1295) – működtek xenochiumok, képeztek gyógyító barátokat. Példájukra a nagyobb városokban is létesítettek – közadományokból és adókból – polgári ispotályokat – Kolozsvár (1366), Nagyvárad (1339), Brassó (1385). Ezek katolikus intézmények voltak, de a románok lakta vidékek ortodox kolostoraiban az úgynevezett bolniták működtek gyógyító ortodox szerzetesek kezelésében. Ezek hasonlóak voltak a katolikus kolostorok betegszobáihoz, azonos feltételekkel történt a betegek befogadása és gondozása is. Az ortodox ápoló szerzeteseket valamelyik bizánci monostorban képezték gyógyító szerzetessé. Az erdélyi ortodox monostorok közül a prislopi kolostorban folyt a gyógyító-ápoló testvérek oktatása, volt könyvtáruk, rendelkeztek (többnyire) görög nyelvű kéziratokkal. Az erre vonatkozó első adatok a 14. századból származnak. Havasalföldön és Moldvában számos kolostori bolnitáról van tudomásunk. Híres volt a simindreni (1524), a bucaresti Radu Voda kolostor bolnitája (1613), ahol más kolostorok számára is képezték ki gyógyító szerzeteseket, illetve innen irányították távoli monostorokba őket. Tudunk olyan ortodox kolostorokról, ahol elmebetegeket fogadtak be és foglalkoztatták őket. Az is bizonyos, hogy ezek a bolniták a bizánci ortodox kolostorok betegszobái mintájára épültek, általában az adott kolostor egyik szárnyát képezték, az épületrész nem a szerzetesek által használt bejáratokon keresztül volt megközelíthető, így világi személyek is megközelíthették.

A falvakban és nagyobb településeken gyógyítottak a „vracik”, a civil borbély-sebészek, akik gyakran „görög orvosoknak” mondták magukat. Feltehetően sok volt közöttük a macedoromán vándorsebész, jelezve, hogy az ortodox szerzetesi gyógyító gyakorlattól elkülönült a sebészi tevékenység. A 17. században a nagyobb román településeken a sebészek céhekbe tömörültek, maguk gondoskodtak utánpótlásukról, a sebészképzésről. Az első erdélyi borbélysebész céh 1550-ben alakult Izabella királyné engedélyével, ahol a képzési idő négy évig tartott, amit a céhmesterek előtt letett vizsga zárt le. A havasalföldi és moldvai uralkodók környezetében megfordult sebészek többségben erdélyi sebészek voltak, a fizetési jegyzék szerint több román nevű is volt közöttük.

(Középkori bolgár orvosi emlékek) A bolgár szlávok a 7. században megalapították a régi Bulgáriát, amely 680-tól 1019-ig fennállott. Több jelentős fejedelem nevét jegyezték fel a bizánci krónikák, így Borisz kánét is, aki 854-ben felvette a görögkeleti keresztény vallást, 870-ben a bolgár keresztény egyházat a konstantinápolyi patriarcha felügyelete alá helyezte, aki megengedte a bolgároknak a szláv nyelv használatát az istentiszteleteken. E bolgár kánság székhelye Preszlavban volt, ez a bolgár keresztény kultúra első fontos erődje. Ide kötődik a szlávok két nagy hittérítőjének, Cirillnek és Metódnak tevékenysége is. Amikor a hittérítő szláv papok Szent Metód halála után I. Borisz fejedelem védelmét kérték (885), ő cserébe az Ohridi-tó környékén élő pogányok megtérítését kérte tőlük, valamint megengedte nekik egy monostor építését. Vezetőjük Szent Kelemen (840–916) volt, aki sikeresen térítette meg a környék lakóit, felépítette híres kolostorát, amely a bolgár művelődés első központja lett. Simeon fejedelem (Borisz utóda) Kelemen Velica püspökévé tette, halála után az ohridai Pantalimon kolostorba temették, sírja ma is zárandokhely. A 10. században Ohrida a bolgár cár székhelye lett.

Ohridai Kelemen I. Borisz tanácsadója is volt, hasonlóan Jován Ekzarh, Konstantin Preszlavszi, Csermorizec Hrabr tudós papokhoz. Az előbbieket nevéhez fűződik a fejedelmi udvar első iskolájának a megalapítása is. Ohridai Kelemen jeles teológus és filozófus hírében állt, iskolájában – némi túlzással – 3500 tanuló fordult meg. Ebben a monostori iskolában tanították az akkori tudományokat, így az orvosi ismereteket is. A feljegyzések szerint a kolostorhoz „kórház” is tartozott, ahol Vaszilijsz orvos a tanulókat a betegségek felismerésére és a beteggyógyítás „művészetére” tanította, maga Ohridai Kelemen idős korában számos görög nyelvű kéziratot – közöttük több orvosi munkát – fordított le bolgár nyelvre. Feltehetően görög kolostorokban használt orvosi kéziratokat ültetett át bolgárra, az orvosképzés céljaira. Ezek a fordítások a 12/13. században általánosan használt munkák lettek a bolgár kolostorokban. Foglalkoztak az emberi test felépítésével, betegségeivel, gyógynövényekkel és készítményekkel stb. Ezekből a kéziratokból jelentős gyűjtemény található a rilai kolostor híres könyvtárában.

Az ohridai orvosképzés jelentőségét többen Salernóhoz hasonlítják. Később e térség lett a bogumil mozgalom központja, amelynek egyik vezetője az ohridai kolostorban szolgáló Vaszilijsz (1028–1111) orvos volt, akinek csodálatos gyógyításokat tulajdonítottak. Híres prédikációiban gyakran élt orvosi hasonlatokkal, orvosi és gyógyszerhasználati tanácsokat adott. Vaszilijsz eretnekséggel vádolva 1111-ben Konstantinápolyban máglyán elégették.

A bolgár cárság 1395/96-ban végleges vereséget szenvedett a törököktől: Bajazid szultán előbb Trnovót, 1394-ben pedig Vidint is elfoglalta. A bolgár területen gyakran dúltak háborúk, a megszállás évszázadaiban kipusztul a nem nagyszámú bolgár nemesség, rab-szolgasorba került a bolgár parasztság. Elnéptelenedtek a kolostorok, a főpapok és a papság egy része Havasalföldre menekült, nyomukban a bolgár parasztok egy részével. Ekkor kapnak törökös jellegű bolgár városok, épülnek a dzsámik, a minaretek, fürdők stb. A vidék teljesen „leromlott”: himlő, pestis, malária járványok és különböző enteriális fertőzések pusztították a megmaradt lakosságot.

Igen lassan indul meg az újrakezdés. A hegyekben a megmaradt romos kolostorokba visszazsárlingóznak a szerzetesek, és a lakosság körében a nemzeti érzés táplálója éppen a vallás, az ortodoxia lesz. Mindegyik kolostorban működtek betegszobák az ápoláshoz és a gyógyításhoz, a szerzetesek súlyos betegeket, több helyen elmebetegeket is ápoltak. Figyelemre méltó, hogy az emberi közösségek nem vetették ki az elmebetegeket, a közösség számára hasznos munkára képezték ki őket. Ilyen volt például a kolostorok kertjeiben a gyógynövénytermesztés, amelyből a hozzáértő barátok minden belső bajra teát, főzetet vagy gyógyszert készítettek. Feltehetően a kiszolgáltatott helyzetnek lett az egyik következménye a népi gyógyászat elterjedése, a füves- és a gyógyító asszonyok népes tábora. A jeles utazók, többek között Evlija Cselebi riasztó képet rajzolt a bolgár közállapotokról, a hihetetlen szegénységről, a járványokról. Megjegyzi, hogy alig látott aggastyánt, mert a férfiak és nők úgy 30 év körül meghalnak. Az egyre jobban keleti arculatú városok közigazgatási kerületekre, mahalákra oszlottak, ahol elkülönülten éltek a különböző nemzetiségű lakosok. Minden városban volt bolgár és török mahala, sőt görög, tatár, zsidó stb. városnegyed is. Számos adat maradt fenn a török városi fürdőkről, de nincs adat arról, hogy lettek volna polgári kórházak. A török kaszányákban viszont volt török orvossal vagy felcserrel vezetett kórház, ahová ritka esetben fogadták a „polgári betegeket” is. Ezekben a kórházakban igen alacsony szinten foglalkoztak felcserképzéssel. A városokban működtek „tavernicák”, gyógynövény árudák, ahol teakeverékeket, növényekből nyert gyógyszereket forgalmaztak. Nem volt kötelező az orvostartás, nem tiltották az orvosi és sebészi gyakorlatot, bárki jelentkezhett orvosi „praxisért”, nem vizsgálták a végzettséget,

adott időre bárki megkaphatta az orvosi működést, de ha meghalt a betege, felakasztották, panasz esetén elkergették. A Török Birodalom területén érvényben volt a *Nihayat ar-rutba fi talab al-hisba* címet viselő egészségügyi rendeletgyűjtemény, amelyet Abdallah Ibn Nasr as-Schizeri arab jogász állított össze 1120-ban.

(*Első szerb orvosi emlékek*) Szerbia területén a kereszténység felvétele után nincs adat arra, hogy a bizánci kereszténység gyógyító kultúrája milyen formában jelentkezett itt. Uros raskai nagyzsupán, majd a Nemanja-dinasztia első tagjainak uralkodása idején a nyugati és a keleti kereszténység szinte egy időben virágzik fel Szerbiában. Az Adriai-tengerpart vidékén a nyugati kereszténység, míg a hegyek között a keleti rítus a meghatározó. Például amikor a szerb fejedelem elfoglalta Kotort (Cattarot) városát, ott egy időben működtek az ortodoxia és a nyugati kereszténység kolostorai, s a város ma a délszláv orvostörténelem legértékesebb emlékeinek tárháza. Innen került elő a szerb orvos- és kultúrtörténet leghíresebb dokumentuma, a „Hilandar Kódex”. Az európai jelentőségű dokumentum a Szent Száva alapította, az Athosz-hegyen levő Hilandar kolostorhoz kötődik. Szent Száva, eredeti nevén Rastko Nemanjic (1175–1235), a szerb államiság megeremtőjének, Stefan Nemanja zetai szerb zsupán legkisebb, a bizánci műveltség szellemében nevelkedett fia, s erősen vonzódott a szerzetesi életmódhoz. 1192-ben a szent hegyre, az athoszi Vatópédi kolostorba vonult, itt vette fel a Száva szerzetesi nevet.

Időközben apja, Stefan Nemanja lemondott a trónról és Simeon néven kolostorba vonult. Száva és Simeon közösen újraalapították a Hilandar nevet viselő elhagyott, az Athosz-hegyen levő kolostort, amely ma szerb zarándokhely és a szerb kultúra bölcsője. Itt, a külvilágtól elzárva állították össze a Hilandari Tripikont (1198), a kolostori alapszabályzatot. Száva 1208-ban visszatért Szerbiába, és székhelyét az általa alapított studenicei kolostorba helyezte, és fontos szerepet játszott a Szerb Ortodox Egyház megalapításában, pátriárkaként ennek első püspökévé szentelték. Száva püspök a studenicei kolostoron kívül monostort alapított Karejskiben, majd szentföldi zarándoklatán a Karmel hegyen lévő Ákonban a Szent György, és a Sínai-hegyen a Szent János kolostorokat. Ezen kívül még nyolc püspökséget is alapít. 1220-ban a pápa engedélyezte Szávának, hogy a szerb pátriárka helyezze koránázáskor a szerb király fejére a koronát. Az előbbieken kívül Száva összeállította még a Studenicei Tripikont is, ennek részeként írja meg az első szerb irodalmi munkát, Szent Simeon életét és liturgiáját. Munkássága nyomán formálódott meg a szerb irodalmi nyelv, megeremtődött a nép jelenléte az ortodox egyházban. Szentföldről visszatérve a bulgáriai Veliko-Trnovóban halt meg 1235-ben. A szerbek legkedveltebb szentje. Még a Hilandar kolostorban Száva megszervezte a gyógyító szerzetesek képzését, amit Teodosija orvos szerzetes vezetett (1290–1292), s az oktatás főleg latinból óslávra fordított latin és arab orvosi munkákból történt. Ennek bizonyítéka az ún. Hilandar Kódex, amely több Salernóban használt, görög és latin orvosi kézirat ósláv fordítása. Amikor Száva 1208-ban elhagyta a Hilandar kolostort, kíséretében több szerb szerzetes is volt, akik részt vettek a studenicei és a karejski monostorok alapításában. A studenicei monostorban bizonyítottan volt orvosképzés, több növendék nevét ismerjük. Ezeket arányosan küldték más kolostorokba, így a Kotorban alapított Pantokrator ortodox monostorba is feltehetően egyikük vitte magával a már emlegetett Hilandar Kódexet.

Kotor (Cattaro) hajdani római város a 7. században került a Zeta szerb zsupánság felügyelete alá, de tovább élték régi városi életüket. A városi évkönyvek tanúságai szerint Kotor városában több gyógynövényáruda, gyógyszertár volt, működött városi kórház (ispotály) és sebész céh, rendeletben szabályozták a városi közterek tisztaságát, a közkút

őrzését, a szemét elszállítását stb. Itt éltek III. Uros nagyzsúpán, később Dusan fejedelem orvosai: magister Egidius (1324–1329), majd magister Antonius 1333-ban. A városban működött a már említett Pantokrator nevet viselő ortodox monostor, benne orvosi iskola és kórház. 1263-ban Theodor orvos testvér irányította a képzést, több alexandriai görög mester szlávra fordított munkáját használták, de Salerno kisugárzását bizonyítja a Hilandar Kódex ottléte. A bejegyzések szerint ezt a kódexet 1302-ben másolták le az athoszi Hilandariban készült eredeti munkáról. A terjedelmes munkát a belbetegségek, a járványos kórok, a fertőzések, a gyermekbetegségek, különböző sebészi eljárások részletes ismertetése után a gyógyszerismertetés zárja.

Kotor másik nagy domonkos monostorában is folyt orvosképzés, itt latin nyelvű – feltehetően Salernóban is használt kéziratokból – tanítottak, így a városban folyó képzés érdekes ötvözetét adta a salernói–montpellier-i és a görögkeleti monostori orvosképzésnek. A domonkosoknál folyó képzésben résztvevők között szerepelt az olasz Philipius (1326), Petrus Valens (1335), majd a 15. században Hyeronimus de santo Miniato (†1434) és Jacobus de Messina (†1459), akik a városi orvos feladatait is ellátták. A kotori orvosi gyakorlat fontos „forrása” az ortodox templomok freskói, amelyeken a gyógyító Krisztus és a gyógyító szentek ábrázolásának háttérében a korabeli gyakorlat eszközeit, betegszobáit is megőrkítették. Természetesen vannak gyógyszerkészítési jelenetek is.

A kotori kolostorok irattárai csak részben maradtak helyben, a török elől menekülő szerzetesek más kolostorokba vitték őrizni őket. Az Adriai-tengerpart kolostorai (Raguza, az Isztriai-félsziget, Genova stb.) bővelkednek szerb orvosi emlékekkel. Ilyen például Jovan Damanskinak az emberi testről, a nőről és férfiről szóló, csupán néhány lapból álló szövege a Bolognai Egyetemi Könyvtárban, amely a 17. század elején került Bolognába. Az elvégzett szövegelemzések szerint valamelyik szerbiai – feltehetően a Duna–Száva torkolata közelében állt rácsai – kolostorban készült a 15. század legelején. Készítőjeként Krisztofor Racanint feltételezik. Azt már homály fedi, hogy innen milyen úton került előbb Kotorba, majd Bolognába.

E kor volt jeles orvos szerzetes egyénisége Thomas Budislavic (Dubrovnik, 1545 – Nápoly, 1608). Apja borbélysebesz volt, nála tanulta meg a mesterséget. Nagybátyja, Grgur Budislavic szerzetes hatására szerzetes lett, később Zárában filozófiát tanított, de jártas volt az asztrológiában, tanulmányokat folytatott a padovai és a bolognai egyetemen. 1572-ben teológiai, majd orvosi doktori címet szerzett. Feljegyezték róla, hogy Raguzában ő és kortársa, Lujo Durasevic voltak az első szerb orvosdoktorok. Budislavic 1572–1574 között Raguzza városi orvosa volt, majd a súlyos tüdőasztmában szenvedő II. Murád szultán udvarába hívták. Feltehetően eredményesen kezelte a szultánt, mert 1581-ben évjáradékkal és hercegovinai birtokkal jutalmazták meg. Útja Erdélybe, majd Lengyelországba vezetett, Báthory udvarában is működött. Állítólag a lengyel király nemességgel és királyi orvosi címmel jutalmazta meg. Visszatérve a Balkánra keresztény és iszlámhívót egyaránt gyógyított. Végrendeletében vagyonából olyan intézményt alapított, ahol missziós tevékenységre készítettek fel ortodox szerzeteseket. Ezt az alapítványt Raguza városa később átalakította raguzai ifjak itáliai tanulmányainak támogatására.

(Szerb orvosi emlékek magyar földön) Az Al-Duna mentén az Árpádok idején is éltek ortodox keresztény szerbek: például II. Endre királytól 1225-ben Bogdán Arzén hilandári hegemon (házfőnök) engedélyt kért kolostoralapításra Versecen, bár erről többet nem tudunk, de a 15. század elejétől tömegesen menekültek szerbek a törökök elől magyar földre. A délvidéki ortodox szerbeket az ipeki pátriárka – a belgrádi pátriárkán keresztül

– felügyelte. A szerbek beköltözése főleg a rigómezei csatavesztés után (1389) gyorsult fel, egy nagyobb csoportjuk a Csepel-szigeten levő Kevén telepedett meg (1404). Főleg azért, mert itt Vak Béla magyar király szerb felesége Urosevics Ilona által alapított ortodox kolostor is működött. A magyar földre menekült Stefan Lazarevics szerb fejedelem a Zsigmond királytól Szatmár megyében kapott nagyobb birtokon telepedett le, de Torontál és Somogy vármegyékben is jelentős szerb települések formálódtak ki. A Délvidéken pedig Brankovics György szerb fejedelem telepedett le népével. Amikor Belgrádot végleg elfoglalták a törökök (1521), a menekült szerbek végérvényesen megtelepedtek, kialakították saját szerb egyházi szervezeteiket. Ez Brankovics Maxim szerémi ortodox püspök nevéhez fűződik.

A Délvidék szerbségének beteggondozása, esetleges orvosi ellátása teljes egészében a kolostorokkal kapcsolatos: a 15/16. században Szerém, Bács-Bodrog és Torontál vármegyékben mintegy 50 szláv kolostor működött, legtöbbjüknek sem az alapítási évét, sem az alapítójának a nevét nem ismerjük. Később a róluk szóló írásos emlékek a török adókönyvekben maradtak fenn. Ilyen kolostor volt Bács-Bodrog megyében Bodoni (Bogyán, 1478), Kuzdin, Torontál megyében Hodos (1523), Bezid (1539), Szerém megyében Hopovo, Besonovo, Rakovac, Kuvezdin. A szerbiai kolostorkórházak szerzetesei – mint már említettük – szoros kapcsolatot tartottak egymással. Így például a milosevói kolostor – az egyetlen, amely Szerbia területén a török hódoltság idején is működött – állandó kapcsolatban állt a Bogyánban tevékenykedő szerzetesekkel. Ez a kolostor arról volt híres, hogy az épület területén fakadó gyógyvizet szembetegségek és emésztési zavarok kezelésére használták, kolostori kórházukban civileket is kezeltek. A kuzdini kolostorban íródott a 16. század elején az úgynevezett Kuzniski Lekarusa, amelyet egy Pável nevű szerzetes jegyzett. Ez olyan imádságos könyv volt, amelyben minden betegségre található könyörgés. Ez a kézirat ma a belgrádi Nemzeti Könyvtár tulajdona, az egyik szentendrei könyvesboltban fedezték fel.

Ebből az időből származik a Hodosi Kódex, amit szintén az egyik szerb kolostorban készítettek, 1390 táján. Az ismeretlen szerb szerzetes ósláv nyelven írta. Rejtélyes körülmények között Székesfehérvárra került egy Teodor nevű ortodox paphoz, aki tovább ajándékozta a budai Teofan Hopovac nevű szerzetesnek. Ezután a kézirat Budáról a hodosi kolostor birtokába került, és Szeged környékén a gyakorlatban is használták. Itt került Safarik, a jeles cseh nyelvész kezébe, aki a Prágai Nemzeti Múzeumnak ajándékozta.

A munka 163 oldalas, négy fejezetre tagolódik. Az első fejezetben a test felépítéséről (Hippokratész *De natura homini* c. munkájából kiemelt részlet) foglalkoznak, a megtermékenyítéssel foglalkozó, az embrió fejlődését tárgyaló rész Galenus munkájából való. A kéziratban előforduló görög szavakból arra lehet következtetni, hogy görögből fordították egyenesen szerbre.

A második és harmadik fejezetben – minden rendszerezés nélkül – felsorolja a betegségeket, a rájuk való recepteket. Leírja a láz, a fogak, a süketség, a köhögés, a fejfájás, az álmatlanság, a veszettség, a csonttörés, a szájban és a nyakon levő kiütések gyógy módjait, szól a hajnövesztésről, a kutyaharapás kezeléséről, a kígyómarásról, az arcápolásról, a bolhák elleni védekezésről, feldolgozza az éhség, a szomjúság és a részegség kérdését. Említést tesz a vérnyomásról, a fülzúgásról, a sárgaságról, az emberi testben levő kövekről, a hányásról, az anyatejről stb. A negyedik fejezet asztrológiával foglalkozik, amely azonos egy 14. századi görög kézirattal, amelyet a párizsi Nemzeti Könyvtárban őriznek. A Hodosi Kódex alapul szolgált a későbbi idők népszerűsítő orvosi kéziratainak.

A törökök az elnéptelenedett magyar vidékekre – a gyér számú őslakosok mellé – igyekeztek szerbeket letelepíteni. A szerbek egyházi vezetőkkel érkeztek, akiket a törökök is szívesen láttak, mert összetartották népüket és pontos adófizetők voltak. Több kolostor

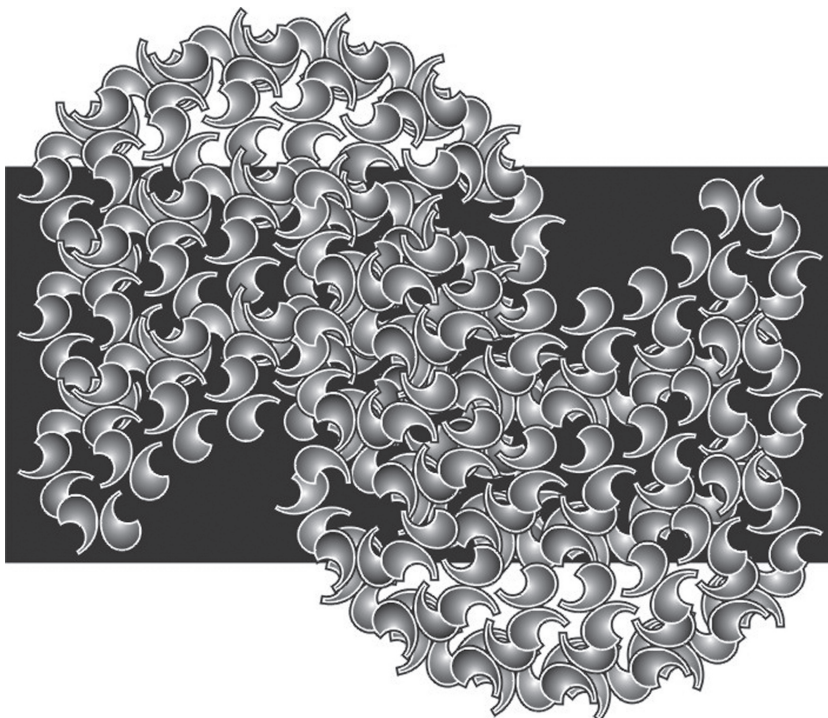
felépítését is engedélyezték, főleg a Fruška Gora (Tarcál-hegység) vidékén. Ezek száma a 17. század végén elérte a negyvenet. E kolostorok lettek a szerbek vallási, politikai, kulturális és egészségi központjai. Ezekben a kolostorokban voltak betegszobák, minden kolostorban található volt betegápoló szerzetes, gyógynövénykertek, a hopovói, besenovói és a vrdniki kolostorokban orvosi végzettséggel rendelkező szerzetes is tartózkodott. A legjelentősebb kolostor a hopovói és a krosedoli kolostorok voltak, ahol képeztek is betegápolókat. Hopovón voltak külön cellák az ideg és az elmebetegek ápolására. Egy 1743-ból származó templomi festményen, amely a Rakovac kolostort ábrázolja, gyógynövénykert is látható. Az előbb említett Hodosi Kódex is szól a gyógyítás több „mesterfogásáról”.

(Összegzés) A nyugat-európai katolikus és a keleti ortodox „kolostori” medicina az ókori orvostudomány legértékesebb kincseit – kiegészítve az arab orvosi ismeretekkel – mentette át a keresztény gyógyító kultúrába, s ez hosszú időre meghatározta az orvosi és gyógyítási gyakorlat szemléletét. Művelői szerzetesek lettek, elsősorban a Szent Benedek Rendjének tagjai, amely rend Nyugat- és Közép-Európa legkülönbözőbb pontjain olyan képző-oktató intézményeket szervezett, amely helyeken később egyetemek működtek. A „nyugati” kolostori medicina meghatározó szerepe az orvosképzés vonatkozásában a 12. században lezáródott, amikor sorra alakultak meg az egyetemek orvosi karai. A kolostori orvoslás új korszakát jelentette a gyógyító szerzetesrendek (betegápoló lovagok, irgalmasok stb.) megalakulása, amelyek saját rendi kereteik között képezték ki a gyógyító és ápoló testvéreket, kórházakat és betegápoló házakat alapítottak, de az alaptevékenységükön kívül mással nem foglalkoztak.

A keleti keresztényeknél ez a korszak másként alakult: szinte egy időben formálódtak ki az ortodox orvosképző intézményeik a keleti rítusú szerzetesházakban, amelyek az egyházszakadás után is kapcsolatot tartottak a katolikus orvosképző intézményekkel. Itt különbségként jelentkezik a „személytelenség”, a monostori krónikák a legritkább esetben nevezik meg azt a szerzetes testvért, aki például vezeti a kórházat, oktatja a jelölteket. Ezzel szemben a nyugati orvosképzést irányítókat megnevezik, sőt az esetek többségében a növendékeket is. A Kelet-Európát ért nagy támadások (mongolok, később az oszmán törökök) olyan pusztulással jártak, hogy e területen éppen az ortodox egyház volt a „túlélés” lehetősége. Igaz az ortodox templomokat és kolostorokat is felégették, kincseiket elrabolták, értékes könyvtáraik a tűz martalékaik lettek. A pusztítástól függetlenül az ortodoxia maradt a nemzeti öntudat, a művelődés, az egészségügy ápolója. Jó példa erre a Balkán, ahol a 19. század derekáig éppen a kolostori medicina nem veszített jelentőségéből, egyetlen lehetőségként maradt a vidék beteggondozására. Ugyancsak különbséget jelent, hogy a középkorban a keleti ortodox orvosi iskolák helyén – szemben a nyugat-európai orvosi iskolákkal – nem szerveződött egyetemi orvosi kar. Igaz, a 18. században, a felvilágosult abszolutizmus egészségügyi politikája az orosz területen is szervezett egyetemet és orvosképző intézeteket, de ennek modellje távol állt a régi orosz szakemberképzés formáitól. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy a keleti rítusú kereszténység – függetlenül az egyes püspökségek egyházi alárendeltségétől – mindig egységes maradt, így a szerzetesrendhez kapcsolódó tevékenység is. Az is természetes maradt, hogy a görög egyházi nyelv mellett – például az orosz, a bolgár vagy a szerb szerzetesek – egy idő után az egységes ószláv nyelvet is használják, nemcsak a liturgiában, hanem egy adott tevékenységi területen, így az orvoslásban is. Később ezt felváltja a nemzeti (orosz, bolgár, szerb stb.) nyelv.

IRODALOM

- Ankernecht, E.: Geschichte der Medizin. Stuttgart, 1979.;
- Aposztolov, M.: Istorija medicinata. Szófia, 1984.;
- Ambrus T.: Bulgária közegészségügye. Gyógyászat, 1933.;
- Bednarski, A.: Materiały do medycyny do dziejów polskiej w XIV/XV. W. Kraków, 1939.;
- Bologa V.: Adalékok a Román Népköztársaság orvostudományának történetéhez. Bukarest, 1955.;
- Demkó Kálmán: Az orvosi rend története. Bp., 1984.;
- Dzsakov, Szt.: Istorija na medicinata. Szófia, 1932.;
- Glesinger, L.: Povijest medicine. Zagreb, 1978.;
- Hints Elek: A középkor orvostudománya. Bp., 1930.;
- Kabin, I.: Die medizinische Forschung und Lehre der Universität Dorpat/Tartu 1802-1940. Lineburg, 1986.;
- Kapronczay Károly: Az orvostörténelem századai. Bp., 2010.;
- Kasszirszkij, I. A.: Az orosz és a szovjet orvostudomány nagyjai. Bp., 1951.;
- Kuzmin, M.: Isztorija medicinü. Moszkva, 1973.;
- Müller-Dietz, H.: Artze im Russland der achtzehnte Jahrhunderts. Esslingen, 1973.;
- Schultheisz Emil: Az európai orvosi oktatás történetéből. Piliscsaba, 2003.;
- Seyda, Br.: Dzieje medycyny w zarysie. Varsó, 1973.

Kábítószer és művészet

(Bevezetés) Az emberi tudat egyedülálló a biológiai létformák között, hiszen az élő anyag általában nincs tudatában a saját létének, csupán az ember képes ennek felismerésére. Ugyanez a képesség alkotta meg az időt, amely valamely élőlény születése és halála között eltelt periódusnak ad értelmet. Nehéz megítélni, vajon az embernek áldás, vagy átok, hogy rendelkezik az önfelismerés képességével, hiszen ennek öröme mellett a tudat igen sok rettegés forrása: félelem a jövőtől, a haláltól, a betegségektől, a családtagok elvesztésétől. Ez az oka annak, hogy az ember ősidők óta megpróbálta befolyásolni a saját és más emberek tudatát is. Az egyén lelki egészsége a közvetlen környezetén kívül a társadalom állapótól is függ. A modern rohanó életforma kevés időt hagy az önfelismerés adta információk feldolgozására, így a feldolgozatlan élmények szorongást szülnek.

(Spirituális eredet) A tudatmódosító szerek használata lényegében egyidős az emberiséggel. Elgondolkodtató, hogy szinte minden kultúrában használtak drogokat a révült állapotok előidézésére. Így születhetett meg az igény a külső hatalmak (istenek) iránt, akik az embertől függetlenül befolyásolják a sorsokat, akik mindent tudnak, mindent megértenek és képesek irányítani a világot. Az emberek saját maguk közül is választottak olyan személyeket, akik jobban megértették a körülöttünk levő világot, és mintegy közbenjárhattak érdekünkben a felső hatalmagnál. Az ősi vallásokban a varázslók, a sámánok, gyógyítók, törzsfőnökök töltötték be azt a szerepet, amelyet ma az egyházak képviselői, vagy a politikusok, üzletemberek.

Az ősközösségi és a jelenlegi nomád törzsek vezetői azért is használtak kábító hatású növényi kivonatokat, mert révületbe esve látomásaik támadtak, és a közemberek számára ez azt a benyomást keltette, hogy az istenekkel társalognak. Az is lehet, hogy ez a révült állapot tette őket alkalmassá a közösség előtt arra, hogy a jövőbe lássanak és utat mutassanak a mához. A marihuána jövőbe látó drogként történő alkalmazása a néprajzkutatók szerint mind a mai napig él a kelet-európai népek körében, pl. Ukrajnában. Az eladó sorban levő lányok kendermagot tesznek az övükbe, hogy meglássák a jövőndöbelijüket, vagy tánc közben kendermagot szórnak a hátuk mögé.

(Fájdalomcsillapítás és gyógyítás) Az ősi gyógymódokban a fájdalmak enyhítésére és a félelem csökkentésére is használták a különböző növényi eredetű kábító szereket. A judeo-keresztény szakrális kultúrában a tömjének és a bornak volt ilyen szerepe, míg a muzulmánoknál a hasis (kannabisz) fogyasztása töltötte be a vallásos révület eszközét, mindaddig, amíg az afgán Mevlana el nem indította a dervis mozgalmat, ami mind a mai napig kellő gyakorlással, zenével és szédületes forgó táncsal képes módosult tudatot létrehozni, ami alkalmassá teszi a résztvevőket, hogy isteni közelségbe kerüljenek. Ezeknek a táncművész és egyben szerzetesi elhivatottsággal rendelkező derviseknek már nincs szükségük segédanyagokra ahhoz, hogy kellő révületbe essenek.

Közép- és dél-amerikai indiánoknál mind a mai napig természetes közérzetjavítóként a változó mennyiségű és minőségű kokaint tartalmazó cserjék levelét rágszálják. Az ősi maja birodalomban, vagy az inkák földjén, például a mai Peru fennsíkjain a kokalevelek segítettek abban, hogy az emberek könnyebben elviseljék az oxigénhiányt. A megélhetésük függött ettől, hiszen így a magas hegyek között meghúzódó fennsíkokat is képesek voltak

megművelni, kukoricát és burgonyát termelni. A kínaiak anélkül, hogy ennek különösebb jelentőséget tulajdonítottak volna, hagyományosan marihuánát szívtak, de a kenderet más céllal is termesztették, és igen sokoldalúan alkalmazták egyebek mellett a textilgyártásban, díszítő elemként. Olajos magvából előállított kivonatokat gyógyszerként és élelmiszerként is használták. A hasist kábítószerként inkább az indiaiak alkalmazták.

(Gazdasági érdek és háború) Kínába a britek vitték be az ópiumot Indokínából, 1773-tól kezdve. Ez a drog robbanásszerűen elterjedt, és katasztrofális egészségi, sőt gazdasági következményekhez, egyebek mellett a kínaiak tömeges leépüléséhez vezetett. Ezért a császár betiltotta a behozatalát. Válaszul az angolok 1840-ben kirobbantották azt a véres leszámolást, amelyet az első ópiumháború néven ismer a történelem. Ez 1856 és 1860 között megisméltódott. Mint ismeretes, a kínai császár végzetes vereséget szenvedett az angolokkal szemben. Hongkong ekkor és ezért került brit fennhatóság alá. A britek csak 1919-ben szüntették meg a Kínába irányuló, rendkívül nagy hasznot, évi több millió font bevételt jelentő ópiumkereskedelmet.

1798-ban Napóleon lerohanta Egyiptomot. Ennek egyik nem kívánt eredménye az lett, hogy katonái megismerkedtek a marihuána hatásával. A szigorú tiltás ellenére bevitték Franciaországba a hasist, amely főleg a nagyvárosi irodalmárok körében lett igen népszerű. Tudósok és művészek lettek rabjai „a mesterséges örületnek”, amelynek elterjesztését irodalmi művek és tudományos munkák egyaránt elősegítették. Jacques Joseph Moreau például a mesterségesen előállított örült állapotok tanulmányozásától várta az elmebaj gyógyításának lehetőségét.

A világon jelenleg kb. 190 millió ember fogyaszt rendszeresen marihuánát. A 12–35 év közötti korosztály a legaktívabb fogyasztó. A történet a régmúltba, talán 5000 évvel ezelőtre nyúlik vissza, amikor az emberiség nem csupán táplálkozási célból haszonnövényeket kezdett előállítani. A fűszer- és gyógynövények, így a „hemp-fű” termesztése is igen fontos tevékenységnek számított. Más növények ugyancsak tartalmazhattak hasonló THC (tetrahidrokannabinol) hatóanyagot. Ezek pszichoaktív hatását elégetés, vagy főzés eredményeként tapasztalták meg a nomád népek. Afrikában a bantu törzsek tagjai földbe vajt lyukakba hajolva füstölték a hazai természetű marihuánát, a daggát. Az őrzöngéssé fajuló szivás következtében köhögési rohamokat kaptak, majd táncra perdültek, és örömmünnetet ültek. Az enyhe mérgezés tünetei általános könnyedséggel, jó kedvvel, nevetéssel jártak, majd hallucinációk következtek, amit mély alvás és gazdag álmokképekkel járó alvás követett. A tudati fejlődés e korai szakaszán az álmok és a valóság között elmosódott a határ, és kultúrájukban számos legenda, majd a kollektív tudat részét képező mondavilág keletkezett. A gyógyítók, sámánok, varázslók, látók és csodatevők elengedhetetlen kellékévé vált a fű, mivel megsokszorozta erejüket. Szuggesztív látomásaikkal a közösség félelmeinek fokozását, vagy éppen eloszlátását tudták elérni. A nők a szülési fájdalmak enyhítésére használták, sőt, a fogzás és elválasztás kínjainak enyhítésére gyermekek is kaptak belőle. A vallási rituálé részeként kopt keresztények mind a mai napig gyermekeknek is adják a marihuánát.

Herman von Wissmann német utazó leírja, hogy azok a törzsek, amelyek tagjai daggát szívtak, nem ellenségeskedtek és nem háborúztak egymással, sőt, felhagytak a kannibalizmussal. Egy sajátos vallás alakult ki a marihuánát szívók körében, akik – nem véletlenül – a „fű fiainak” nevezték magukat. Miután a törzsből valakinek dolgoznia is kellett, csak a férfiak használhattak kábítószerrel, a nőket eltiltották a szívtástól. 26 évig, 1850-től egészen 1876-ig működött ez a „betépett” társadalom, majd fellázadtak a drogos törzsfőnök ellen, és szétkergették a családot. Ezután is békében éltek a szomszédokkal, de nem volt kötelező a marihuána szívás, a riamba kultusz.

Csak a 19. század közepén kezdtek felfigyelni arra, hogy az emberek nem csak egészségi okokból fordulnak a kábítószerhez, hanem a tudat megváltoztatására és a számukra nehezen elviselhető valóságból való kiszabadulás céljából is. Az ópiumot kifejezetten kábítószerként, élvezeti szerként a kontinensen nem használták olyan mértékben, mint Angliában, ahol járványszerűen terjedt el. Amerikában az első jelentősebb fogyasztási-hozzácsokási időszak az amerikai polgárháború (1861–1865) idejére tehető, amikor az ópium szinte kizárólagos gyógyszer volt a sérült katonáknak. A háború utáni időszakban a felnőtt lakosság kb. 4 százaléka használt rendszeresen opiát származékokat.

A 20. század hatvanas éveiben, a világháború borzalmai és a holokauszt tragédiája után, az európai és amerikai társadalom elkezdte élvezni a békeévek örömeit, s gyarapítani vagyónát. Ennek a korszaknak véget vetett a második indokínai háború (1955–1975), amelybe az USA 1965-ben katonailag is beavatkozott. A fiatalok Amerikában és Európa számos országában fellázadtak a televíziós híradásokból naponta látott gerillaháború, a szadista vérontás ellen. Tiltakozásuk válasz volt az intézményesített kegyetlenkedésre, a bombázásokra, a vegyszeres hadviselésre és mindarra, amit a szövetséges hatalmak Vietnámban műveltek. A veteránok emberi roncsként tértek vissza. Sokan rákaptak a kábítószerekre, és képtelenek voltak folytatni korábbi életüket. Félelem és erőszak uralkodott el a nagyvárosok utcáin, és ennek minden következménye lecsapódott a fiatalok életében. Szárnyát szegte „az ifjúság édes madarának”: a háború utáni nemzedék úgy érezte, örökre elszállt a boldogság. Ebből a káoszról mutatott látszólagos kiutat a modern zene és hamis vigaszt a kábítószer.

1968-ban Európában is elégedetlenség lett úrrá az ifjúság körében. Az utcára vonultak, tüntettek, egyetemeket foglaltak el – minden téren mások akartak lenni, mint szüleik.

(Boszorkányság és varázslat) A boszorkányok által használt bájitaloknak és a szerelemfokozó ajzószereknek szintén állandó összetevői voltak a tudatmódosító szerek, amelyeket alkohollal és számos más aktív alkaloidával keverték. Így az ópium mellett belladonnát, beléndeket, kendert és mérgező bürök levelet használtak. A boszorkánykenőcs összetevői között pszichedelikus gombákat találunk, amelyek hatására a boszorkányok „repülni” tudtak. (Érdekes, hogy VIII. Ince pápa 1484-ben hozott rendelkezésben nem csupán a boszorkányságot, hanem a kender használatát is elítélte.) Garcia Da Orta (1501–1568) spanyol orvos, aki Portugáliába menekült a zsidóüldözés elől, *Párbeszéd* című művében pontosan beszámolt a marihuána hatásáról. Ismeretei Indiából, közvetlenül a felhasználóktól származtak, mert élete nagy részét Goában töltötte, az uralkodó orvosaként. A marihuána pszichotróp hatásai mellett leírta az alkalmazási eljárásokat, a más kábítószerekkel való kombinációkat. Művéből egyértelmű, hogy az indiaiak gondúzőnek vagy afrodisziákumnak használták ezeket a szereket. Azt is megtudjuk a szerzótől, hogy különösen a nők használtak kábítószereket, amikor el akartak felejtkezni társadalmi vagy családi kötelezettségeikről. Más források – így Cristobal da Costa (1524–1594) a nagy elődök ismereteit összegyűjtve, színesen illusztrálva mutatta be a gyógynövényeket, de nem tett különbséget a marihuána és az ópium hatása között, amiért sokáig téves elképzeléseket táplált a közvéleményben.

(A művészetvilág) Már Shakespeare Hamletjében találunk utalást droghasználatra, amikor Polonius a „the very ecstasy of love” kifejezéssel illeti a királyfi bolondnak látszó viselkedését Opheliával szemben – ezt fordította Arany János „szerelmi önkívüllétné”. A művészek igen érzékenyen reagáltak erre az új örömforrásra, sokan életük végéig nem is tudtak menekülni a szer hatásától. A 16–19. században néhány híres ember, köztük Ronsard

vagy Richelieu, később számos író köztük Mme de Staël és Theophile Gautier nemcsak munkásságával tiltakozott kora társadalmának vélt vagy valódi visszásságai ellen, de ópiummámorba merülésével is el akarta űzni a polgári élet unalmát. Gautier és társai példáját számos más neves író, így Baudelaire, Cendrars, Colette, Apollinaire, Cocteau követte. Franciaországban, főként Párizsban és a kikötővárosokban 1840 körül már több száz félig-meddig titkos ópiumszívó barlang működött. Amikor Párizs még csak ismerkedett a hasissal, és hatását a vörösboréhoz méregette, az angol ifjúság a Kelet-Indiai Kereskedelmi Társaság előzékeny kiszolgálásának köszönhetően már egyszerre hódolt az ópiumszívás és a hasis élvezetének. 1821-ben megszületett Thomas de Quincey *Egy ópiumevő vallomása* című műve, amelyből a korabeli olvasó képet nyerhetett az ópium áldásos és átkos hatásairól. Főleg a pszichikai függés lélektanát tárta fel előttünk az író, aki saját tapasztalatait írta meg. Eric von Stenback német származású homoszexuális nemesifjú az ópiumnak és az alkoholnak egyaránt rabjává vált. Az ő művei csak azért maradtak fenn az utókor számára, mert szoros összefüggést mutattak korai halálával: megírta a *The Shadow of Death* és a *The Study of Death* című, kultuszt teremtő műveit. 35 évesen meghalt, az angol romantika realista hátterű írásait hagyván az utókorra. Már 1857-ben újabb kábítószeres mű született a brit irodalomban, ezúttal Fritz Hugh Lindlow tollából, *A hasisevő* címmel. Tudatmódosítás nélkül a 19. század számos nagy angol költője nem tudta elviselni a világot, így a kellekek között, amelyek az életet elviselhetőbbé tették számukra, a whisky mellett megtaláljuk a hasist és az ópiumot. Thomas de Quincey mellett Thomas Beddoes, Percy Bysshe Shelley, Lord Byron, John Keats, Walter Scott és Branwell Bronte is gyakran nyúlt drogokhoz kilátástalannak tartott élethelyzetekben, majd azoktól függetlenül is. Thomas de Quincey (1785–1859) *Egy angol ópiumevő vallomásai* című könyvében ír „az átkos kötelékről, amely fogva tartott”, majd így folytatja: „szétszakítottam, majdnem az utolsó láncszemig”, és önmagát kérdezi: „miképp is juthatott odáig egy értelmes lény, hogy fejét a nyomorúság ily rettentő igájába hajtsa?” A zártkörű hasis-klubok résztvevői között megtaláljuk Gautier-t, Dumas-t, Victor Hugo-t, Balzacot és szinte az egész 19. századi párizsi bohém világot. Charles Baudelaire *A mesterséges mennyországok* című könyvében egyenesen a hasis és ópiumfogyasztás gyönyöreiről és borzalmairól írt. A franciák nagy szerencséjére a hasisnak és az ópiumnak méltó vetélytársa volt a francia vörösbor, így némi bódulat eléréseért sokan inkább az utóbbit részesítették előnyben. Baudelaire maga így ír erről a *Mesterséges mennyországok* lapjain: „a bor jókedvűvé és társaságivá teszi az embert, a hasis elszigetel, a bor erősíti az akaratot, míg a hasis megsemmisíti azt”. A művészvilágnak tetszett a keleties életérzés: arab ruhába öltözve élvezték a hasis vagy a marihuána bódulatát, és időről-időre arab kávéval frissítették elméjüket.

A fiatalságot tömegesen lázba hozó zenei forradalmat az amerikai woodstocki popfesztivál átütő sikere jelezte, és a Beatles életérzése testesítette meg. Forradalom volt ez a javából, egy újfajta viselkedés forradalma, a szabadság felhőtlennek vélt érzése, amelyet egyebek mellett a hippik hosszú haja, ápolatlan külseje, a drogok és a szabad szerelem élvezete jelképezett. Allítólag a fiatalok között elharapódzó droghasználatra, a sárga kapszulákban kapható, ekkor nagyon divatos amfetamin-készítményekre utalt a híres Beatles szám a *Sárga tengeralttjáró* is, noha az együttes tagjai ezt tagadták. E különös világról szólt *A szelíd motorosok* című film, Jack Kerouac *Úton* című regénye, mint ahogy Salvador Dalí és Vasarely némelyik képe is ezt az eltorzult világot ábrázolja.

A kábítószer-fogyasztás káros hatásait mutatja a Beatles *Help* című dala: „Nem bízom magamban, Már meg is gondoltam magam, és kitárom a kapukat...” Könnyen lehet, hogy a szöveg Aldous Huxley *Az érzékelés ajtó* (1954) című nagyhatású könyvére utal, amely-

nek címe William Blake egy 18. századi verséből származik. Szenczi Miklós fordításában ez így hangzik: „Ha az érzékelés ajtóit megtisztulnának, minden úgy tünne fel az ember előtt, amilyen valójában: végtelennek.” Huxley regényének címe tovább élt: az 1965-ben, Los Angelesben alakított, nagy hatású The Doors nevű rock zenekar elnevezése utalt rá. Nem véletlenül, hiszen a Huxley regény bevezetőjében a meszkalin fogyasztásáról és annak hatásairól is szót ejt: „... aki visszajön a falon nyíló kapun át, sosem lesz már egészen ugyanaz, mint aki kiment.”

A Romanovok birodalmában a XX. század elején terjedt el az ajzószer használata. Ezt megelőzően, a zord időjárási viszonyok, az egymástól többnapos járásra lévő települések teremtette elszigetelt életfeltételek közepette az „egyszerű emberek” számára sokkal inkább a vodka segített elérni a mégoly talmi feledést, felvenni a küzdelmet a depresszióval. Lev Tolsztoj csodálatos regénye, az 1873–1877 között keletkezett *Anna Karenina* hősnőjéről azonban már azt olvashatjuk, hogy éjjelente „csak morfiummal tudta elfojtani szörnyű gondolatait”. A megkésett 1861. évi jobbágyfelszabadítást követő első nemzedék pedig már a XX. század első évtizedének Oroszországban szintén kitermelte a felgyorsult társadalmi változásokat hevesen megelő művészértelmiséget. Tagjai – Alekszandr Blok, Valerij Brjusov, Zinaida Gippiusz és mások – az alkotáshoz, majd egyre gyakrabban a mindennapi élet bonyodalmaihoz is – igénybe vették az opiátokat. Erre főleg a dekadenciát a környező világ fölé emelő értéknek tekintő szentpétervári irodalmi szalonokban nyílt lehetőségük.

Az 1917. évi bolsevik hatalomátvétel utáni évtizedekben, a politikai rendőrség mindent kontrolláló, félelmetes uralma közepette a kábítószer-használat kiszorult a szovjet életből és a művészetből. Időrendben Mihail Bulgakov *Morfium* című, 1926-ban keletkezett műve volt talán az utolsó, amely – egyértelműen önéletrajzi mozzanatokot a szövegbe sűrítve – a gyomorbetegsége okozta fájdalmak enyhítésére morfiumot alkalmazó, és fokozatosan annak rabjává váló Poljakov doktor történetében szól a kábítószerkérdésről.

Ha a szovjet művészek számára tabu is volt ez a téma, az emigrációban megszületett a világirodalomnak a kábítószer hatásáról szóló egyik leghíresebb alkotása, a *Kokainos regény* (1934–1936). Sokáig Vlagyimir Nabokovot hitték a szerzőjének, mivel a kokain rabságában élő ember ábrázolása, a mű szóhasználata, de még a szereplők neve is a nagy orosz író életművét idézte. Ma M. Agejev nevének tartják nyilván a világ könyvtárai. A saját tapasztalatait szándéka szerint dosztojevskiji mélységű alkotássá formáló szerző azonban, amint az 1980-as években kiderült, az 1973-ban elhunyt Mark Levi volt.

A szovjet államszocialista rendszer és a birodalom összeomlása után keletkezett ideológiai és értékvákuumban ma Oroszország-szerte tömegek üznek sportot a kábítószer élvezetéből. Se szeri, se száma az erről szóló modern vagy annak látszó alkotásoknak. Ezeket az orosz egyetemi könyvtárakban már külön „Kábítószer” cím alatt lajstromozzák, a fiatal olvasók épülésére. A gyakran zavaros, látomásos műveknél érdekesebbek azok a közösségi oldalak – köztük a *Visszatérés az életbe* című, amelyen a drog gyógyult vagy gyógyulni vágyó áldozatai osztják meg sorstársaikkal örömeiket és kudarcaikat.

Hazánk szépirodalmában a legális drogoknak, így főleg az alkohol fogyasztásának, különösen a borivásnak volt szerepe. Vörösmarty Mihály, Juhász Gyula, Ady Endre, Tóth Árpád borral enyhítette feszültségét vagy szomorúságát. Sokan áldozatul estek a rajtuk elhatalmasodó alkoholizmusnak, köztük olyan tehetséges művészek, mint Sarkadi Imre, Kondor Béla, vagy Kisfaludy Károly. Gulácsy Lajos (1882–1932) idegei csillapítására szintén gyakran nyúlt a borospohárhoz, de hányatott és boldogtalan élete során kipróbálta a kábítószerket is. Ezek élményét *Az opiúmevő álma* (1913–1918) és a *Varázsló kertje*

című festményein örökítette meg, amelyeken egzotikus növények, indák, és a mákgubók motívumai játsszák a főszerepet. Ezeket a rejtett jeleket a változatos színek teszik hangsúlyossá. Csáth Géza híres, irodalmi értékű *Napló*-ja is egy megrögzött ópium-fogyasztó drámai vallomása: mint ismeretes, ő maga morfinista volt, és halála előtt, zavart tudatállapotban meggyilkolta a feleségét.

Aművészek viselkedése természetesen másodlagos az alkotásokhoz viszonyítva. Mindazonáltal felmerül a kérdés, hogy szabad-e, érdemes-e hozzáférhetővé tenni a kábulathoz vezető szereket. A társadalom a legálisan kapható drogok használatát általában nem tekinti devianciának: sokáig így volt ez az ópiummal és a marihuánával. Csakhogy az Amerikai Egyesült Államok történetében a drogok agresszív elterjedésének kedvezett az alkoholtilalom. Olyan mértékűvé vált a droghasználat, hogy a hatóságok kénytelenek voltak betiltani, az alkoholt pedig legalizálni, mivel annak fogyasztását kevésbé tekintették veszélyesnek.

Manapság a legális drogok száma végtelen, hiszen a gyógyszer gyártók gondoskodnak róla, hogy minél több szer szolgáljon a mesterséges kábulat elérésére depresszió, álmatlanság, evészavarok, vagy az idősök mentális betegségei esetén. Az alkohol mértékletes fogyasztása mai tudásunk szerint pedig kifejezetten ajánlott a krónikus szívbetegségek megelőzésére. Így nem véletlen, hogy az alkohol és gyógyszerek kombinációja az egyik legnépszerűbb tudatmódosító szer, elsősorban a hazai népesség hölgytagjai körében.

Felgyorsult világunk útkeresői, főleg a tapasztalatlan fiatalok óhatatlanul szembesülnek a droghasználat lehetőségével. Okot mindig lehet találni a kábítószerhez történő menekülésre, hiszen az életben rengeteg a nehezen kezelhető konfliktus, a bánat, és sokakat már fiatalom emészt a létbizonytalanság. Ezért kell erről a témáról beszélgetni velük: megismertetni a múltat, a jelent és azt, hogy miért nem érdemes a kábítószer-használat útjára lépni. Ez a rövid összeállítás csak arra vállalkozott, hogy röviden felvillantsa a gyakran oly vonzónak látszó művészvilág drogos hátterét. Példákon keresztül mutasson rá azokra a csapdákra, amelyeknek a valódi tehetségek is áldozatul estek, és amelyekből már sem saját erejükből, sem a társadalmi közöny miatt mások segítségével nem tudtak kikapaszzkodni. A drogos karrier magában hordozza az árát: az egyén elveszíti azt, ami benne leginkább emberi és még a fizikai létnél is drágább: a lelkét.

IRODALOM

- Bayer István: *Drogok és emberek. Múlt, jelen, jövő.* Focus – Magyar Gyógyszerésztudományi Társaság, 2005, Budapest.
- Beck Judit (szerk.): *Nagy drogkönyv.* Glória Kiadó, 2003.
- Green, Jonathon: *Kannabisz.* Glória Kiadó, 2003.
- Fürst Zsuzsanna (szerk.): *Farmakológia.* Medicina, 2001, Budapest.

Realitás vagy ábránd A kárpátaljai magyarság autonómia-törekvései a rendszerváltás utáni Ukrajnában

A közép-európai országokban az autonómiáról való gondolkodás már a középkorban jelentkezett, jóval a nemzetállamok etnikai homogenizálási törekvései előtt létezett már vallásilag motivált kisebbségvédelem. Sajnálatos dolog, hogy a XX. század elején végbement határváltozások következtében többmillió kisebbség került a határokon túlra. Ennek következtében bizonyos fokú autonómia elérése ma is célként fogalmazódik meg a méltánytalanul kisebbségi létbe sodort népcsoportok részéről. Mára az autonómia új jelentést kapott, új megvilágításban szerepel a kérdés, így időszerű napirendre tűzni ezeket a témákat.¹

Ukrajnában az eltelt huszonkét évben a társadalom és politikai közélet különböző színterein alakult, formálódott, csiszolódt a többség és a kisebbség viszonya, melynek eredményeként különböző jogszabályokban megjelentek kisebbségvédelmi rendelkezések. A társadalmi együttélés viszonyai nagymértékben normalizálódtak, de igazi átfogó jogi szabályozásra mindmáig nem került sor.

A kárpátaljai magyarság önszerveződése a rendszerváltást megelőző időszakban kezdődött el és a mai napig tart.

A függetlenedési törekvések mindezüdig nem hoztak eredményt, bár voltak ígérek és különböző politikai alkuk az autonómia megadására vonatkozóan, azonban az ügy véghezviteléhez szükséges politikai akarat mindvégig hiányzott a többségi nemzet részéről.

Tanulmányomban a két legjelentősebb kárpátaljai magyar szervezet, a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség és az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség által kidolgozott autonómia-konceptiók bemutatására teszek kísérletet.

(A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség szerepe az autonómia mozgalomban)

A KMKSZ megalakulásának előzményei

1989. január 21-én tartotta alakuló ülését a Kárpátalján élő ukránok szervezete, a Sevcsenko Anyanyelvi Társaság területi csoportja, ahol a meghívott magyar vendégek kezdeményező csoportba tömörültek, s egy ukrainai magyar anyanyelvi szövetség megalakítását határozták el. A megalakítandó szövetség jogi helyzetének tisztázására két elképzelés született, végül egy harmadik forma valósult meg: a Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség (KMKSZ), amely 1989. február 26-án, Ungváron jött létre.

A Szövetség céljai. Állásfoglalás magyar autonóm körzet megalakításáról

Az Alapszabályában foglaltaknak megfelelően a Szövetség megalakulásának pillanatától felvállalta a helyi magyarság autonómiatörekvéseinek megjelenítését. Első ízben 1989. szeptember 10-én tárgyalta a Választmány a kérdést, amely heves vitát váltott ki: biztosítható-e, s ha igen, miképpen, hogy a magyar többségű beregszászi járás határain kívül, főleg a szórványban élő magyarságra is kiterjedjenek a területi autonómia által garantált jogok és lehetőségek. Konkrét elképzelések ekkor még nem körvonalazódtak, ugyanakkor

a Választmány állásfoglalásában leszögezte, hogy támogatja egy magyar autonóm körzet létrehozását Beregszász központtal.²

Az állásfoglalás első pontja szerint: „*A KMKSZ választmánya magáévá teszi a magyar lakosság többségének álláspontját, és célszerűnek ismeri el egy magyar autonóm körzet megalakítását. A körzet központja legyen Beregszász, illetve a Beregszászi járás, de foglalja magába az ungvári, a munkácsi, a nagyszőlősi járás túlnyomórészt magyarul lakta falvait és településeit is.*” Ez az állásfoglalás megfogalmazta a szórványban élő magyarság érdekeit is: „*Az autonóm körzet létrejöttével egyidejűleg a területi tanács mellett hozzanak létre nemzetiségi tanácsot, amelynek tagjait a kisebbségben élő nemzetiségek választják meg, számarányuknak megfelelően. E tanács hatáskörébe tartozzon az autonóm körzeten kívül élő magyarok és a területen élő más nemzetiségi kisebbségek problémáinak felügyelete.*” A dokumentumot eljuttatták a terület, a köztársaság és az ország illetékes vezetőihez, de a beadványokra nem érkezett hivatalos válasz.

Állásfoglalás a kárpátaljai magyarság autonóm jogairól. A kárpátaljai különleges önkormányzatú terület státútumának alapelvei

1990 novemberében a KMKSZ választmánya állásfoglalást adott ki a kárpátaljai magyarság autonóm jogairól, melyben kijelentette:

„*A KMKSZ a kárpátaljai magyarság megfelelő létfeltételeinek biztosítását a kulturális és jóléti-területi önkormányzati rendszer párhuzamos kiépítésén keresztül kívánja biztosítani. [...] A kisebbség jóléti-szociális életkörülményeinek megfelelő szintű biztosítása, valamint a kulturális önkormányzat gazdasági bázisa létrehozása céljából célszerűnek tartja a terület adminisztratív felosztásának olyan irányú megváltoztatását, hogy a zömében magyarul lakta falvak egy közigazgatási egységbe kerüljenek, (ezáltal) sikra száll Kárpátalja maximális politikai és gazdasági autonómiájáért.*”³

Ebben a légkörben született meg 1990 decemberében „A kárpátaljai különleges önkormányzatú terület státútumának alapelvei”⁴ című nem hivatalos dokumentum.

A KMKSZ első kezdeményezése volt ez a tervezet, amely Kárpátaljának különleges önkormányzati státust képzelt el. „*Kárpátalja önkormányzata a helyi önkormányzatok, kisebbségi területi és személyi elvű autonómiák rendszerére épül (ez szükségképpen a belső közigazgatási határok megváltoztatását feltételezi).*”⁵

A státútum általános rendelkezéseiben foglalja össze a Kárpátaljai Különleges Önkormányzatú Terület (KKÖT) létrehozását, a közigazgatási egységek (járások) pontos meghatározásával, és ezen belül Beregszász központtal a Magyar Autonóm Körzetet (MAK). A terület lakossága az 1989. évi népszámlálás során legalább 50%-ban magyar-nak vallotta magát, illetve a helyi népszavazás döntése alapján a MAK területéhez kíván csatlakozni.⁶

A Magyar Autonóm Körzet területén a hivatalos nyelv a magyar és az ukrán.⁷ A KKÖT hatásköréhez tartozik a nemzeti és etnikai kisebbségeket érintő ügyek, az oktatás, a szociális és gazdasági kérdések kezelése, a költségvetési és egyéb bevételi források feletti döntés joga és a helyi önkormányzatok jogkörébe tartozó feladatok.

A területi önkormányzat központi szervei a Területi Közgyűlés, amely négy évre választott képviselői szerv, és az Önkormányzati Tanács, amelynek tagjait „a járási önkormányzatok és a járási jogú városok (Munkács, Ungvár) önkormányzatainak egy-egy választott képviselője; a Magyar Autonóm Körzet és a Román Önkormányzati Szövetség egy-egy választott képviselője; a kulturális (személyi elvű) autonómiával rendelkező nemzeti és etnikai kisebbségek egy-egy választott képviselője alkotja.”⁸

A Kárpátaljai Magyar Autonómia (KMA) alapelveiről

1991 januárjában a KMKSZ különbizottsága egy új javaslatot fogalmazott meg a Kárpátaljai Magyar Autonómia (KMA) alapelveiről.

Az általános elveket a következőképpen határozza meg a dokumentum: „*A KMA létrehozásának célja, hogy a kárpátaljai magyarság létének formálása önigazgatás által annak saját kezébe menjen át. A KMA biztosítani kívánja a kárpátaljai magyarság kulturális szuverenitását, melyet azonban nem más nemzetiségek kárára kíván megvalósítani. [...] A KMA törvényeinek és szabályzatainak a folytonosság elve alapján illeszkednie kell Kárpátalja, illetve Ukrajna jogrendszeréhez, s nem ütközhetnek az Alkotmányba, hatályos rendeletekbe, illetve a nemzetközi jogba.*”¹⁰

A magyar nemzetiségű személyek önként csatlakozhatnak a magyar autonómiához, mely egy nemzetiségi névjegyzék létrehozásával történik.

A KMA intézményei a Kuratórium, a Kultúrtaács, valamint a Kultúrtaács által létrehozott más intézmények, melyek együttműködnek a helyi és területi tanácsokkal.

A magyar lakosság képviselésének biztosítására fokozatosan speciális választási rendszert kell létrehozni, mely mindenképpen biztosítja az arányos községi mandátumokhoz jutást azon településeken, ahol számuk eléri a száz főt. A járási és területi tanács megválasztásánál a KMA tagok egyfajta „területfeletti választókerület” alkotva külön szavaznak saját jelöltjeikre, de listás módszer is kialakítható; a fő cél, hogy a majdani rendszer „a magyarság számarányos képviselésén túl annak valódi társadalmi súlyát tükrözze.”¹¹

A tervezet végén nem összefüggő, halmozott tézisek olvashatók, melyekben többek között olyan elképzelések szerepelnek, hogy a KMA saját szimbólumokkal rendelkezik, a KMA-tagságot külön dokumentum (esetleg bejegyzés a személyi igazolványban) rögzíti, a magyar fiatalok katonai szolgálata csak Kárpátalja területén teljesíthető. Kiemelendő még, hogy „A KMA tagok számára biztosítani kell a kettős állampolgárság lehetőségét.”¹²

A szövegben többször említett autonómia-státútumot a tervek szerint egy későbbiekben felállítandó jogi- és státútum-bizottság foglalta írásba.

Javaslatok az ukrán kisebbségi törvénytervezettel kapcsolatban

A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség 1991 első felében az ukrán kisebbségi törvénytervezet tartalmával kapcsolatban javaslatokat fogalmazott meg, melyben hangot adott azon meggyőződésének, hogy „a nemzetiségi, illetve etnikai kisebbségek megfelelő létfeltételei az állam, a társadalom és a nyelvország (anyaország) gondoskodása mellett is kizárólag azoknak teljes körű önigazgatása által biztosíthatók.”¹³

A nyelvhasználat kérdésében, a Regionális és Kisebbségi Nyelvek Európai Chartájának rendelkezéseire támaszkodva biztosítani kell az anyanyelv szabad használatát a közéletben, a hivatalokban, különösen ott, ahol a kisebbségekhez tartozó személyek aránya az összlakosságnak legalább 10%-át vagy 3000 főt meghaladja. Itt a kisebbségi nyelv hivatalos nyelvként funkcionál (kétnyelvűség). Ha a lakosság több, mint 50%-a egy adott nemzetiséghez tartozik, ott a közhivatalok munkatársai számára kötelező mindkét nyelv ismerete.

A politikai jogok területén a legfontosabb elv a kisebbségek, a hatalmi ágakban való, számárujuk szerinti részvétele, melynek elérése akár pozitív megkülönböztetéssel is végrehajtható. „*A kisebbségi önkormányzatoknak széles körű autonómiát kell élvezniük. A kisebbségi oktatás-nevelés és kultúra kérdéseinek minden vonatkozását azok saját kezébe kell adni.*”¹⁴

Az oktatás és a kultúra területén a kisebbségek teljes körű önigazgatására kell törekedni, az oktatási rendszerben a bölcsödétől az egyetemig, a kultúrában színházaktól a könyvtáron keresztül a hagyományörző tevékenységekig. A működési költségekre fordított összeg

döntő része az állami, területi költségvetés nemzetiségekre jutó, arányos részéből ered, de más bevételek (gyűjtés, alapítványok stb.) is gyarapíthatják a kisebbségi önkormányzat pénzügyi alapját.

A KMKSZ 1991. április 28-án lezajló közgyűlésén határozatot fogadott el, amelyben megerősítette szándékát a területi autonómia felállítására. „A KMKSZ II. évi rendes közgyűlésének küldöttjei (...) elhatározták, hogy (...) felhatalmazzák az Elnökséget, hogy a Kárpátaljai Autonómia és a szabad gazdasági övezet létrehozásának érdekében alkotmánymódosító javaslattal forduljon Ukrajna kormányához.”¹⁵

Nyilatkozat Kárpátalja autonóm státusáról

1991. július 14-én Tiszaújlakon a KMKSZ megrendezte a hagyományos II. Rákóczi Ferenc emlékünnepséget. Itt felolvasták és egyhangúlag elfogadták a Nyilatkozat Kárpátalja autonóm státusáról című dokumentumot.¹⁶

Ez kimondta: „Mi, a nagygyűlés résztvevői (...), rámutatva a vidék évszázadok során és a II. világháború után kialakult soknemzetiségű összetételének sajátosságára, a vidék népeinek önrendelkezési örök törekvésére; (...) támogatva a Népképviselők Kárpátaljai Területi Tanácsának a szabad vállalkozási övezet vidékünkön való megeremtéséről hozott döntését; (...) figyelembe véve, hogy Kárpátalja jelenlegi státusa korlátozza a vidék őslakosságához tartozó népek és más nemzetiségek kollektív jogait; (...) számításba véve, hogy csak az autonómia státusának elnyerése (visszaállítása) teremti meg a feltételeket ahhoz, hogy a vidék teljes jogú szubjektumként foglalja el méltó helyét a megújuló, szuverén, demokratikus, föderatív Ukrajnában; (...) arra a megegyezésre jutottunk, hogy (a hivatalos szovjet, ukrán és területi szervek felé) törvényjavaslattal fordulunk:

- I. Ukrajna összetételében Kárpátaljának adják meg az autonóm köztársaság státusát,
- II. Az őslakosság és más nemzetiségek képviselői kapjanak jogot arra, hogy okmányaikban eredeti nemzetiségük szerepeljen,
- III. Kárpátalja autonóm státusának keretében alkotmányosan rögzítsék:
 - a ruszinok, ukránok, magyarok, oroszok, románok, szlovákok, németek, cigányok kulturális-nemzeti autonómiájának jogait, területi-polgári és nemzeti-területi öngazgatással egyesítve,
 - a garanciákat arra, hogy valamennyi nemzetiséghez tartozó állampolgárok, a Szovjetunió és az USZSZK alkotmányos jogszabályai keretében tevékenykedő politikai és társadalmi szervezetek számára egyenlő lehetőségeket biztosítsanak az állami és közügyek igazgatásában való részvétellel.”¹⁷

Népszavazás a Magyar Autonóm Körzet létrehozásának ügyében

A Beregszászi Járási Tanács 1991. szeptember 14-i ülésén elfogadta azt a határozatot, amely alapján 1991. december 1-re népszavazást tűz ki a Magyar Autonóm Körzet létrehozásának ügyében. A területi tanács október 31-én szintén határozott a népszavazás megtartásáról. Az ukrán nacionalisták egy része tiltakozott e döntés ellen, és beadvánnyal fordultak Leonyid Kravcsukhoz, az Ukrán Legfelső Tanács elnökéhez, amelyben a kárpátaljai autonómiával kapcsolatos népszavazás megvétőzésát kérték, arra hivatkozva, hogy az törvényellenes és Ukrajna területi egysége ellen irányul.

A népszavazás előtti időszakban az autonómia ügye soha nem tapasztalt politikai aktivitást váltott ki. Az ukrán nacionalista erők szervezett kampánymunkával, élesen támadták a magyar törekvéseket. A tömegkommunikációban különböző nézetek csaptak össze az autonómia kérdésében.

A népszavazáson két kérdésre kellett válaszolniuk a választópolgároknak. Az első kérdés Kárpátalja *alkotmányban rögzítendő különleges önkormányzati státusának* (az 'autonómia' szót kerülték ki ezzel a kifejezéssel) megteremtéséről, a második kérdés a beregszászi nemzetiségi körzet létrehozásáról faggatta Kárpátalja lakosságának véleményét. A feltett kérdés így hangzott: „Kívánja-e Ön Magyar Autonóm Körzet létrehozását a Beregszászi járás területén?”¹⁸

Az eredmény egyértelmű volt, a népszavazáson a beregszászi járásban a szavazók 87,3 százaléka tartotta szükségesnek Kárpátalja autonómiájának megvalósítását, 81,4 százaléka a Beregszász központú magyar autonóm körzet létrehozását, ugyanakkor Kárpátalja teljes lakosságának 78%-a kívánta a megye különleges önkormányzati státusát.

A beregszászi járási tanács 1992. április 28-án megvitatta és elfogadta a Magyar Autonóm Körzet létrehozásáról intézkedő törvénytervezetet, amelyet jóváhagyásra felterjesztett a területi tanácshoz, illetve a Legfelső Tanácshoz.

A dokumentum 1992. május 8-án jelent meg, Ukrajna törvénye a Magyar Autonóm Körzetről¹⁹ címmel.

A MAK hatalmi szervei a Körzeti Tanács, amely törvényhozói kezdeményezés jogával van felruházva, és a hozzátartozó városi, nagyközségi, községi tanácsok, valamint a „végrehajtó és a rendelkező hatalmi szervek” (8. cikkely). Feladataik széleskörűek: a körzet költségvetésének kialakítása, a körzeten belüli területi egységek létrehozása és módosítása, helyi rendőrség kialakítása, saját jogszabályok alkotása, gazdasági tevékenység koordinálása, a betelepedés kvótájának meghatározása és az autonóm körzet alapszabályának elfogadása tartozik hozzájuk. A körzet saját jelképekkel rendelkezik, közigazgatási központja pedig Beregszász.

Látható, hogy az elkészült hivatalos törvényjavaslat a KMKSZ autonómia bizottsága által kidolgozott koncepciót vette alapul, komolyabb változtatás nem ismerhető fel. Ennek ellenére a törvénytervezet sorsa hasonlóan végződött, mint a kisebbségi magyar régiók többségében, az ukrán parlament a népszavazás eredménye ellenére sem fogadta el. A jobboldali erők nyomására törölték belőle azokat a cikkelyeket, amelyek alapján a nemzeti kisebbségek területi autonómiához juthattak volna. Az elfogadott törvény nagy csalódást okozott Kárpátalján, mivel megakadályozta a választások során Kravcsuk elnök által támogatott Magyar Autonóm Körzet megalakítását. Az 1992. július 25-től hatályba lépett törvény mindössze a kisebbségek kulturális autonómiához való jogát ismeri el, az emberi és nemzetiségi jogok elválaszthatatlanságának alapján.²⁰

A különleges önkormányzati és gazdasági övezet

A KMKSZ 1992-es programjában az autonómiával kapcsolatban így fogalmaz: „*A KMKSZ egyik hangsúlyozott követelése a nemzetiségi öngazgatás megteremtése. Elvünk az, hogy minden nép sorsát elsősorban önmagának kell kialakítania. A nemzetiségi önkormányzat, az intézményi autonómia, a szakmai és a politikai szervezetek, a területi autonómia mind eszközei lehetnek ennek. Használatukat a mindenkori politikai aktualitásnak kell súlyoznia.*”²¹

1993. január elseji újrászavazás sajtónyilatkozatában Fodó Sándor a KMKSZ akkori elnöke politikai célkitűzésként fogalmazta meg, hogy a KMKSZ „*továbbra is ragaszkodik a különleges önkormányzati státus megadásához és a magyar autonóm körzet kialakításához*”.

Ezzel szemben 1993 februárjában, Kijevben, a kisebbségi kérdésekkel foglalkozó ukrán–magyar vegyes bizottság ülésén már a kulturális autonómiáról beszéltek, valamint ez év áprilisában az ukrán elnök, Leonyid Kravcsuk²², és a magyar miniszterelnök, Antall József hivatalos találkozásán szintén a kulturális autonómia ügye volt napirenden. A két

ország vezetője a kulturális autonómia biztosította jogok gyakorlatának kiszélesítésében látta a helyi magyarság problémáinak a megoldását. A találkozó után Fodó Sándor, a KMKSZ elnöke elmondta: az ukrán elnök ígéretet tett arra, hogy messzemenően támogatja a magyarság kulturális és személyi elvű autonómiájára irányuló törekvéseit, valamint a többségükben magyarlakta vidékek önkormányzatának létrehozását.

1993 áprilisában a *Kárpáti Igaz Szóban* megjelent Ukrajna Miniszteri Kabinetjének dekretuma a kárpátaljai különleges (szabad) gazdasági övezetről²³, mely azokat a reményeket erősítette, hogy az ukrán vezetés Kárpátalja megye egész területén Európa-Központ névvel egy különleges vám-, valuta-, pénzügyi-, adófeltételek mellett működő komplex zónát létesít. Az övezet ötven évre jönne létre. A tervből hosszú ideig nem lett semmi, majd 1998-ban mindössze egy jóval kisebb területen, a csapi határátkelőhely körzetében jött létre, elnöki rendelettel.

1994 márciusában a KMKSZ választási programjában Ukrajna föderatív államberendezkedése mellett tette le voksát, kijelentve: „*A föderatív államberendezkedés számunkra sokkal többet ígér, különösen, ha az a nemzetiségi autonómiák rendszerével párosul. Sokkal szélesebb jogokat kell adni a helyi önkormányzatoknak, s ami ezzel együtt jár: nagyobb felelősséget! [...] A nemzetiségi szervezeteknek jelöltállítási jogot, a nemzetiségeknek garantált képviselot kell kapniuk. Létre kell hozni a nemzetiségi jogok országgyűlési biztosának intézményét.*”²⁴

Tóth Mihály képviselőjelölt, aki később a KMKSZ elnökével szemben győzött, választási programjában nagyon hasonlóan fogalmazott: „*A szövetségi államszerkezet keretében Kárpátaljának meg kell adni a különleges önkormányzati és gazdasági övezet státusát. Kárpátalja adminisztratív felépítésében létre kell hozni a nemzetiségi területiális önkormányzatokat. [...] Megvalósítani a teljes kulturális autonómiát minden kárpátaljai kisebbség számára.*”²⁵

A nemzetiségi kulturális autonómia

1994. július 27-én jelent meg Gulácsi Géza írása „A nemzetiségi kulturális autonómia”²⁶ címmel. A szerző véleménye szerint a nemzetiségi kulturális öngazgatásnak három szintje van: a legalacsonyabb szint az anyanyelv használatának, a saját vallás gyakorlásának szintje; a középső szint önálló nemzetiségi intézmények létrehozását és működését feltételezi; a legfejlettebb forma pedig a nemzetiségi intézményrendszerek és az ezeket működtető, irányító nemzetiségi testületek létrehozását jelenti. Gulácsi úgy véli, hogy csak a legfelsőbb szintű kulturális öngazgatás képes az adott kultúra továbbélésének, fejlődésének biztosítására, mert saját értékrendje van, amely mentes lehet a többségi értékrend befolyásoló hatásától.

Nála a kulturális autonómia több intézményrendszert foglal magába, ezek közül a legfontosabb az oktatási és a közművelődési rendszer önálló léte, emellett a nemzetiségi nyelvhasználat, illetve a nemzetiségi jogok felügyeletével foglalkozó intézmények is elengedhetetlenül fontosak. Ezek működését „egy testületnek össze kell hangolnia, melynek a nemzetiségi kulturális öngazgatással kapcsolatos kérdésekben meg kell hoznia az elvi döntéseket.”²⁷ Ez a nemzetiségi tanács, amely létrejöhet minden helyi tanács mellett, majd ezek létrehozzák a központi nemzetiségi tanácsot.

1995 folyamán a KMKSZ nemzetiségi tanácsadó testület felállítását szorgalmazta²⁸, melynek célja a nemzetiségek elképzeléseinek közös megjelenítése és képviselote a hivatalos állami szervek előtt. A KMKSZ politikusai azonban úgy vélekedtek, hogy minden elérhető eredmény csak szívós, kitartó munka révén képzelhető el, mert a hatalmi szervek minden strukturális reformot igyekeznek megátolni.

Tisza-melléki járás

Az érvényben lévő ukrán törvények 1996 óta nem teszik lehetővé az autonóm egységek kialakítását. Következésképpen valamiféle újszerű megoldást, más utat kellett választani. Így kristályosodott ki végül is a megannyi elképzelés közül az előrehaladást jelentő lépés, amely szerint több magyar vidéknek egy adminisztratív egységben való összefogásával célt lehetne érni.²⁹ A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség 1999-ben politikai célként fogalmazta meg és dolgozta ki a Tisza-melléki járás tervzetét, mely egy olyan közigazgatási egység lenne, amely magába foglalhatná a Kárpátalján élő tömbmagyarságot.³⁰

A tervzetről erősen megoszlottak a vélemények Kárpátalján. A Beregszászi Magyar Kulturális Szövetség programja az 1991-ben elfogadott beregszászi autonóm formáción kívül más elképzelést nem támogatott. A Magyar Értelmiségiek Kárpátaljai Közössége már február 28-án *támogató* nyilatkozatot tett közzé a sajtóban a Tisza-melléki járás létrehozásával kapcsolatban. Ezzel egy időben sajtópert indított a *Szribna Zemlja* c. lap ellen, amelynek szerkesztőségi cikke negatívan mutatta be a Tisza-melléki járás ügyét, emellett a kárpátaljai magyarságot sértő módon fogalmazva így írt: „*akinek nem tetszik Kárpátalján az ukrán élet, vegye a botját és költözzön Magyarországra, vagy menjen vissza Távol-Keletre, ahonnan a magyarok ősei jöttek.*”

A *Kárpáti Igaz Szó* május 20-án közölte 30 beregszászi járási polgármester közös, tiltakozó nyilatkozatát Kovács Miklós Ukrajna elnökéhez intézett levelére, amelyben a KMKSZ elnöke egy új közigazgatási egység kialakításának támogatását kérte. A tiltakozás ellenére a KMKSZ nem hátrált meg. 2001 áprilisában a Szövetség közgyűlésén, Kovács Miklós elnöki beszámolójában a KMKSZ legnagyobb súlyú politikai céljának továbbra is a Tisza-melléki járás létrehozását nevezte.³¹

A magyar önkormányzatokhoz való jog, a Tisza-melléki járás tevének megvalósítása a KMKSZ 2002-es választási programjába is bekerült: „*El kell érni, hogy Ukrajnában végrehajtandó adminisztrációs reform keretein belül létrehozzák a Tisza-melléki járást, amelyre a kárpátaljai magyar települések túlnyomó többsége beletartozna.*”³²

A tervzet megvalósítása az ukrainai magyar kisebbség megmaradási esélyeit biztosítaná. A kárpátaljai magyarság politikai, nyelvi, kulturális, oktatási és egyéb jogai intézményes érvényesíthetőségének biztosítására a Tisza-melléki járás létrehozása adna lehetőséget. A közigazgatási egység létrehozásával egyfajta magyar tankerület is létrejöhetne, melyben a magyar tannyelvű oktatási intézmények egységes irányítása révén a nemzetiségi érdekszemponatok érvényesítésére nyílna lehetőség. Fontos szempont, hogy az új közigazgatási egység egyben egy parlamenti szavazókerület is alkothatna, ahol a magyar lakosság szavazatai révén érdekeit érvényesíteni tudná.

A tervzet IV. és V. pontja a Tisza-melléki járás kialakításának mozzanatait és létrehozásának rendjét foglalja magába. Az elképzelés szerint az ötszáz négyzetkilométert felölelő adminisztratív egység az ungvári, a beregszászi, a munkácsi és a nagyszőlősi járások magyar többségű részeiből alakulna, és önkormányzati alapon működne. A tervzet szerint megszűnne a jelenleg is működő Beregszászi járás, helyébe alakulna meg a Tisza-melléki járás Beregszász központtal, mely magába foglalná a Beregszászi-, Munkács-, Nagyszőlősi- és Ungvári járások többségében magyarok lakta településeit. A tervzet településekre lebontva válaszolja a lehetséges átszervezéseket.³³

A választópolgárok többsége közömbösen viszonyult a témához. A vegyes lakosságú településeken sem a ruszinok, sem az ukránok nem támogatták Kovács Miklós „*csak magyar ügyként kezelt*” programját. Ugyanakkor a Tisza-melléki járás ügye a magyarok körében sem vált közös ügygé, nem kovácsolta egységbe a kárpátaljai magyarságot, inkább elmélyítette az ellentéteket a

vezető értelmiség, a magyar és nem magyar lakosság körében is. Többek közt ez a körülmény is hozzájárult Kovács Miklós 2002-es választási vereségéhez Gajdos Istvánnal szemben.³⁴

A 2004-es ukrán elnökválasztás során a KMKSZ közelebb került a Tisza-melléki járásra vonatkozó tervének megvalósításához. A szövetség a nyugatbarát Viktor Juscsenko mellett állt ki, felhívva a magyar lakosság támogatását az elnökjelölt mellett. A felek szerződést kötöttek, melyben rögzítették, hogy a KMKSZ részt vesz a választások második fordulójában támogatva Viktor Juscsenko elnökjelölését, aki megválasztása esetén többek között elősegíti a Tisza-melléki járás létrehozását.³⁵ A szerződés azonban csak papíron maradt meg, végrehajtása elmaradt, így a Tisza-melléki járás létrehozása is elakadt.³⁶

(Az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség szerepe az autonómia mozgalomban) 2002 decemberétől az egyetlen országosan bejegyzett magyar érdekvédelmi szervezet, az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség vette át az autonómia-törekvések stafétabotját. 2003. július 12-én az UMDSZ Beregszászban megtartotta I. kongresszusát, ahol elfogadták az UMDSZ Programját is. A szervezet alapvető stratégiai célja: Ukrajna társadalmi, gazdasági és közigazgatási modernizálása, ezen belül az ukrainai magyar kisebbség (közösség) hagyományainak, nyelvének, kultúrájának megőrzése a nemzetiségi kulturális autonómia megerősítésével.³⁷

A törvénytervezet megalkotásának körülményei

A 2002-es ukrainai parlamenti választásokon a kárpátaljai 72-es számú körzetben Gajdos István az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség jelöltje szerezte meg a szavazatok többségét, ezzel jogosult lett arra, hogy 2002–2006 között ő képviselje a kárpátaljai magyarságot az ukrán törvényhozásban. 2004. december elejére elkészült a Gajdos István parlamenti képviselő által kidolgozott törvénytervezet *Ukrajna törvénye az ukrainai nemzeti kisebbségek nemzetiségi kulturális autonómiájáról* címmel.

A Statútum preambulummal kezdődik, mely szerint a törvénytervezet az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségekről alkotott törvény továbbfejlesztett változata. A tervezet szabályozza az ukrainai nemzeti kisebbségek nemzetiségi kulturális önkormányzati szervei megalakításának, működésének, valamint megszüntetésének rendjét. A dokumentum megalkotásának célja a nemzeti kisebbségek kollektív jogainak biztosítása, kulturális, nyelvi és vallási identitásuk megőrzése és fejlesztése.

Alapfogalmak meghatározása

A tervezet a következő elemből tevődik össze: a kisebbségek egyéni és közösségi jogainak rendszere, a kulturális autonómia meghatározása, az intézményrendszer és az általa gyakorolt állami hatáskörök valamint az államszervezési, hatalomgyakorlási módok leírása.

Szükséges beszélni a törvényben szereplő meghatározásokról, nevezetesen a nemzeti közösség és a kulturális autonómia fogalmainak meghatározásairól. Nemzetközi szinten is jelentős elméleti, szakmai, politikai viták zajlottak a fogalmak pontos meghatározásával kapcsolatban. A dolgozat megírása közben, kutatásaim során azzal az érdekes jelenséggel találkoztam a magyar és a nemzetközi szakirodalomban, hogy az autonómia fogalmának nincs konkrét, pontos meghatározása. Még a nemzetközi jog sem határozza meg pontosan az autonómia szó jelentését, így a fogalom képlékenynek és komplexnek tekinthető.

A tanulmányomban bemutatott törvénytervezet a következőképpen határozza meg a **nemzeti közösség** fogalmát: „Ukrajna azon állampolgárainak összessége, akik egy meghatározott nemzeti kisebbséghez tartozónak vallják magukat, a jelen törvény értelmében jogosultak, kinyilvánítják azon óhajukat, hogy részt vegyenek a nemzetiségi kulturális

autonómia képviselői szerveinek választásában.”³⁸ Az **nemzetiségi kulturális autonómia** fogalmát a tervezet 1-es cikke határozza meg, mégpedig a nemzeti kisebbségekhez tartozó és önként nemzetiségi közösségekbe tömörülő ukrán állampolgárok az állam által garantált azon jogaként és reális lehetőségeként, melynél fogva normatív erejű és közigazgatási jellegű döntési hatáskörökkel rendelkezhet, a hatályos törvényeknek és a nemzetiségi kulturális autonómia alapokmányának megfelelően.

A tervezet külön fejezetben tárgyalja azon jogszabályokat, amelyek az Ukrajnában élő nemzeti kisebbségekre vonatkoznak, s amelyek alapján a tervezetet kidolgozták.³⁹

A nemzetiségi kulturális autonómia szervezése a törvénytervezetben

A törvénytervezet kulturális autonómiára vonatkozó szabályozások fontosabb jellemzői a következők:

A törvénytervezet értelmében az autonómiához való jog egyértelmű alanya azon nemzeti közösség,

- akik állandó jelleggel Ukrajna területén élnek
- régi, erős és állandó kapcsolataik vannak Ukrajnával
- etnikai hovatartozásukkal, kultúrájuk, vallásuk vagy nyelvük sajátosságával különböznek az ukránoktól
- lélekszámuk az autonómia létrehozásának idején legalább 3000 (háromezer) fő
- amely élni kíván azon törvényes jogával, hogy önazonosságának megőrzéséhez, kifejezéséhez és fejlesztéséhez szükséges döntéseket és intézkedéseket hozzon a közösség által választott közjogi testület révén.

A nemzetiségi kulturális autonómia létrehozásához szükség van egy névjegyzék létrehozására, amely a közösség tagjainak adatait tartalmazza. A jegyzéket a hatályos jogszabályoknak megfelelően legalizált nemzeti kisebbségi kezdeményező cégcsoportok állítanak össze.

Külön cikkelyben rendelkezik a tervezet az autonómia megszűnésével kapcsolatban: A nemzetiségi kulturális autonómia megszűnik: ha az adott nemzeti kisebbség lélekszáma a népszámlálás adatai szerint csökkent és nem éri el a 3000 (háromezer) főt; ha a nemzetiségi kulturális autonómiák szerveibe történő egymás utáni két választáson a nemzetiségi közösség tagjainak névjegyzékében felvett állampolgárok kevesebb mint 20%-a (húsz százaléka) vett részt; a nemzetiségi közgyűlés határozata alapján.

Az autonómia gyakorlásával kapcsolatos hatáskörök gyakorlása többféle módon lehetséges.

Ha az adott közösség a törvény által biztosított hatáskörök teljességét kívánja gyakorolni, nemzetiségi közgyűlést és nemzetiségi tanácsot hozhat létre, melyek jellegüknél, jogi természetüknél fogva közjogi testületek.

Nemzetiségi közgyűlés. Mandátuma öt évre szól, maga választja meg elnökét. Taglétszáma a nemzetiségi közösség lélekszámától, valamint a helyi szintű nemzetiségi tanácsok számától függ, és minimum 15 (tizenöt) főből áll. A Közgyűlés munkálatait, a maga által meghatározott ülésszakokon végzi.

Nemzetiségi tanács. A hatásköröknek helyi szintű körét a nemzetiségi tanácsok gyakorolják, akik a nemzetiségi kulturális autonómia képviselői szervei. Közvetlen, egyenlő, titkos szavazással választandók meg 4 (négy) éves időtartamra. Taglétszáma a területi-közigazgatási egységekben a lakosság lélekszámától függően alakul. A tervezetben külön cikkely foglalkozik a nemzetiségi tanácsok választásával.

A hatásköröknek egy szűkebb körét a legitim helyi tanácsai képvisellettal rendelkező *kisebbségi képviselő* gyakorolhatja. Őt a csekély létszámú nemzetiségi közösség érdekei-

nek képviselőre választanak meg, ha annak létszáma nem elegendő a nemzetiségi tanács megalakításához az adott területi–közigazgatási egységben. Ez esetben is az autonómia jogalánya az adott nemzeti közösség.

A nemzetiségi kulturális autonómia szerveinek hatásköre

A tervezetben, több cikkelyben külön hatáskörök lettek meghatározva a nemzetiségi kulturális autonómia szervei számára. A megválasztott szervek jóváhagyják a nemzetiségi kulturális autonómia alapokmányát, a saját alapszabályukat, a költségvetésüket, meghatározzák a saját és bérelt tulajdon felhasználásának rendjét. Alapokmányuknak megfelelően kialakítják végrehajtó szerveiket, a titkárságot, osztályt, főigazgatóságot.

Lehetőségük szerint tömegtájékoztatási eszközöket alapíthatnak, kulturális, oktatási, tudományos intézményeket létesíthetnek és irányíthatnak. Kapcsolatokat létesíthetnek és ápolhatnak az azonos nemzetiségű állampolgárokkal és azok civil szervezeteivel Ukrajna határain kívül, részt vehetnek a nemzeti kisebbségek problémáival foglalkozó nem kormányzati nemzetközi intézmények tevékenységében, valamint képviselhetik a nemzeti kisebbségek érdekeit a különféle hatalmi ágakkal és a helyi önkormányzati szervekkel való együttműködésben.

A nemzetiségi kulturális autonómia országos és helyi szintű szerveinek saját szimbólumai vannak (címer, zászló stb.), melyek történelmi, kulturális és egyéb sajátosságait, hagyományait tükrözik. A szervek kötelesek betartani Ukrajna Alkotmányát és törvényeit.

A nemzetiségi kulturális autonómia működésének állami garanciái

A tervezet külön megnevezi azon forrásokat, amelyekből megvalósul az autonómia finanszírozása: az állami és helyi költségvetésből a nemzetiségi kulturális autonómia fejlesztésére elkülönített pénzeszközök, a nemzeti kisebbségek nemzeti kulturális fejlődésére létrehozott külön állami alap, önfinanszírozás, magánszemélyek, alapítványok, ukrainai és külföldi szervezetek hozzájárulásai, adományok.

A nemzetiségi kulturális autonómia szervei birtokolják, használják és rendelkeznek saját vagyonukkal, valamint azon állami és kommunális vagyonnal, amelyet az államhatalmi és helyi önkormányzati szervek adnak át nekik a hatályos törvényeknek megfelelően. A nemzetiségi közgyűlés és a nemzetiségi tanácsok évente egyszer elszámolnak az államhatalmi és helyi önkormányzati szervek előtt az állami és helyi költségvetésből folyósított összegeknek a hatályos törvényeknek megfelelő felhasználásáról.

Összegzés a törvénytervezettel kapcsolatban

A törvénytervezet fő célja a társadalmi viszonyok szabályozása, az ukrainai nemzeti kisebbségek nemzetiségi kulturális autonómiájának biztosítása, jogaik védelme, és azoknak az intézkedéseknek a megjelölése, amelyek a nemzeti kisebbségek kultúrájának megőrzése és fejlesztéséhez járulnak hozzá, valamint a nemzeti törvények összehangolása a nemzetközi normákkal a nemzeti kisebbségek jogvédelmének területén. A dokumentum szeretne hozzájárulni az Ukrajna területén élő nemzetiségek közötti egyenlőséghez.

A törvény elfogadásának célja az is, hogy meghatározza és létrehozza azokat a feltételeket, amelyek lehetővé tennék a kisebbségek, azon belül a magyarság asszimilációs folyamatának megállítását.

Az Ukrainai Magyar Demokrata Szövetségbe tömörült szervezetek a kulturális és a személyi elvű autonómia megvalósulásában látják a kárpátaljai magyar kisebbség egyenjogúságának biztosítását.

(*Konklúzió*) Ukrajnában ma leginkább csak elméletben beszélhetünk az autonómia kérdéséről, a megvalósítás reálpolitikai esélyei elenyészők. Miközben a többségi nemzet a kisebbségek integrációjáról beszél, a valóságban a beolvasztásuk folyik. A nemzetiségek számára változatlanul a kollektív jogok biztosítása jelentheti az egyetlen esélyt a közösségként való megmaradásra, ezt azonban a kisebbség önerejéből nem érheti el, nélkülözhetetlen a külső támogatás, amit az anyaország biztosíthat.

A kárpátaljai magyarság autonómia-törekvései a helyi kisebbségi szervezetek megalakulása óta a közbeszéd részei. Számos tervezet, koncepció és törvénytervezet született, amelyekben az illető szövetségek, illetve szakemberek a helyi magyar kisebbség számára leginkább megfelelő autonómia-koncepciókat dolgozták ki. Sajnos a tervezetek sokszor idealisztikusak, és feltételezhető, hogy szerzőik már a terv elkészülésekor tudták, hogy kevés a realitása az autonómia adott formában történő megvalósulásának. Véleményem szerint mégis a kárpátaljai magyarok számára az autonómia nem pusztán elvont jogi fogalmat jelent, hanem olyan jövőképet, amely érdemessé teszi a szülőföldön való maradást, lehetőséget nyújthat hosszú évtizedek teljes mellőzöttsége után, távlatokat nyithat a teljes esélyegyenlőséghez.

A sikeres nyugati autonómiák mind egyfajta kompromisszumon alapulnak a nemzeti kisebbség és az állam között. Kérdés, hogy Ukrajnában hogyan lehet egy ilyen megegyezéshez eljutni. A kérdés az, hogy miként lehet a többséget érzékennyé tenni az autonómia iránt, ami a kisebbség integrációjának egyik feltétele lehet. Salat Levente megfogalmazása szerint, „a többségnek azt kellene belátnia, hogy az autonómia, lényegét tekintve az integráció egyik formája, és az esetek többségében stabilizáló következményei vannak, következképpen érdemes vállalni a vele járó erőfeszítéseket”.⁴⁰

Köztudott, hogy a mindenkori ukrán kormányok szívesebben elkerülték ezt a kérdést, mintsem, hogy a szabályozásra szánják el magukat. Az autonómia ügye eddig kevés eséllyel talált egyértelműen kedvező fogadtatásra Kijevben. A kijevi központi vezetés minden autonómiára vonatkozó törekvést szeparatizmusnak, az ország területi épsége elleni támadásnak tekint.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- A KMKSZ történetéből. Dokumentumok, tények, adatok. 1989–1993.* Dupka György összeállításában. Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.
- Az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség Programja.* Beregszász, 2005.
- Bárdi Nándor és Éger György: *Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989–1999.* Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000.
- Bayerné Sipos Mónika: Kupa László (szerk.): Kisebbségi autonómia-törekvések Közép-Európában – A múltban és a jelenben. (Recenzió). *Tér és társadalom*, 2010. (24. évf.) 2. sz. 161. p.
- Bayerné Sipos Mónika: Kárpátaljai magyar autonómia-törekvések az ukrán területi közigazgatási reformtervezet jegyében. *E-tudomány*, 2010. (8. évf.) 4. sz.
- Kupa László (szerk.): *Konszenzus és konfliktus a mai kárpátaljai társadalomban. Görbe háttal. Interetnikus konfliktusok Közép-Európában a múltban és a jelenben.* Tanulmánykötet. Pécs, Virágmandula Kft., 2011, 194–203. p.
- Darcsi Karolina: „Az ukrán közigazgatás reformjának lehetséges hatásai a kárpátaljai magyar érdekképviseletre.” c. kutatásról. Záró beszámoló. www.htmptop.mtaki.hu/palyamunka_pdf_2010/Darcsi_Karolina.pdf
- Dupka György: Autonómia törekvések Kárpátalján. (Monográfia-részlet). *Együtt*, 2003, 8/4. szám, 80–88. p.
- Gulácsi Géza: A nemzetiségi kulturális autonómia. *Kárpátaljai Szemle*, 1994/6. szám. 187–22. p.
- Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség: *Hűsz esztendő a kárpátaljai magyarság szolgálatában.* Ungvár, 2009.
- Kovács Miklós: *Ukrajnai választások és a magyar érdekvédelem 1989–2008 között.* Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2008.

Salat Levente: Autonómiák évadja Erdélyben. *Krónika*, VI. évf., 6. szám. 2004. január 10–11. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf532.pdf

Túri László: Kárpátalja 15 év múlva, avagy esélylatolgatások az autonómia-törekvések tükrében. In: *Megmaradás – Magyar jelen és jövő Kárpátján! c. kárpátaljai magyarságról szóló konferencia kiadványa Ungvár, 2011. szeptember 23–25.* Kiadó: Magyar Fiatalok Határok Nélkül Alapítvány, 2011. szeptember.

Dokumentumok:

A KMKSZ választmányának állásfoglalása a kárpátaljai magyarság autonóm jogaival kapcsolatban. Szolyva, 1990. november 24.

A kárpátaljai különleges önkormányzatú terület státútumának alapelvei.

A népképviselők Beregszászi Járási Tanácsa 1991. szeptember 14-i XXI. összehívású IX. ülészakának határozata – Népszavazás a Magyar Autonóm Körzet létrehozásáról a beregszászi járás területén.

Ukrajna törvénye az ukrainai nemzeti kisebbségek nemzetiségi kulturális autonómiajáról.

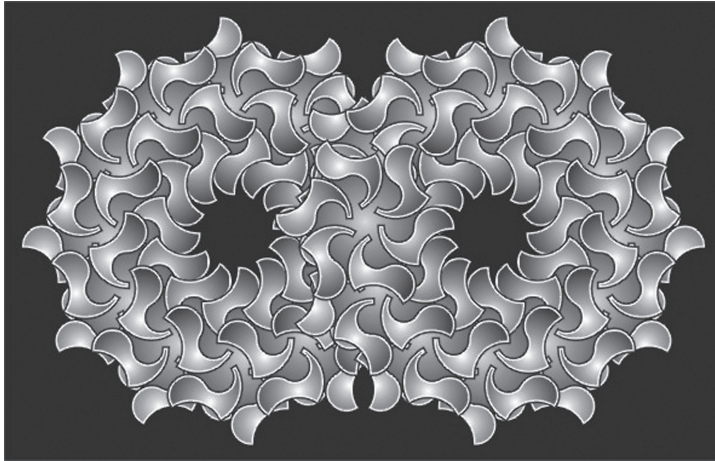
Folyóiratok:

Kárpátalja, Kárpáti Igaz Szó, Kárpátaljai Szemle.

JEGYZETEK

- 1 Bayerné Sipos Mónika: Kupa László (szerk.): Kisebbségi autonómia-törekvések Közép-Európában – A múltban és a jelenben. (Recenzió). *Tér és társadalom*, 2010. (24. évf.) 2. sz. 161. p.
- 2 A Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség Alapítólevele. In: *A KMKSZ történetéből.* Összeállította: Dupka György. Ungvár–Budapest, Intermix Kiadó, 1993, 90–91. p.
- 3 A KMKSZ választmányának állásfoglalása a kárpátaljai magyarság autonóm jogaival kapcsolatban, Szolyva, 1990. november 24.
- 4 A kárpátaljai különleges önkormányzatú terület státútumának alapelvei I. Általános elvek TLA-KEI Könyvtára K -1574/96
- 5 Uo. I. Általános elvek
- 6 Uo. 1. Általános rendelkezések (1.2.)
- 7 Kárpátalján a nyelvhasználatot a később létrehozandó ukrán nyelvtörvény és a kisebbségekről szóló törvények határozzák meg.
- 8 Uo. 2. A Kárpátaljai Különleges Önkormányzatú Terület szervei (2.3.)
- 9 A javaslat tervezet teljes szövegét közli Bárdi Nándor és Éger György. Útkeresés és integráció. Válogatás a határon túli magyar érdekvédelmi szervezetek dokumentumaiból 1989–1999. Teleki László Alapítvány, Budapest, 2000, 482–488. p.
- 10 Uo. Általános elvek (1/2. 3. 6.)
- 11 Uo. A Kárpátaljai Magyar Autonómia alapelveiről 5. Képviselő (5.)
- 12 Uo. 8. Egyéb kérdések (6.)
- 13 Javaslat az USZSZK nemzetiségi kisebbségeiről szóló törvénytervezettel kapcsolatban. In: *Kárpátalja*, 1991. 7. szám, 4. p., Bárdi – Éger (2000): i. m. 489–193. p.
- 14 Uo. 5. Kisebbségi önkormányzat (7.)
- 15 *Kárpátalja*, 1991. 9. szám, 8. p.
- 16 *Kárpáti Igaz Szó*, 1991. augusztus 3. Bárdi – Éger (2000): i. m. 498–500. p. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:rj_YTNE_il4J:adatbank.transindex.ro/inchtm.php%3Fakod%3D161+Nyilatkozat+K%C3%A1lr%C3%A1lja+auton%C3%B3m+st%C3%A1tus%C3%A1r%C3%B3l&cd=12&hl=hu&ct=clnk
- 17 *Kárpáti Igaz Szó*, 1991. augusztus 3. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:rj_YTNE_il4J:adatbank.transindex.ro/inchtm.php%3Fakod%3D161+Nyilatkozat+K%C3%A1lr%C3%A1lja+auton%C3%B3m+st%C3%A1tus%C3%A1r%C3%B3l&cd=12&hl=hu&ct=clnk
- 18 A népképviselők Beregszászi Járási Tanácsa 1991. szeptember 14-i XXI. összehívású IX. ülészakának határozata – Népszavazás a Magyar Autonóm Körzet létrehozásáról a beregszászi járás területén. *Kárpátalja*, 1991. 18. szám, 5. p.
- 19 *Kárpáti Igaz Szó*, 1992. május 8.
- 20 Dupka György: Autonómia-törekvések Kárpátalján. (Monográfia-részlet).
- 21 A KMKSZ Programja. In: *A KMKSZ történetéből.* Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest, 1993.
- 22 Leonyid Kucsma választási kampánykörútja során azzal biztatja a kárpátaljai magyarokat, hogy amennyiben rá szavaznak, támogatni fogja autonómia-törekvéseiket. Az elnökválasztás után, 2001-ben elfogadott törvény szabad gazdasági övezet létrehozásáról rendelkezik Kárpátalja területén.
- 23 *Kárpáti Igaz Szó*, 1993. április 22.

- 24 *Kárpátaljai Szemle*, 1994. március. Választási különszám.
- 25 Tóth Mihály választási programja. *Kárpátalja*, 1994. április 6. Választási különszám.
- 26 *Kárpátaljai Szemle*, 1994. július, 6. 18–22. p.
- 27 Gulácsi Géza: A nemzetiségi kulturális autonómia. *Kárpátaljai Szemle*, 18. p. II. Struktúra
- 28 *Kárpátaljai Szemle*, 1995. 1–2. szám 4. p.
- 29 Türi László: Kárpátalja 15 év múlva, avagy esélylatolgatások az autonómia-törekvések tükrében. In: Megmaradás – Magyar jelen és jövő Kárpátalján! c. kárpátaljai magyarságról szóló konferencia kiadványa. Ungvár, 2011. szeptember 23–25. Kiadó: Magyar Fialok Határok Nélkül Alapítvány, 2011. szeptember, 115–123. p.
- 30 Húsz esztendő a kárpátaljai magyarság szolgálatában. 2009, Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. 44. p.
- 31 A KMKSZ XII. közgyűlése, 2001. április 1., Beregszász. Elnöki beszámoló.
- 32 20 esztendő a kárpátaljai magyarság szolgálatában. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2009, 170. p.
- 33 Húsz esztendő a kárpátaljai magyarság szolgálatában. 2009, Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség. 154–57. p.
- 34 Dupka György: Autonómia törekvések Kárpátalján. (Monográfia, befejező rész). *Együtt*, 2003 8/4. szám, 80–88. p.
- 35 Kovács Miklós: Ukrajnai választások és a magyar érdekvédelem 1989–2008 között. Ungvár, Kárpátaljai Magyar Kulturális Szövetség, 2008.
- 36 Darcsi Karolina: „Az ukrán közigazgatás reformjának lehetséges hatásai a kárpátaljai magyar érdekképviseletre.” c. kutatásról. Záróbeszámoló. www.htmtop.mtaki.hu/palyamunka_pdf_2010/Darcsi_Karolina.pdf
- 37 Az Ukrajnai Magyar Demokrata Szövetség Programja. Beregszász, 2005. http://www.umdsz.uz.ua/book/01_01.html
- 38 Ukrajna törvénye az ukrajnai nemzeti kisebbségek nemzetiségi kulturális autonómiájáról.
- 39 Ukrajna Törvénye az ukrajnai nemzeti kisebbségekről, a jelen törvény és az annak megfelelően elfogadott jogszabályok, az általánosan elfogadott nemzetközi jogi elvek és normák; Ukrajna nemzetközi szerződése, amelyeket Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa ratifikált.
- 40 Salat Levente: Autonómiák évadja Erdélyben = *Krónika*, VI. évf., 6. sz. http://adatbank.transindex.ro/html/cim_pdf532.pdf

Az emlékezés tere

Viták a berlini nemzetiszocialista központ utóéletéről

A német nemzetiszocialista múlt tudatos feldolgozásának, az úgynevezett *Vergangenheitsbewältigung*nak egyik tanulságos példája a lerombolt berlini Gestapo-központ utóélete, melyet a *Topographie des Terror* alapítvány vett gondozásba. A hely bemutatásáról hosszas vita alakult ki; hogyan értelmezzék vagy hogyan értelmezhetik az egyes építészeti beavatkozások az emlékezés helyszínét? A különböző tervezési eszközök, múzeumfilozófiai stratégiák és gyakorlatok elemzése alapján feltárhatók azok az ellentmondások, melyek egy fenomenológiailag kipreparált, archivált hely és az emlékezés absztrakt tere között feszülnek. Ebben a „helyzetben” az építész feladata megtalálni azokat a közvetítő struktúrákat, mellyel a traumatikus múlt feldolgozható.

Az emlékhely körüli viták a svájci építész, Peter Zumthor győztes pályázati tervével kapcsolatban lángoltak fel a leginkább, tanulságos megismerni az okokat, amik végül e terv elvetéséhez vezettek. A hely különböző értelmezésein túl a pályázati kiírásban rejlő ellentmondások és a közéleti szereplők eltérő elképzelései talán idehaza sem ismeretlen problémát jelentenek az építész szakma számára, mindezek mellett azonban a Pritzker-díjas építész viselkedése, a világváros demokratikus közéletében való járatlansága, valamint ellentmondást nem tűrő makaassága is nagyban hozzájárult az építkezés leállításához és egy új tervpályázat kiírásához. Érdeemes lehet tehát megismernünk a *Topographie des Terrors* létrejöttét kísérő többszereplős párbeszédet az építészeti tervek és elképzelések fényében.

(*Tetthely*) A XIX. század végén a berlini Friedrichstadt hirtelen fejlődésnek indult, a Prinz-Albrecht-Palais közelében múzeumok és szállodák épültek, majd a századfordulót követően a Birodalom kormányzati épületeit helyezték itt el. Nem véletlenül keltette fel 1933 után a Gestapo és az SS vezetőinek figyelmét a terület, akik hamar kisajátították a Wilhelmstrasse épületeit és hírhedt uralkodónegyedet alakítottak ki. Az egymással érintkező épületeket jelentősen átalakították, a Gestapo-székház déli szárnyában „házibörtön” is működött.

1939-től a „Reichssicherheitshauptamt” főhadiszállása lett a tömb, a szervezet a második világháború kitörésétől kezdve már nem csak a németországi, hanem a megszállt területeken folyó SS és rendőrségi tevékenységet is irányította. Az egy helyen összpontosuló igazgatás révén szorosan összefonódtak a nemzetiszocialista SS és a rendőrség állami szervei. Erről a helyről irányították a politikai ellenfelek, a „fajellenségek”, és más nemzetiségi csoportok bel- és külföldi üldözését, megsemmisítését. Itt döntöttek a zsidó és roma nemzetiségűek, valamint a szovjet háborús foglyok meggyilkolásáról, innen indították el a Gestapónak és az SD-nek azokat a különleges bevetési csoportjait („Einstazgruppen”), melyek aztán Lengyelországban és a Szovjetunióban számtalan ártatlan embert végeztek ki.

(*Felejteni akarás*) A második világháború, illetve a bombázások során az épületek egy része teljesen megsemmisült, a megmaradt romokat a kora ötvenes években számolták fel. A hatvanas évek elejére a történelem nyomaitól teljesen megszabadított üres terület alakult ki a Wilhelmstrasse déli részén, melynek jövőjével kapcsolatosan az egyik legjellemzőbb terv 1956-ból származik. A Kreuzberg újjáépítésének részeként felmerült például

egy helikopter-leszállópálya kialakításának az ötlete, ám ezt végül lehetetlenné tette az 1961-ben felépült fal, amely a Wilhelmstrasse és a Kaethe Niederkirchner Strasse¹ (volt Prinz-Albrecht Strasse) sarkán húzódott, s így alapvetően megváltozott a terület helyzete. A kettéosztott városban Nyugat-Berlin perifériájára került a korábban központi terület. A Prinz-Albrecht-Palais egykori kertjében egy autodrom, egy dimbes-dombos tanpálya épült 1961-ben. A hírhedt nemzetszocialista központ helyét a 70-es évek végéig a felejtés és felejtési akarás borította be.²

A terület sorsa jól mutatja a német múltfeldolgozás folyamatát. A háborút követő években az NSZK társadalmát a kollektív hallgatás és a háborús megpróbáltatásokra vonatkozó önsajnálát jellemezte. 1949 után, a „hideg amnesztia” éveiben csak a legbrutálisabb bűntények elkövetői kerültek a bíróság elé, a meginduló újjáépítésben való részvétel a náci múlt morális kompenzációjának minősült. A társadalmon belül hallgatólagos egyetértés alakult ki mindarról, hogy ami történt töröltessék az egyéni és családi emlékezetből.³

(Szembenézés) Két évtizedes hallgatás után a 68-as lázadók rákényszerítették szüleik generációját, hogy önvizsgálatot tartsanak, vállalják a személyes és kollektív felelősséget, de nem érték el céljukat. A múltfeldolgozást végül a „negyvenötösök”, azaz a tizenévesként besorozott légvédelmi kisegítők (Flakhelfer) korosztálya kezdte meg. Belevetették magukat az archívumokba, megkezdődött a náci múlt feltárása a közéletben (politika, jogszolgáltatás, akadémia, média), és új eljárások indultak a tettesek ellen. Az 1960-as évek elejétől megjelentek az első forráskiadványok és történelmi munkák a nemzetiszocialista korszakról, egy évtizeddel később pedig már intézményes keretek közt zajlott a múlttal való szembenézés.

Ezzel párhuzamosan az 1970-es évek végén kezdődött a részben parkolóként, autósiskolaként működő, részben üresen álló terület újrafelfedezése. Az 1979/80-as Internationale Bau Ausstellung (IBA) a telken keresztül egy elkerülő utat tervezett, amely a különféle polgárjogi mozgalmak heves tiltakozását váltotta ki, és követelték egy, a faszizmus áldozatainak emlékét megőrkítő alkotás felállítását. 1981-ben restaurálták a telek közvetlen szomszédságában álló korábbi iparművészeti múzeumot, a „Martin Groius Bau”-t. A megnyitóra összeállított történelmi kiállítás, a „*Preussen Versuch einer Bilanz*” (Poroszország – összegzésféle) a múzeum melletti üres területre irányította a figyelmet.

A berlini szenátus 1982-ben egy nemzetközi meghívottakkal kiegészülő országos nyilvános tervpályázatot írt ki a terület rendezésére. A 194 beérkező tervpályázatból a zsűri Jürgen Wenzel és Nikolaus Lang berlini tájépítészeknek adta az első díjat, a terv makettje igen szép és rendezett parkot mutatott, de a történelemnek, illetve az ezen a helyen történeteknek nem lett volna nyomuk. A tervpályázati kiírás és a győztes terv körüli politikai színezetű viták miatt 1984-ben a szenátus elállt a neutrális művészeti projekt megvalósításától, de a terület jövője továbbra is napirenden maradt. A „Prinz-Albrecht-terrain” félreérthetetlen seb lett Nyugat-Berlin városi szövetségében, amelyre a feltárás, az archeológiai kutatás adta egyedül a terápia lehetőségét. Az Akademie der Künste, a Verein Aktive Museum, valamint más aktivista csoportok által szerveződött alkalmi koalíciók világossá tették, hogy a gyakorlatban a történelem nyilvánosságát és a múlthoz való hozzáférést csakis a cselekvés jelentheti. Az újabb nemzedékek elrejtett nyomokat, feltárára váró romokat láttak ugyanott, ahol elődeik parkolót és autósiskolát. Ami addig jelentés nélküli volt, az a traumatikus emlékek feldolgozásának terepévé vált.

(Emlékezés, megjelölés) A 80-as évektől az egykori lágerek helyén egyre több emlékhely nyílt meg, az oktatási programokban hangsúlyossá vált a náci múlt és a zsidóüldözések

témája. 1987-ben, a város 750 éves fennállásának ünnepén a „Berlin, Berlin” központi történeti kiállítás-sorozat részeként Reinhard Rürup történész vezetésével elkészült „A terror topográfija – a Gestapo az SS és a Reichssicherheitshauptamt Albrecht herceg telkén” című ideiglenesnek szánt ismertető. A terület archeológiai megbontása és az első spontán feltárások nyomán megtalálták az SS-konyha és a házbörtön romjait, a napfényre került múlt sokkolta a közvéleményt. A feltárt részek fölé Jürg Steiner berlini építész tervei szerint egy provizórikus kiállítási pavilont emeltek: a Gestapo-székház nyomai bekerültek a kortárs jelenbe, ha csak részben is, de láthatóvá váltak. Még állt a fal, amikor annak közvetlen közelében megnyílt az ideiglenes szabadtéri bemutatóhely, ami a feltárásokat értelmezte, dokumentálta, illetve a folyamatos konzerválásukról is gondoskodott. Kevésbé volt látványos, de magától értetődően igaz. Feltárás volt, nem rekonstrukció, amit a néző látott és amit tanult, pontosan fedte egymást.⁴ A terror topográfija nem metafora volt, hanem azonos értelmű cselekedet; a múlt feltárása. Bár eredetileg csak a jubileumi év ideiglenes kiállításának szánták, 1987 végén a nagy érdeklődésre való tekintettel határozatlan ideig meghosszabbították. Ahogy Volker Hassemer berlini kultúr-szenátor megfogalmazta: addig álljon itt ez a kiállítás, „amíg valami jobb nem lép a helyébe”.

1989 után a terület jelentősége tovább nőtt. Az eredeti nevét visszkapó Prinz-Albrecht Strasse mentén megőrzött falszakasz a történelem része lett. A Topographie des Terrors használata – nyilvános térként, történelmi emlékhelyként, múzeumként – a megváltozott kulturális-politikai térnek megfelelően alakult át, miközben az ideiglenes kiállítás az egyesült Berlin egyik fontos emlékezetpolitikai intézménye lett.

(A pályázat győztese) 1989 februárjában a Berlini Szenátus egy szakbizottságot állított fel a történész professzor Reinhard Rürup vezetésével. Célja a „Prinz-Albrecht-terület” hosszú távú fejlesztése a terület mind formai, mind használati szempontjából. 1990 márciusában kelt zárójelentésében a bizottság a történeti terület nemzeti és nemzetközi jelentőségét hangsúlyozta és javasolta a terület dokumentációs központként és látogatóközpontként való kialakítását. Véleménye szerint a történeti területet a kiásvolt maradványokkal és a háború utáni időszak nyomaival autentikus formájában kéne megtartani. A javaslatot a berlini parlament és a szenátus, később pedig a Szövetségi Kormányzat is elfogadta.

1993-ban nemzetközi tervpályázatot írtak ki az új dokumentációs központ tervezésére 12 meghívott résztvevőnek, melyet végül Peter Zumthor pályázata nyert meg. Az elszórt romok és maradványok adták az ötletet egy rácsszerű, hártlyakkal határolt épülethez, amely Zumthor szerint többet zár magába, mint amennyit valójában tartalmaz, és így a belső tér meditatív atmoszférája az ember elmélyülését segíti, az egyszerű forma nem közvetít elvont jelentéstartamokat, szimbólumokat, csak a saját feladatát értelmezi. Ugyanakkor az épületet jellemző szigorúság, monotonitás, monumentalitás fogalmak a diktatúrák analógiái is lehetnek.

Zumthor szerint az új épület nyugalmat és nyitottságot fog árasztani, így segítve majd az emlékezést, a végiggondolást és a beleérezést, de egyben a sebek nyitva tartását is. A tervezés során szándékosan kerül a hagyományos építészeti tipológiákat, nem kívánja a borzalmas területet patetikus „múzeumhangulattal” meghamisítani. A minimalista szemlélet a kiállítási koncepcióra is kiterjed. A múltat csak a dokumentumok és a romok jeleníthetik meg őszintén, a tervező más történeti értelmezést nem adna a látogatóknak. Zumthor építészetében „az emlékezés a tapasztalati világhoz, a dolgokhoz kötődik, melyek felidézéssel erővel rendelkeznek; összekapcsolódnak korábbi élményeinkkel, emlékképeket hívnak a tudat felszínére, így azok újra átélhetővé válnak. A látvány, a hallás, a szaglás, tapintás

útján szerzett érzéki benyomások konfrontálódnak az emlékezettel, érzékszervi tapasztalatokat hívhatnak életre.”⁵

(*Meghiúsulás*) Az 1997-ben kezdődő, újra meg újra leálló építkezést többféle, elsősorban anyagi és kivitelezői nehézség hátráltatta. Az eredetileg 18,4 millió euróra tervezett költségvetés 40,9 millió euróra nőtt, végül Zumthor kötelezte magát, hogy 2005. május 8-ra 38,8 millió euróért felépíti a múzeumot, ha minden a tervek szerint halad. Azonban 2004 májusában Berlin és a Szövetségi Kormányzat mint közös tulajdonosai az alapítványnak a projekt megvalósítása közben fellépő, szerintük előre nem kalkulálható pénzügyi kockázatok miatt elvetették a terveket. A döntés nagy felháborodást keltett, több mint 40 ismert művész állt ki Zumthor terve mellett és a már megépült lépcsőtornyok lebontása ellen.⁶ A kultuszminiszternek címzett nyílt levelükben követelték, hogy tartsanak gondolkodási szünetet. Zumthor a hivatalos berlini állásponttal szemben azt állította, neki senki sem jelezte, hogy a rendelkezésre álló keretet túl fogja lépni a projekt összköltsége. Az építész panaszt nyújtott be a Szövetségi Alkotmánybíróságra, és kérte a bontás november 22-éig történő elhalasztását. Az Alkotmánybíróság 2004 novemberében elutasította a panaszt, és a tél folyamán a 13 millió eurós költséggel megépített részeket is visszabontották. Ezt követően Berlin új pályázat kiírásáról döntött, ám néhány héttel korábban Dr Reinhard Rürup professzor, tiltakozásul a hosszantartó építési krízis miatt, lemondott az alapítvány tudományos igazgatói posztjáról. Az alábbiakban négy pontban részletesen ismertetem a terv bukásának okait.

(*Ellentmondások a pályázati kiírásban*) A gondok forrása a beruházó (Bund és Berlin), valamint a használó (Topographie des Terrors Alapítvány) egymástól eltérő elképzeléseiből adódó ellentmondásos tervezési program volt.⁷ A pályázat kezdetén Dieter Hoffmann-Axthelm építészettörténész az Alapítvány álláspontját ismertette a „minimális beavatkozás stratégiája” mellett foglalt állást és a terület megsemmisülésének veszélyére hívta fel a figyelmet. Véleménye szerint a teleknek tartósan üresnek kéne maradnia. Az új elképzelésnek a helyet kéne megszólaltatnia, kerülnie kell a hangsúlyos, narratív, szimbolikus formákat, inkább egy semleges, a területen szórta elhelyezett koncepciót favorizált.

A beruházó városépítészeti érdekei miatt az Alapítvánnyal szemben más szempontokat fogalmazott meg. A főváros fejlesztési terveiben a fal leomlását követően az értékes belvárosi területen a visszafogott alapítványi elképzelések nem voltak elég kifejezők számára. A városvezetés egy olyan tervet szeretett volna megvalósítani, ami ebben a frekvenciában határozott, a berlini kortárs építészetet méltóképp reprezentáló megoldást talál és képes a környezetéhez városfejlesztési szempontból is kapcsolódni. Ezáltal az autentikus „tanhely” (Lernort) koncepció mellett a *megjelölt hely* gondolata is helyt kapott a kiírásban.

A zsűri választása a használók szavazata ellenére Zumthorra esett. A városépítészeti szempont előbbre való volt az Alapítvány emlékhely elképzelésével szemben, bár tény az is, hogy a beérkező pályázatok többsége a program volumenét görcsös megoldásokkal próbálta elrejtetni, így Zumthor nagyvonalú koncepciója tűnt még mindig a leginkább elfogadhatónak. A szükséges funkciókat a terület közepén mint koncentrált hosszanti tömböt helyezte el, ezzel együtt az épület visszafogott megjelenése és a semleges forma egyedül adott elfogadható választ a feladatra. A szerkezeti logika megfelelt a zsűri által szorgalmazott „shelter” kifejezésnek, amely alatt egy az iparból vagy a természetből átvett sokoldalúan felhasználható építési rendszert értettek. Az Alapítvány képviselői a kiállítási

tematikát is érintő sajátos építészeti koncepciót nem akarták elfogadni, Rürup professzor tartott tőle, hogy a végén az egész projekt meghiúsulhat, bár remélte, hogy idővel sikerül Zumthorral konszenzusra jutniuk.

(Kivitelezési és finanszírozási problémák) A kivitelezés elhúzódtását és a költségek jelentős növekedését a terv megvalósíthatatlan szerkezeti koncepciója eredményezte. Bár számos kísérletet tettek rá, nem sikerült a történeti építészetben faszervezetként kialakult konstrukciót betonból megvalósítani. Már közvetlenül a pályázat eredményhirdetése után több neves mérnök kifejezte aggodalmát a terv statikai problémáival kapcsolatban.⁸ Később felmerült, hogy beton helyett fából készüljön el a szerkezet, de a statikusok így sem tudták igazolni a szerkezet működőképességét. Ezzel párhuzamosan az építésmenedzsment a betonoszlopok megduplázását próbálta elérni, amivel az épület minden nagyvonalúságát elvesztette volna. A helyszínen több próbadarabot is felállítottak, az ország legjobb mérnökei dolgoztak a lehetséges megoldásokon, de a terv későbbi elvetéséig sem sikerült megnyugtató eredményt elérni. A költségek növekedéséhez hozzájárult, hogy a pályázati tervben még nyers kavicsbeton szerkezetet az építész fehér adalékanyagossal látszóbetonra módosította.

(Arrogancia és értetlenség) A berlini sajtó szerint a terv meghiúsulása elsősorban a résztvevők közös felelőtlenségének következménye.⁹ A problémákat erősítette a határozott megbízó hiánya, a városvezetés és az Alapítvány közt felmerülő nézetkülönbségek, valamint az építész makacssága. Az építkezést nyomon követő tudósítások szerint Zumthor „dühítően közönyösen” várta, hogy tervét megvalósítsák a szerkezettervezők és kivitelezők, és ezzel a konok magatartással még korábbi szimpatizánsainak bizalmát is eljátszotta. Hardt-Walther Hämer, a zsüri elnöke szerint be kellett látni, hogy „az eredeti pályázati tervben szereplő egyszerű pajtszerkezet időközben művészeti alkotássá vált”, bár tény az is, hogy aki 1993-ban Zumthort kérte fel a tervek elkészítésére, annak tudnia kellett, mit és kit választ. A haldensteini építész a részletek és az anyagok minőségében szigorú és kompromisszumképtelen, a zumthori poézis fonákja épp „svájci keményfejűség” lett.¹⁰

Az építés szemére vehető, hogy a majdani használók kéréseit nem volt hajlandó figyelembe venni, a végéskig személyes elképzelését akarta érvényre juttatni. Az Alapítvány kérései (pl. kiállítási koncepció, emlékhely értelmezés, csapatomunka) számára csak zavaró tényezőként jöhettek számításba. Zumthor szerint múzeumpedagógiai magyarázat nem szükséges az épületében, a hely és a dokumentumok beszélnek helyette. Hans Joachim Müller, német esztéta szerint: „a látogatóknak még mindig könnyebb megbarátkozni egy didaktikusan értelmezhető épülettel, a falakon lévő magyarázó feliratokkal, a megbízható útjelző vonalakkal, mint egy oszlopokkal és rámpákkal kialakított helyiségben bolyongani, amely nem kínál semmiféle támpontot az értelmezéshez, s amelynek az égvilágon semmi értelme sincsen.”¹¹

Az Alapítvány képviselői a terv esztétikai tartalmával nem foglalkoztak, hisz álláspontjuk szerint ők már a zsűrizésnél is ellene szavaztak. A kiállítási terek nagyságát, az irodák és vizesblokkok elhelyezkedését próbálták módosítani menet közben, amit Zumthor rendre elutasított. Ráadásul az épület számos helysége nem felelt meg az alapvető kiállítás-technológiai szempontoknak.

A városvezetés egyértelmű szándéka egy újabb világhírű épület átadása volt Berlinben, ezért a kezdeti pénzügyi nehézségek ellenére sokáig támogatták a svájci „sztárepítészt”. A beruházót képviselő építésmenedzsment a tervezést teljes egészében Zumthorra bízta, és figyelmen kívül hagyta az Alapítvány részéről felmerülő igényeket. Az épületrészek bon-

tásakor a politikusok nyilatkozataikban az „újonnan felmerülő rizikókra” és az Alapítvány új elképzeléseire hivatkoztak, miközben az adófizetők pénzéből befektetett 13,8 millió euró éles kritikákat váltott ki a közéletben.

A határozott elképzelésekkel rendelkező építésszel szemben, hiányzott egy ellensúlyt jelentő megrendelő, aki végig kreatívan és, ha kell, kritikusan együtt tud működni a tervezővel. Az összetett megbízói kör (Bund és Berlin), valamint a nekik kiszolgáltatót majdani használó (Alapítvány) csatározásai jól reprezentálják a demokratikus középítkezések építészek számára állított csapdáit. Ugyanakkor Zumthor alkotói magatartása sem volt alkalmas egy ilyen helyzet rugalmas kezelésére. Talán épp arra a folyamatelvű tervezési módszerre lett volna itt is szükség, amit Foster a Reichstag átépítésénél oly ügyesen ültetett át az angol gyakorlatból a németbe.¹²

(Az emlékezetpolitikai térkép átalakulása) Az alapkötetétől számított egy évtized alatt nem pusztán az emlékhely közvetlen környezete, de Berlin emlékezetpolitikai térképe is átalakult. A Topographie des Terrors mellett új emlékhelyek, intézmények jöttek létre, amelyek nem egy szempontból híresebbek lettek a még mindig ideiglenes kiállításnál. A közelben felépült a Libeskind-féle Jüdisches Museum, majd az Eisenman-féle Mahnmal, és ezzel nyilvánvalóvá vált, hogy a már megvalósult költséges emlékművekkel szemben a Topographie des Terrors területén nem egy újabb monumentális alkotásra, hanem a tethely kendőzetlen bemutatására lenne szükség, ami végül szintén hozzájárult Peter Zumthor tervének elvetéséhez.

(A „tettes hely” újraértelmezése – viták egy új pályázat kiírása körül) Az új tervpályázat kiírásakor ismét fellángolt a hely bemutatásmódja körüli vita. Sokan úgy vélték a Topographie döntéshely, ahol az okokat kell feltárni és megérteni, és nem az áldozatok emlékhelye, ahol kegyelettel kell emlékezni a múltra. A már ismert emlékhelyekkel és koncentrációs táborokkal szemben sokkal inkább „Denkorttá” és „Lernorttá” kell válnia a területnek, a beavatkozásnak a helyet kell megszólaltatnia, azaz a nyitott seb állapota, a történeti idő archeológiájának, nyomainak láthatóvá tétele minden másnál előbbre való, látogató és hely közé nem kell közvetítő eszköz. A múzeum emlékezetpolitikája, az „autenticitás” szándéka messze nem egyedülálló: hasonló láthatunk a sachsenhauseni vagy a buchenwaldi koncentrációs tábor múzeuma, a kölni EL-De Haus, az 1933 előtti áruházépületben berendezett Gestapo-székház kérelhetetlenül pontos múzeummá alakítása esetében is.

Más vélemények szerint az autentikus, érintetlen hely bemutatása csak az élményhajhász turistáknak kedvez. A hely elsődleges feladata a múlt tényeinek felderítése, az adatszerű bizonyítékok bemutatása, ezáltal a német nemzeti trauma feldolgozása, a múlttal való szembenézés. Minden elkövetkező generációnak tudnia kell: honnan jöttek a tettesek, és hogy tűntek el a bukás után a társadalomban? A tettes hely feladata azokat a társadalmi és politikai feltételeket bemutatni, amik által ezek a bűncselekmények megvalósulhattak, és azokat megnevezni, akik mindezt kitalálták, megszervezték és véghezvitték. A kegyelettel való emlékezés helyett a megértés és a feldolgozás kell, hogy előtérbe kerüljön és a terület „topográfiájának” autentikus bemutatása helyett egy átfogó dokumentumtár létrehozását támogatták.

(Tárgyilagos vagy közhelyszerű?) Bár az új pályázat lehetőséget adott az újrakezdéshez, a kiírás az 1993-as programot vette alapul. A tervezési feladat továbbra is ellentmondásos volt, nem oldották fel a romok hiteles bemutatása és az elhelyezendő nagy volumenű dokumentációs központ közti feszültséget. Huszonöt év után fontos lett volna átgondolni

a programot, nem csak egy másik építész választani ugyanahhoz a feladathoz. Felmerült a beton tornyok megtartása, esetlegesen a pályázati programba történő beleírása. A robusztus építmények tíz évig álltak a területen, ugyanúgy részévé váltak a helynek, mint a falmaradványok, az ásatások vagy a homokhegy a hetvenes évekből.

2005-ben kiírták a nemzetközi nyílt kétfordulós tervpályázatot. A 309 beérkező pályaműből a zsűri 23 tervet választott ki a második fordulóban való részvételre. A kétfordulós pályázatot végül Ursula Wilms¹³ (Heinle, Wischer und Partner), korábban kevésbé ismert fiatal berlini építész nyerte meg.¹⁴ A sajtó elégedetlenségét fejezte ki a pályaművek színvonala miatt, a „baunetz.de” építészeti hírportál „Zumthor light” néven közölte a győztes tervet. Ursula Wilms tervén az ekkor még vertikális árnyékoló lamellák valóban emlékeztettek a meghiúsult tervre.

A pályaművekre általánosságban jellemző a szigorú szerkesztés, a transzparens épület-burok, az anyagszerűség, koncepciójában mindegyik a hagyományos múzeumtipológiát követi. A zsűri által kiemelt első két pályamű négyzetes, átriumos tömböt helyezett el a telek közepén, a két negyedik helyezett hosszanti, a telket bemutató tanösvényre felfűzött lineáris tömegben gondolkodott.

A győztes terv műlírása a kiírás szándékait ismétli; az épület egy új, önálló réteg a történelmi területen, tartózkodik az interpretációtól és az önreprezentációtól. Az épület tömege a szomszédos Martin-Gropius Bau-val keres kapcsolatot, de egyértelmű az építészeti semlegessége. A szabad területeket zöld vegetációval burkolja és keskeny tanösvényekkel hálózza be. A zsűri bírálatában a környezetrendezést kifogásolta, később a tervezők elálltak a parkosítástól, és nagyvonalúan bazalt zúzalékkövel burkolták a terepet. Az épület valóban teljesíti a kiírók elképzeléseit, egyszerű funkcionális rendszere és közönséges szerkezeti kialakítása távol tartja magától az építészeti pátoszt.

A múzeumot 2010-ben, a II. világháború befejezésének 65. évében nyitották meg. Az üres tér közepén helyezkedik el a négyzet alaprajzú, fémrács burkolatú épület, ami az építész szándéka szerint kifejezetten ideiglenes benyomást kelt. A funkcionális tárgy minden lehetséges értelmezést távol tart magától, de a *tárgyilagosság álcája mögé rejtett felszíneségével méltatlanná is válik egy ilyen súlyú történelmi tetthely megjelölésére*. Az épületet körülvevő, bazalt törmelékkel borított „udvar” monotonitása elnyomja a terület eredetiségét, a topográfia letapogathatatlan, és az „érintetlen múlt” atmoszférája megsemmisül. Az eredetileg neutrális magatartási szándék a hely jelentős minőségváltozását eredményezte.

IRODALOM

- Bernau, Nikolaus: Denkmal des Versagens. *Berliner Zeitung*, 2004.11.30.
 Bernau, Nikolaus: Und wo war der Bauherr? *Berliner Zeitung*, 2004.05.27.
 Bucholtz, Erika: *Topographie des Terrors*. Stiftung Topographie des Terrors, Berlin, 2006.
 Endlich, Stefanie: Japanische, strukturelle Heiterkeit. *Berliner Zeitung*, 2004.05.26.
 György Péter: Múzeumkritika. *Élet és Irodalom*, LIV. évfolyam 24. szám, 2010. 06. 18.
 Haubrick, Reiner: Das grosse Rennen ist vorbei. *Die Welt*, 2004.05.27.
 Hoffmann-Axthelm, Dieter: Lasst das Gelände sprechen. *Die Zeit*, 2004.12.05.
 Kerékgyártó Béla (szerk.): *Berlin átváltozásai*. Typotex, Budapest, 2008.
 Klobusovszki Péter: *Érzéki rend. Kortárs német-svájci építészet*. DLA értekezés. BME Építőművészeti Doktori Iskola, 2008.
 Korte, Karl-Rudolf; Weidenfeld, Werner: *Deutschland Trendbuch. Fakten und Orientierungen*. Bundeszentrale für politische Bildung, Bonn, 2001.

- Kovács András: Németország és a háború emlékezete – Makacs múltak. *Magyar Narancs*, 23. évf. 18. sz. (2011. 05. 05.)
- Reichel, Peter: Gedächtnisort anderer Art. *Die Welt*, 2004.07.26.
- Ricoeur, Paul: Emlékezés, felejtés, történelem. In Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák 3. A kultúra narratívái*. 1999, 51–68.
- Spier, Steven; Tschanz, Martin: *Swiss Made. New architecture from Switzerland*. Thames and Hudson, 2008.
- Zumthor, Peter: A szépség kemény magva. In *Arc'1 – Az Új Magyar Építőművészet* negyedéves melléklete, 1998. október, 31–32.
- Zumthor, Peter: Works. *A+U Extra Edition*, 316. szám, 1997. január.

JEGYZETEK

- 1 Az utca Kaethe Niederkirchner kommunista ellenállóról lett elnevezve.
- 2 Fehéri György: A terror topográfiája. Két kiállítás – két előítélet ellen, Berlin, 2002. *Múlt és jövő*, 2002. [13. évf.] 4. sz. 87–92.
- 3 Kovács András: Makacs múltak. Németország és a háború emlékezete. *Magyar Narancs*, Melléklet, 2011.05.05. S.5–7.
- 4 György Péter: Múzeumkritika. *Élet és irodalom*, LIV. évfolyam 24. szám, 2010. június 18.
- 5 Klobusovszki Péter: *Érzéki rend. Kortárs német-svájci építész*. DLA értekezés. BME Építőművészeti Doktori Iskola, 2008.
- 6 Heiner Bastian, Wim Wenders, Christoph Schlingensief, továbbá írók: Peter Handke, Peter Härtling és Konrád György, s még Walter Jens, Frei P. Otto, Jochen Gerz. Külföldi építészek, úgymint Norman Foster, Renzo Piano is a továbbépítés mellett voltak.
- 7 Dieter Hoffmann-Axthelm: Lasst das Gelände sprechen! *Die Zeit*, 24/2004. [Hozzáférés:] <http://www.zeit.de/2004/24/Topografie>
- 8 Mint például Florian von Buttlar, elismert német szerkezettervező.
- 9 Nikolaus Bernau: Und wo war der Bauherr? *Berliner Zeitung*, 2004.05.27. S.30.
- 10 Rainer Haubrich: Das grosse Rennen is vorbei. *Die Welt*, 2004.05.27.
- 11 Hans Joachim Müller: Peter Zumthor. *MÉ Post Scriptum*, 2007/3.
- 12 Kerékgyártó Béla: Az újra megtalált közép. In *Berlin átváltozásai*. Typotex, 2008, Budapest.
- 13 Ursula Wilms Dipl.-Ing. Architektin, BDA, 1963-ban született Erkelenz-ben, 1991-ben diplomázott a Technische Universität Berlinen, további iskolái: Technische Universität Wien, Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen. 1999 óta tagja a Heinle, Wischer und Partner, Freie Architekten GbR építészcsoporthoz. Néhány középület mellett többnyire egészségügyi intézményeket, kórházakat, rehabilitációs központokat tervezett, az emlékmű építészterén nem volt tapasztalata.
- 14 A pályázat eredménye:
 1. hely: Heine, Wischer und Partner, Ursula Wilms, Berlin; Heinz W. Hallmann, Aachen.
 2. hely: Ramsi Kusus, Karin Melcher, Berlin; Frank Kiessling tájépítész, Berlin.
 3. hely: Hadrys Liebe Planungsgemeinschaft, Berlin; Herrburg Landschaftsarchitekten, Berlin; Raumfeld architekten, Berlin; K1 Landschaftsarchitektur, Berlin.

EMIR, E-LEADER, EPER és a többiek – adalékok az elektronikus pályázati rendszerekhez

Jelige: szófelhő

Tanulmányunkban feltárjuk a pályázati támogatásból megvalósuló projektek bonyolításának segítésére létrehozott elektronikus rendszerek sajátosságait, pozitívumait és negatívumait, és szót ejtünk azokról a visszásságokról, amelyekkel mindenki szembesülni kénytelen, aki pályázásra adja a fejét. A magyar nyelv óhatatlanul is rátapint a lényegre, hiszen az első mondatban szereplő „lebonyolítás” szó nem áll messze a valóságtól, csak az igekötőt kell elhagynunk...

A jelen anyag, hangsúlyoznunk kell, nem tudományos munka, sokkal inkább tapasztalatok, beszélgetések végkicsengésének gyűjteménye, amit a nem reprezentatív kérdőíves felmérésünk is alátámaszt.

Írásunk elején vázoljuk röviden gondolatunk vezérfonalát! Elsőként röviden áttekintjük, miért is érdekes a pályázati elektronikus rendszerek vizsgálata, mi adja apropóját. Ezután ismertetjük az elektronikus rendszerek visszásságait, majd végül vázoljuk az általunk végzett felmérés eredményét.

(A vizsgálatok apropója) A téma vizsgálatához szükségszerű magyarázatot adnunk arra, miért is foglalkozunk egy látszólag ennyire kis kört érintő problémával. A válasz egyszerű: mert a probléma önmagán jelentősen túlmutat. Mindenki hallott már panaszt, hogy a pályázati rendszer bonyolult, a támogatásokhoz hozzájutni nehéz, a pályázatok elkészítése már külön szakmává nőtte ki magát. Aztán, az Új Széchenyi Terv kapcsán óriásplakátokon, híradásokban, különféle kormányzati tájékoztatókon és sajtótermékekben tájékoztattak bennünket, hogy a pályázati rendszert egyszerűsítették, a támogatások kifizetési ideje lerövidült, gyakorlatilag aki kis- és középvállalkozást vezet, és van egy jó ötlete meg némi önereje, az tud pályázni.

Sajnos ki kell ábrándítsuk azokat, akik ezt egy az egyben el is hitték, de nem kell azokat, akik úgy próbáltak meg pályázni, hogy előtte még sosem tették. Utóbbiak ugyanis már tudják, hogy ez így nem igaz. Sajnos. Pedig vannak olyan országok, ahol ez működik.

Vázoljuk fel, miért is lényegesek ezek a kérdések: nos azért, mert az Európai Unió Magyarország számára a Kohéziós Politika pénzügyi eszközeiből, a Strukturális Alapokból (Európai Regionális Fejlesztési Alap, Európai Szociális Fejlesztési Alap) és a Kohéziós Alapból 308 milliárd eurót bocsátott Magyarország rendelkezésére a 2007–2013-as programozási időszakra, az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alapból pedig 5 milliárd euró jut hazánk számára ugyannerre az időszakra.

Cél, hogy ezeket a forrásokat – természetesen a megfelelő önrész és tagállami hozzájárulás mellett – a célokhoz megfelelő, értelmes, hozzáadott értéket képviselő, önmagán túlmutató és nem utolsó sorban a területi kiegyenlítődést szolgáló projektekre fordítsuk, és azok legnagyobb részét elköltsük. Nem szeretnénk saját becslésekbe bocsátkozni, de annyi bizonyos, hogy a jelenlegi hétéves ciklus második felében még mindig messze nem hívtuk le a rendelkezésre álló keret negyedét sem, pedig fontos azt szem előtt tartani, hogy a leszerződött támogatás nem kifizetett támogatás, azt még számos tényező módosíthatja.

Nincs túl sok értelme tehát azoknak a tanulmányoknak, amelyek egy-egy térség pályázói sikerességét a megkötött támogatási szerződésekkkel, vagy ami még nagyobb hiba, a benyújtott pályázatok számával méri. Láthatunk ilyen nem is egyet, holott a pályázatírás egy technika, és a nyertes pályázat sem garancia a jó projektre. Itt ejthetnénk szót az abszorpció problematikájáról is, amely külön cikk témája is lehetne. Felvetésül csak annyit, hogy érdemes mögé nézni, hogy az abszorpció szempontjából sikeresnek mondott akár magyar, akár más országbeli térségek valóban multiplikatív, a gazdaságra vagy a társadalomra jelentős hatást gyakorló projekteket valósítanak-e meg, vagy esetleg csupán elsajátították azt a nomenklatúrát, beleilleszkedtek abba a diskurzusba, amely az uniós támogatási rendszerek körül kialakult? Gondoljunk arra, hogy néhány éve tökéletesen „belefért” egy gazdaságfejlesztési operatív program által támogatott – például klaszterfejlesztési – pályázatba, majd ha nyert, projektbe, hogy magas intenzitású támogatásból például foglalkoztasson egy évig két embert, írasson három szolgáltatóval megvalósíthatósági tanulmányokat, és rendezzen néhány rendezvényt. A rendezvényeket le lehetett „papírozni” jelenléti ívekkel, azok tartalmát senki nem ellenőrizte, ugyanígy volt ez a megvalósíthatósági tanulmányokkal, amelyek amellet, hogy durván színvonalatlanok, tudománytalanok és asztalfióknak készülők voltak, remek bevételi forrást jelentettek olyan cégeknek, amelyek szoros – akár bújtatott – tulajdonosi kapcsolatban álltak magával a pályázóval. Ezek a jellegű pályázatok éppígy jelen voltak a szociális szférában, de a határon átnyúló kezdeményezésekben is. Abszorpcióban tehát jók voltak, nagyon is jók, és ez úgy fordulhatott elő, hogy a projektek szakmai tartalmát, gazdasági vagy szociális hatását senki nem ellenőrizte, azt azonban sokkal inkább, hogy a teljesítésigazolásokat a megbízott is írja alá, vagy, hogy a tanulmányok 30 vagy 50 oldalasak-e. Ugyanis, ha a pályázatba 50 oldal került be tervként a nevezett klaszter térségi gazdasági hatásának megvalósíthatóságáról, akkor tartalom ide vagy oda, annak 50 oldalnak kellett lennie. Technikák pedig mindenre vannak. A pénzhívásra is. Vegyünk egy kft.-t, egy bt.-t, két egyesületet, és máris kész a lánc: egyesület 1 pályáz, a megvalósíthatósági tanulmányokat megírja a kft., a bt., a rendezvényt pedig lebonyolítja az egyesület 2. A vicc része, hogy mindenre három árajánlat szükséges. Milyen meglepő, hogy a nyertes ajánlat – annak ellenére, hogy a feladat-meghatározás mindössze egy sor, „megvalósíthatósági tanulmány készítése 50 oldalban” fillérre pontosan megegyezik a pályázatban erre a sorra betervezett összeggel. Természetesen kérdés, hogy ez kinek a hibája: az adminisztrációé, hiszen eleve értelmetlen a tevékenység, túlzó az adminisztrációs kötelezettség, amelyet a pályázó úgy használ ki, ahogy tud. Vagy a pályázóé, aki belemegy a játékba, a törvényesség határait súrolva.

Számtalanszor hallottuk, hogy a magyar adminisztráció azért ilyen, mert az EU így követeli meg. Félreértés ne essék, ez nem így van. Az EU azt várja, hogy a pénzek valós projektekre menjenek, amelyek a fejlesztést és a Kohéziós Politika céljait szolgálják, a nyilvánosság és átláthatóság pedig legyen minél teljesebb körű. Minden állam maga határozza meg ehhez az intézményi és adminisztrációs feltételrendszert. A 2000–2006-os időszakra készített, a Kohéziós Politika hatékonyságát feltáró ex post tanulmány kihangsúlyozza, Magyarországon az egyik legbonyolultabb a rendszer! Ennek oka szintén egy tanulmány keretét adhatnák.

Az Új Széchenyi Terv nemcsak a célok tekintetében hozott létre egy a korábinál strukturáltabb, célzottabb rendszert, melynek középpontjában köztudottan a magyar kis- és középvállalkozások helyzetbe hozása áll, hanem zászlajára tűzte az eljárások felgyorsítását is. Ennek célja kettős: a projektgazdák időben, és ami talán még fontosabb, kiszámíthatóan juthassanak hozzá a számukra megítélt támogatáshoz, illetve, az Unió által megítélt támogatást minél nagyobb részben tudjuk a megadott időkeretben hasznosítani.

Hogy miként jönnek mindezek az elektronikus rendszerek vizsgálatához? Azért, mert az elektronikus rendszerek is eszközök a nagy rendszerben, melynek része az Unió, a Kormányzat, az Irányító Hatóságok, a különböző közreműködő szervezetek és a projektgazdák. Eszközök ahhoz a magasztos célhoz, hogy az eljárások egyre egyszerűbbek, átláthatóbbak, könnyen és naprakészen kezelhetőek legyenek, és nem utolsó sorban megspóroljuk azt a nagy halom papírt, amit egy pályázat benyújtása a Nemzeti Fejlesztési Terv (2004–2006-os időszak) kapcsán még jelentett.

Itt kell megemlítenünk, hogy mint ismert, az Strukturális Alapok és a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Alap pénzeszközeinek kezelése szinte teljesen elkülönül. A 2014–2020 közötti időszakra megfogalmazott tervek egyik hangsúlyos eleme e kettő közös nevezőre hozása, a párhuzamosságok felszámolása, az adminisztráció egységesítése.

Fontos ez számunkra azért, mert aki pályázott már például egy LEADER pályázatra, az tudja, hogy teljesen más lesz az eljárásrendje, mások a beszámolási papírjai, mint egy NFT-s, UMFT-s pályázatnak, például egy GOP-os projektnek.

(Elektronikus rendszerek a pályázattal mellett) Magyarországon két elektronikus rendszerrel beszélünk, amelyeket az EU által támogatott projektek nyilvántartására vezettek be: ez az EMIR és az EMVA mellett működő, alapvetően az ügyfélkapuhoz kötődő rendszer.

„A Közreműködő Szervezetek terheinek csökkentésére 2006 novemberében elindítottak egy olyan elektronikus alkalmazást (Egységes Monitoring Információs Rendszer – EMIR), amely lehetővé teszi, hogy a pályázók online nyújtsák be a támogatás kifizetés igényléseiket. A kedvezményezettek ez által informatikai segítségnyújtást kapnak projektjük lebonyolításához. A program használatával a pályázókra és a közreműködő szervezetekre háruló adminisztrációs feladatok is csökkenek, aminek eredményeként felgyorsulhatnak a kifizetések is. Az on-line verzió a felhasználók pályázatára szabott adatokkal támogatja az adatfeltöltést, ezáltal kiiktatva az adminisztratív hibalehetőségeket. Mindezek mellett a felület célja, hogy a felhasználók ellenőrizhessék pályázatuk nyilvántartott adatait, nyomon követhessék a benyújtott pályázat elbírálásának lépéseit, valamint naprakész információt szolgáltatassanak a pályázat, szerződés alakulásáról.”²¹

„2006 óta folyamatosan dolgoznak azon, hogy a pályázattal ügyfélbarát és gyorsabb legyen. 2010-ben vezették be az azonnali elektronikus értesítést, az új funkció bevezetésével az egyes értesítő levelek postai úton való érkezése helyett elektronikusan kapják meg azokat a felhasználók. A fejlesztés eredményeképp a rendszer kötetlen elérést biztosít, az információ megszerzése nem ütközik földrajzi korlátokba, gyorsabb és kényelmesebb kommunikáció valósul meg az elektronikus tájékoztatáson keresztül, valamint az ügyintézés is költséghatékonyabb.

A Nemzeti Fejlesztési Ügynökség honlapján, amelyen keresztül elérhető az EMIR, a felhasználóknak számos olyan adatot kell megadniuk, amelyek jelentős része a Magyar Államkincstár Törzskönyvi Nyilvántartásában is megtalálható. Az alapadatok rögzítése adminisztratív terhet jelent a pályázók számára, ezért ennek lecsökkentése érdekében összekapcsolták a MÁK Törzskönyvi Nyilvántartását és az EMIR UMFT alrendszerét.”²²

Az Európai Szociális Alap támogatásainak lehívására 2007-ben hoztak létre egy hasonló elven működő elektronikus pályázási rendszert az EPER-t (Elektronikus Pályázatkezelési és Együttműködési Rendszer).³

Az Európai Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal a pályázatok benyújtására egy az ügyfélkapuval összekapcsolt elektronikus rendszert működtet az egyszerűbb eljárások érdekében.

(Az elektronikus rendszerek visszásságai) Napjainkban divatos minden, ami elektronikus, ami on-line. Azt mondjuk, ez megkönnyíti az életünket, hiszen bármit bármikor és bárhol el-érünk, a földrajzi távolság és az idő már nem szabhat korlátokat. Elfelejtjük azonban azt, hogy sokszor személyes szabadságunkat adjuk fel azért, hogy bárhol és bármikor elérhetőek legyünk mobiltelefonunkon, vagy bárki nyomon követhesse életünket a ráadásul önként – de gyakran átgondolatlanul – saját magunk által közzétett fotókon, bejegyzéseken keresztül.

Átvitt értelemben igaz ez a pályázati elektronikus rendszerek esetében is. Egyszerűsítésről beszélünk, amikor valamennyien, akik a szakmában dolgozunk, tudjuk, hogy egy vállalkozó nem tud és nem is lehet feladata, hogy kitöltjön egy EMIR-alapú pályázatot, egy iskolaigazgató nem fogja saját iskolája kifizetési kérelmét egy elektronikus rendszeren keresztül feltölteni. És ami még furcsább: akkor, amikor a pályázat bár DVD-re írandó és valóban egyetlen papír-alapú nyilatkozatot kell hozzá benyújtani, a hiánypótlás már teljesen papír alapon megy, mert azt az EMIR már nem tudja kezelni, a támogatási szerződés pedig már tökéletesen papír alapú a maga (sokszor tökéletes általánosságokat tartalmazó) százdoldali dokumentumával. Ezután következnek csak a kifizetési kérelmek, amelyek benyújtása megtörténik elektronikusan, ezt kinyomtatjuk, mellétezzük a számlákat és az úgynevezett alátámasztó dokumentumokat is. Papír alapon...

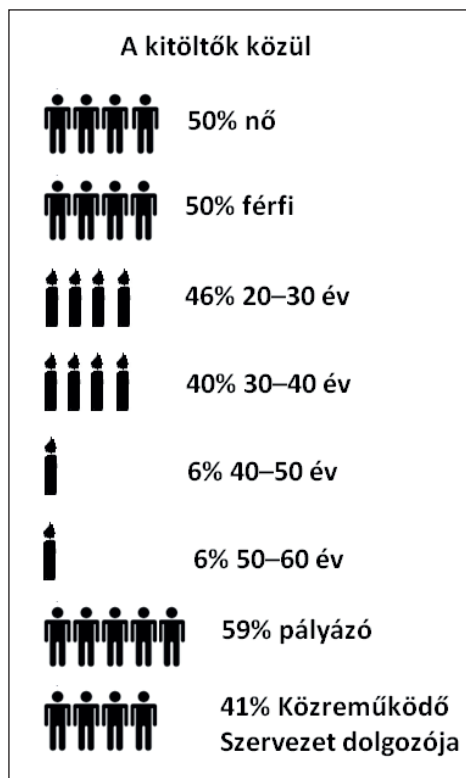
Felmerülhet bennünk a kérdés, és gondolom, nem mi vagyunk az elsők, akik ezt meg is fogalmazták: nem dolgozunk-e véletlenül duplán? Nem bonyolítás-e az, ami egyszerűsítésnek indult? És nem kontraszelektív-e? Valóban bárkitől elvárhatjuk, hogy ezt önmaga megcsinálja? Lehet-e egy vállalkozó, egy iskolaigazgató, egy gazdasági vezető, egy civil szervezeti elnök feladata, hogy a projekt szakmai menedzsmentje, a pénzügyi feladatok elvégzése, az alátámasztó dokumentumok korrekt papír alapú összegyűjtésére ráfejelve még elsajátítsa egy elektronikus rendszer kezelését? Vagy amennyiben nem, akkor miért emelünk szót a pályázatírók és hivatásos projektmenedzserek ellen? Átgondolandó kérdések ezek, amelyek kellene, hogy a 2014-től induló új tervezési időszak programozása során felmerüljenek. Természetesen akkor, amikor beépítjük az előzetes tapasztalatokat, a monitoring-adatokat és a hasznosulási vizsgálatokat a tervezésbe. Mert ugye beépítjük?

Az EMVA rendszere az EMIR-nél sokkal vitathatóbb, és véleményünk szerint személyiségi problémákat is felvet. Mivel az ügyfélkapun keresztül kell benyújtani a pályázatokat, a potenciális pályázó egy adminisztratív procedúra alapján meg kell bízson egy személyt (természetes személyt, mivel csak mint ilyen rendelkezhet valaki ügyfélkapuval), akinek van még ráadásképpen egy a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal által kiadott regisztrációs száma is, hogy a pályázatot az ő ügyfélkapuján keresztül készítse el. Bevett gyakorlat, pláne, hogy például a LEADER pályázatok esetén kis falvokról van szó, hogy az önkormányzat pályázata a polgármester ügyfélkapuján keresztül bonyolódik, amelyet ad absurdum egy pályázatíró cég kezel. Az ügyfélkapu eredetileg személyes adatok nyilvántartására és megtekintésére szolgál, több mint érdekes, ha ez keveredik különböző szervezetek dokumentumaival, támogatási kérelmeivel. Ráadásul, miként visszakereshető, amikor négy év múlva nem választják meg a polgármestert?

A rendszer tele van hibával, láthatóan olyan programozta, aki informatikai ismeretekkel ugyan rendelkezett, de pályázattal biztosan nem. Lassú, ügyetlen és átláthatatlan. Olyan cellák kitöltését követeli meg, amelyek kitöltése irreleváns a pályázat szempontjából, de a véglegesítés miatt a pályázó kénytelen felesleges és oda nem illő, gyakran rossz adatokat felvinni. Mondhatnánk, hogy az EMIR silány másolata, pedig ott is vannak még hibák!

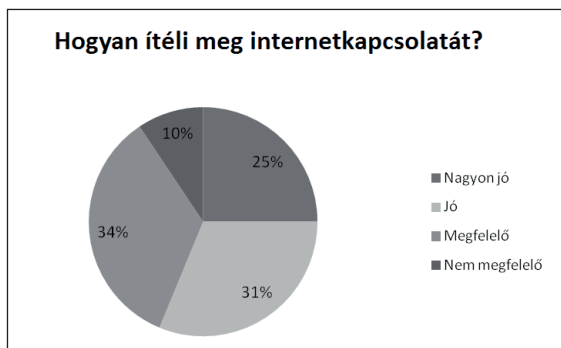
A konkrét programozási hibáktól jelen helyen megkímélnénk az olvasót, úgysem vezet sehová. Kérdés, hogy amíg egy rendszert nem teszteltek le ahhoz értők, addig az miért kerül „éles” forgalomba, ráadásul adott esetben több száz millió forintos projektek lebonyolításának eszközüvé?

(Az általunk végzett felmérés eredménye) A tanulmány kiemelt célja, hogy megvizsgálja a felhasználók szemszögéből ezeket az elektronikus pályázási rendszereket, és fény derüljön arra, hogy az alkalmazók véleménye szerint megvalósultak-e azok célok és elvárások, amelyek érdekében létrehozták őket. Kérdőíves felmérést készítettünk az on-line felületet használó pályázók és a Közreműködő Szervezetek dolgozói körében. A Nemzeti Fejlesztési Terv Közreműködő Szervezeteinek a száma 24, míg az Új Széchenyi Terv Közreműködő Szervezeteinek a száma 26-ra emelkedett. Nehezen összeszámolható az EMVA kezelői köre, hiszen azt gyakran helyi kisegyesületek is végzik (HACS-ok, Helyi Akció Csoportok) a Mezőgazdasági és Vidékfejlesztési Hivatal mellett. Szintén nagyon nehezen számszerűsíthető az információs rendszert használó pályázók és projektmenedzserek részesedése, összesen véleményünk szerint több ezres lehet azoknak az embereknek a köre, akik ismerik és használják a rendszereket. Kutatásunk során 32 kérdőívet jutattak vissza hozzánk kitöltve, a soron következő eredmények ennek a kicsiny mintának a véleményét reprezentálják. Az 1. ábrán látható, hogy a 32 válaszadó közül 16 nő, és 16 férfi, 50-50% a megoszlásuk. Legnagyobb arányban a fiatal korosztály töltötte ki, és valószínűsíthető, hogy ők nagyobb arányban is használják a rendszert, 46% a 20–30 éves kitöltők, 40% a 30–40 éves kitöltők, valamint 6-6% a 40–50 és 50–60 éves kitöltők aránya. A megkérdezettek közül 59% a Közreműködő Szervezetek, míg 41% a pályázók véleményét reprezentálja.

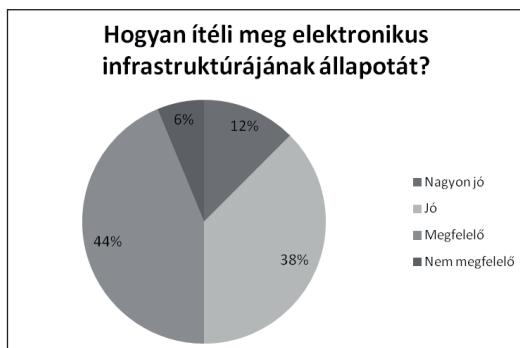

1. ábra: A válaszadók demográfiai adatai

A felvezető kérdésekben az infrastrukturális ellátottságukról kérdeztük a kitöltőket. Arra voltunk kíváncsiak, hogy hogyan ítélik meg a számítógépeik, és egyéb információs kommunikációs technológiájuk állapotát, valamint az internet-ellátottságukkal elégedettek-e. Az internetkapcsolatuk állapotát (ez alatt a sebességet, sávszélességet értettük) többen ítélik meg nagyon jónak (25%), mint a számítógéppark állapotát (12%). Ennek eredményeképp az elektronikus infrastruktúrájuk állapotát nagy arányban (44%) mindössze megfelelő minősítéssel méltatták. Csekély azok aránya, akik nem elégedettek az infrastrukturális ellátással, olyan esettel nem is találkoztunk, ahol egyáltalán nem felelt volna meg (2–3. ábra).

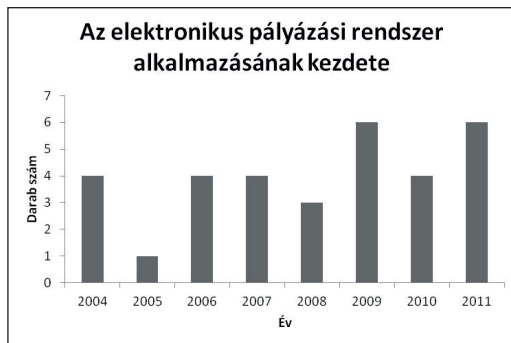

2. ábra

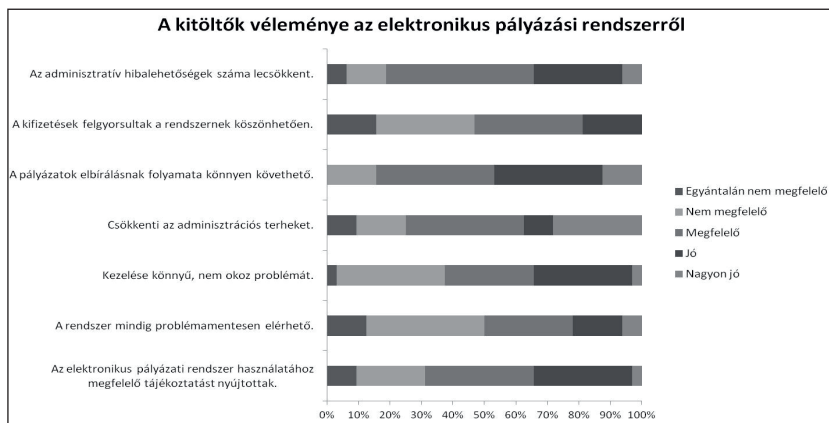
3. ábra

Több felhasználó úgy vélte, hogy már 2004-ben vagy 2005-ben elkezdte használni a rendszert, holott 2006 novemberétől vezették be. Ahogyan a 4. ábrán is láthatjuk az információs rendszert alkalmazók száma az utóbbi két évben növekedett meg, 16 fő, tehát a kérdezettek 50%-a kezdte el használni 2009-ben vagy azután.

4. ábra

A válaszadóknak állításokat fogalmaztunk meg az elektronikus pályázási rendszerről, és arra kértük őket, hogy egytől ötig tartó skálán értékeljék azokat, az eredmények az 5. ábrán tekinthetők meg. A kitöltők válaszaik általánosságban megfogalmazva a középértékek felé húztak, megfelelőnek találják a rendszer működését. A legkevésbé elégedettek azzal az állítással voltak, miszerint a kifizetések felgyorsultak a rendszernek köszönhetően. 16% gondolja azt, hogy ez egyáltalán nem alakult így, 31%-uk szerint pedig nem állja meg helyét megfelelően ez az állítás. Azt, hogy a pályázatok elbírálásának folyamata könnyen követhető már sokkal többen pozitívan erősítették meg, 38% válaszolta, hogy megfelelő, míg 31%-uk jónak tartotta a rendszer működését e szerint a szempont szerint. A legtöbbet erősítették meg pozitívan, hogy az adminisztratív terhek csökkentek. A válaszadók közül 28% gondolja azt, hogy ez így nagyon jó, 9% pedig azt, hogy jó. Sokan tartják megfelelőnek (47%) azt az állítást, hogy az elektronikus pályázási rendszer használatával az adminisztratív hibalehetőségek száma lecsökkent. Ezzel ellentétben kevesen értettek egyet azzal (34%), hogy az on-line felület használata és kezelése könnyű lenne, habár a rendszer használatáról nyújtott tájékoztatást többségében megfelelőnek tartották a válaszadók.

5. ábra

6. ábra: Szófelhő az elektronikus pályázati rendszer előnyeiről

7. ábra: Szófelhő az elektronikus pályázati rendszer hátrányairól

A továbbiakban arra kértük a válaszadókat, hogy fogalmazzanak meg három olyan dolgot, amelyet az elektronikus pályázati rendszer előnyének és három olyat, amelyet a hátrányának tartanak. A kitöltők véleménye alapján szófelhőt készítettünk a leggyakoribb szóelőfordulások megkeresésének segítségével. A leggyakoribb szóelőfordulások listájából kizártuk a névelőket, névmásokat, kötőszavakat, valamint szótövezést is végrehajtottunk. Az azonos szótövel rendelkező szavak esetében a különböző ragokat levágtuk, ezzel is kevésbé szóródott szét egy azonos jelentéstartalmú szó előfordulása. Az eredményeket grafikusán ábrázoltuk az interneten elérhető tagxedo.com program segítségével, amelyek a 6–7. ábrán láthatóak. Előnyként azt emelték ki a legtöbben, hogy az elektronikus rendszer használata által *gyorsabbá* válik az ügyintézés, *csökkennek* az adminisztrációs terhek. Az on-line felületen való adatnyilvántartás rendkívül *papírkímélő*, ezáltal környezetbarát a technológia. *Áttekinthetőbbnek* és *könnyebben nyomon követhetőnek* tartják ez által a pályázati rendszert. Hátrányként a rendszer *lassúságát* fogalmazták meg egyhangúan, de ebben a kérdésben jobban megoszott a válaszadók véleménye, mint az előzőben. A rendszer használata közben több *probléma* merül fel sokak szerint, az *adminisztráció* és *adatfeldolgozás* terén. Hiányolták a megfelelő *tájékoztatást*, és a *kommunikáció nehézségeit* is felhozták többen negatívként.

A kérdőív értékelése során összességében egy olyan vélemény körvonalazódott, hogy a kitöltők – és ezt hangsúlyoznunk kell – általánosságban megfelelőnek ítélik az elektronikus pályázási rendszer működését, szerintük az többnyire betölti azokat a funkciókat és célokat, aminek érdekében létrehozták, de számos probléma és nehézség felmerül kezelése közben.

(Összefoglalás) Kérdéses, hogy ezek a rendszerek valóban hozzájárulnak-e a pályázat meggyorsításához, egyszerűsítéséhez, a támogatások kifizetésének hatékonyabbá tételéhez. Ugy gondoljuk, ahhoz, hogy ezek eredeti céljaikat betöltsék, a következő lépéseket elengedhetetlen lesz megtenni:

- az eddigi tapasztalatokat feldolgozni (a közvetlenül a programokkal dolgozók körében, és igen, a pályázók körében is, akár kérdőíves, akár mélyinterjú módszerekkel);
- ezek a felmérési eredmények bele kell, hogy épüljenek a 2007–2013-as ex post jelentésekbe;
- a leszűrt konzekvenciák és az ezek alapján megfogalmazott fejlesztési tervek be kell hogy kerüljenek a 2014–2020-ra vonatkozó programozási dokumentumokba;
- konkrét célokat kell megfogalmazni, amelyeknek tökéletesen tisztának kell lenniük:
 - o az eljárások átláthatóságának növelése;
 - o a papír alapú rendszer tökéletes felcserélése;
 - o a párhuzamosságok felszámolása;
 - o könnyű kezelhetőség;
 - o széleskörű elérhetőség;
 - o oktatás biztosítása az érdekeltek számára;
 - o egyeztetés az SA és EMVA pályázatokhoz kapcsolt rendszerek közös fejlesztéséről.

Nem kívánjuk az elektronikus rendszerek szerepét túldimenzionálni a pályázati rendszer hatékonyságában, azonban kétségtelen, hogy hozzájárulhatnak a projektek sikerességéhez, eredményességéhez, a támogatások hatékonyabb felhasználásához. Ehhez azonban az kell, hogy ésszerűen, jó célok mentén, megfelelő körben és nem utolsó sorban jó, és a pályázati feltételeknek megfelelő technikával alkalmazzuk őket, és kapcsoljuk össze lehetőség szerint a már rendelkezésre álló nyilvános elektronikus rendszerekkel – nem feltétlenül az ügyfélkapuval. Az elektronikus rendszerek csökkenthetik az adminisztrációs terhet, és ezáltal nagyobb teret és több időt engedhetnek a valódi projektmenedzsmentnek. Egy a kérdés: lesz-e még mit menedzselni 2014 után?

JEGYZETEK

1 <http://emir.nfu.hu/nd/palyazo/index.php>

2 <http://palyazatiportfolio.hu/hirek-nyertes-projektek-megvalositasahoz/emir-rendszer-azonnali-elektronikus-ertesites-bevezetese>

3 <http://eper.esza.hu/eperportal/pages/template2.aspx?tipus=3>

Magyar tudós világ

Gyakran használunk elkoptatottnak tűnő jelzőket és önkéntelenül is olyan kijelentéseket teszünk, amelyek nem egyszer csupán a köznapi beszéd és írás színesítését, gazdagítását szolgálják. Ezek sorába tartozik a „polihisztor, enciklopédikus tudású kutató” szókapcsolat, és a kissé pesszimista kicsengésű: „lejár a polihisztorok kora” mondat.

Ha azonban kézbe vesszük a Magyar Tudománytörténeti Intézet 2011-ben közreadott kötetét, amely a közelmúltban elhunyt *Vekerdi László* (1924–2009) írásaiból tartalmaz egy gazdag, sokszínű válogatást, a fenti gondolatfüzés tökéletes cáfolatát kapjuk. Ugyanis nem vonható kétségbe, hogy a legtalálóbóbb jelző Vekerdi László munkásságával kapcsolatban a polihisztorság, és talán még bizakodhatunk, hogy mégsem tünnek el teljesen a sokoldalú, minden területen elmélyült kutatásokat végző és magas színvonalú alkotásokat létrehozó tudós egyéniségek. Érték – mérték – minőség: ez az a három szó, amely értelmiségi körökben felidézti Vekerdi László alakját. Kezdetben erdőmérnöknek készült, végül orvosként szerezte meg diplomáját a budapesti egyetemen 1951-ben. 1955-ben az iskolateremtő Sántha Kálmán egyik kiváló tanítványaként kezdte meg belgyógyászati tevékenységét Debrecenben. Mestere – Sántha Kálmán – politikai meghurcoltatása után ismét a fővárosba került, onkológusként, de rövidesen mégis elhagyta a sikeresen induló orvosi pályát. A természettudományok, elsősorban a matematika, és a fizika kultúrtörténetével kezdett foglalkozni. Munkahelyéül – a közélettől háttérbe húzódó számos kortársához hasonlóan – a könyvtár nyugalomát választotta, több évtizeden át az Akadémiai Könyvtár munkatársaként tevékenykedett. Ekkor már sokat publikált: klasszikus tudósok írásait fordította magyarra, majd sorra jelentek meg tudománytörténeti művei. Az 1960-as évektől a pesti bölcsészkaron oktatott tudománytörténetet. Később érdeklődési köre kiszélesedett és tanulmányainak, kötetaineik témája egyre sokoldalúbbá vált, irodalomtörténettel, művelődéstörténettel csakúgy foglalkozott, mint az orvoslás históriájával, jelentős korszakaival és személyiségeivel. Tanítványai, barátai számos alapvető fontosságú útmutatást kaptak tőle. Műveivel sugallta, hogy a bizonytalan elméletek helyett a megalapozott tudás az előrevivő módszer, a dolgok és jelenségek közötti törvényszerűségek felismerése lehetetlen a konkrét, adatszerű ismeretek nélkül. A fiatal kutatókkal megismertette a kutatómunka érdemi szabályait: felhívta a figyelmüket a tudománytörténet fehér foltjaira, a kutatói érdeklődésre és feldolgozásra méltó múltbéli történésekre, személyekre. Munkásságával példázta és oktatóként is tanította a tudományos kutatás etikáját (pl. „nem illik” a könyvtárakban, levéltárakban név nélkül megbújó anyagokat szerzőként eltulajdonítani, sajátként publikálni). Tevékenységének fontos területe volt a tudományok népszerűsítése, a tudományos ismeretterjesztés, kezdetben írásaival és előadásokkal, majd a tömegkommunikáció formáinak bővülésével a rádiózással és a televíziózással is megbarátkozott. Elve itt is az volt, hogy inkább semmit, mint silányt, színvonalaltalant, mert a téves információ sok kárt okoz. Bár számos szakmai elismerésben részesült, szerénységét, a tudományok iránti alázatát mindvégig megőrizte, valóban jellemző volt Vekerdi életútjára, magatartására az a mondat, amelyet halálakor az egyik nekrológ szerzője fogalmazott meg: „*Az ember akkor ember, ha összes választási lehetőségei közül mindig a legnehezebbet választja.*”

A Magyar Tudománytörténeti Intézet gondozásában megjelenő Vekerdi kötetek sorában ez a negyedik: 1996-ban az Akadémia történetét feldolgozó művét, 2009-ben járványtörté-

netét, 2010-ben az újkori matematika és fizika történetével foglalkozó könyvét jelentették meg. A jelen keretek között ismertetésre kerülő kötet tematikailag kissé szerteágazó, hiszen találunk benne matematikatörténeti, fizikatörténeti, orvostörténeti és művelődéstörténeti témájú írásokat egyaránt. Valamennyi közös jellemzője, hogy a magyar tudománytörténet jelentős eseményeit, eredményeit, nagy egyéniségeinek munkásságát mutatják be az olvasónak.

Egy-egy témakör írásai több évszázadon ívelnek át, kimondatlanul is sugallva a tudományok fejlődésének – ha nem is minden buktatótól mentes – folyamatát.

A matematikatörténeti írások sora a felvilágosodás korával kezdődik, a hazai tankönyvirodalom bemutatásával, a debreceni protestáns tanárok (pl. Maróthi György, Hatvani István), és a jezsuiták (Hell Miksa, Makó Pál) legjelentősebb munkáinak értékelésével. Természetesen nem hiányzanak a két Bolyaival, Riesz Friggyessel, Fejér Lipóttal, Neumann Jánossal és Turán Pállal foglalkozó írásai sem, eljutva a számítástechnika koráig. A fizikatörténeti tematikai egység két legfontosabb szereplője Zemplén Jolán és Simonyi Károly.

A magyar orvoslás és biológia történet jelesei közül – a kronológiai sorrendhez igazodva – a Pápai Páriz Ferencről, Bugát Pálról, Herman Ottóról, Lenhossék Mihályról, Szent-Györgyi Albertről, Selye Jánosról, a tisztelt mesterről: Sántha Kálmánról szóló írásait, valamint két orvostörténészünk – Spielmann József és Szállási Árpád – egy-egy megjelent munkájáról írott elemző recenzióját olvashatjuk. A magyar művelődéstörténettel foglalkozó írások főszereplőinek sora Apáczai Csere Jánossal kezdődik, természetesen helyet kaptak a válogatásban a Vekerdire nagy hatást gyakorló Karácsony Sándorral, Németh Lászlóval kapcsolatos írások, és nem hiányoznak az erdélyi Jakó Zsigmond, Mikó Imre, Benkó Samu műveit elemző cikkek sem, a sort a középkorász Zolnay László egyik könyvéről szóló fejtegetés zárja.

A kötetben összegyűjtött írások korábban már megjelentek folyóiratokban, tanulmánykötetekben, jelen válogatás mégis új megvilágításba helyezi Vekerdő László sokoldalú tudománytörténet-írói tevékenységét. A kötet anyagának gondos összegyűjtése, a korábbiakhoz hasonlóan, most is Gazda István nevéhez fűződik.

(Vekerdő László: Magyar világ – tudós világ. Tudománytörténészek és művelődéstörténészek gyűjteményében. Sajtó alá rendezte: Gazda István. Budapest, MATI, 2011, 418 p.)

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Ian Johnson

*„A jelenlegi rendszerben én is korrupt lennék”
interjú Pao Tunggal*

Pao Tung Kína egyik legismertebb politikai másként gondolkodója. Az 1980-as évek első felében a Kínai Kommunista Párt Politikai Reformirodájának igazgatója és Csao Ce-jang, a párt korábbi főtitkárának politikai titkára volt. Nem sokkal azelőtt, hogy az 1989-es Tienanmen téri demonstrációkat erőszakkal elfojtották, Paót őrizetbe vették és államtitkok kiszivárogtatásával, valamint ellenforradalmi propaganda terjesztésével vádolták meg. 1992-ben egy kirakatperben elítélték és hét évet töltött – mindvégig magánzárkában – a hírhedt pekingi Csincseng fegyházban.

1996-os szabadulása óta Pao állandó megfigyelés alatt áll, sőt többször házi őrizetben is volt. A rendőrség minden alkalommal követi, ahányszor csak elhagyja a házát. Az utóbbi időben különösen szigorú ellenőrzés alatt áll, mivel a kínai vezetés az ősszel tartandó 18. Pártkongresszusra készül, amely hivatalosan kijelöli Hu Csin-ao főtitkár és Ven Csia-pao miniszterelnök utódját.

Nemrégiben találkoztam az immár 81 éves, fél szemére vak Paóval egy pekingi McDonald's-ban, miután a titkosrendőrség megtagadta tőlem az engedélyt, hogy a főváros nyugati külvárosában található házában látogassam meg.

Ian Johnson: Sajnálom, hogy annyi gondot okoztam Önnek azzal, hogy így látogatom meg.

Bao Tong: Sajnálja? A helyzet kínos, de ne is törődjünk vele. Miért nem látogathatnak meg a barátaim? Azt mondják, nem kellene beszélnem a 18. Pártkongresszus előtt. Félnek, hogy butaságokat beszélnek. De azt hiszem, Ön el tudja dönteni, hogy mi a butaság és mi nem az. Szóval, ha valami butaságot mondok, kérem, ne törődjön vele.

Amikor az 1980-as években a kormányzatban dolgozott, az idősebb generáció nagyon fontos volt. A Hosszú Menetelés veteránjai megpróbálták meggyőzni Teng Hsziao-pinget, hogy csinálja vissza a gazdasági reformokat és sokan közülük támogatták az 1989-es fellépést is a Tienanmen téri tüntetők ellen. Mi a helyzet ma? Most is van egy idősebb generáció, amelyik ehhez hasonló szerepet játszik? Gondolja, hogy olyan embereknek, mint pl. Csiang Cö-min volt pártfőtitkárnak még mindig van befolyása a színpalak mögött?

Ma már nincsenek olyan nagy öregek, mint akkoriban voltak. Csiang tartozik közéjük. A legcsekélyebb szerepet sem játszotta a forradalomban. Neki nincs ilyesféle befolyása. A nagy különbség az, hogy míg korábban egyetlen ember döntött – előbb Mao, aztán pedig Teng –, addig ma a döntés több ember kezében van.

Jó dolog ez? Vannak, akik szerint az erős egy személyi vezető hiánya a magyarázata annak, miért nem voltak jelentősebb gazdasági reformok az elmúlt évtizedben.

Alapjában véve jó dolog. Szörnyű, ha csak egyetlen ember dönt. Beszélhetünk Teng reformjairól, de mi van Maóval? Bármilyen döntést hozhatott volna, ám ő mégis a Kulturális Forradalmat és a Nagy Ugrást választotta. Ami pedig Tenget illeti, hát neki ott volt június 4-e [az 1989-es Tienanmen téri mézszárlás éjszakája]. Ma a vezetők közti erőviszonyok sokkal kiegyenlítettebbek. Ha nem tudnak döntésre jutni, akkor semmi sem történik. Ha Amerikában valakiről kiderül, hogy korrupt, akkor le kell mondania. Gondoljon csak Nixonra: a Watergate-botrány után le kellett mondania. Megtörténik-e ugyanez Kínában? Nem. Miért? Mert mindenki egy csónakban evez, ha pedig az a csónak felborul, akkor mindenki a vízben köt ki. Amikor azt mondom, hogy „mindenki”, akkor természetesen a hatalmon lévőköt értem ez alatt. Szóval Kínában mindenki kiségit a másikat. Ha bajba kerülsz,

segíték neked, ha pedig én kerülök bajba, akkor majd te húzol ki a pácból. Így csak szélsőséges esetben fordul elő, hogy valakit kidobnak, mint történt az Po Hszü-laj esetében [a Politbüro nemrégiben leváltott tagja].

Jelenleg kilenc ember segíti ki egymást [a Politbüro Állandó Bizottságának kilenc tagja]. Ilyen a rendszer. Senki sem akarja felborítani a csónakot.

Azt hiszem, azok az emberek a szomszéd asztalnál figyelnek minket.

Ne is figyeljen rá! Követnek mindenhová, ahová csak megyek.

A jelenlegi vezetés visszavonulás előtt áll. Ön már az 1980-as években is ismerte Ven Csia-paó miniszterelnököt, amikor ő is Csao Ce-jangnak dolgozott. Milyen ember volt ő akkoriban?

Tiszta fejjel gondolkodó ember volt, és mindig tudta, mire gondol a beszélőpartnere. Ha jó vezető alatt dolgozott volna, sok mindent tehetett volna.

Mit gondol róla jelenleg?

Keményen dolgozó, szorgalmas ember. Viszont nem ért el semmit. Biztos vagyok benne, hogy nem lenne elégedett a munkájával, bár azt elmondhatná, hogy: „Nem okoztam csalódást a saját lelkiismeretemnek: nem voltam lusta.”

De nem szeretnék rosszat mondani róla. Hisz mit csináltam én? Mit értem el? Az emberek azt mondják: „hát, Ön legalább nem volt korrupt.” Erre azt mondom: tévedés, ha a mostani rendszerben lennék, én is korrupt lennék. Hisz nekem? Higgyen!

Miért ennyire korrupt a jelenlegi rendszer? Túl sok érdekcsoport van?

Nem, inkább arról van szó, hogy túl sok dolog számít tiltott területnek. Ha benne vagy a rendszerben, azt mondják: ő, a fiadnak vezérgazgatónak kellene lennie valahol. Ha erre nemet mondasz, azt kérdezik majd: hogyhogy nem? Mert ha a te fiad nem lehet vezérgazgató, akkor a mieink se lehetnek. Akkor pedig kilöknék a csónakból. Ha tehát a csónakban ülsz,

korrupt vagy. Mindenkinek van egy villája, hát neked is adnak egyet. Mármint egyet Pekingben, egyet Hangcsuban, egyet Szucsuban és egyet Sanghajban. Azt mondod, nem akard? Ugyan miért nem? Hisz még a tartományi vezetőknek is van villájuk, akkor miért épp neked ne lenne? Törvényes, hát fogadd el. Egyszóval ha elmondhatom magamról, hogy nem vagyok korrupt, akkor az azért van, mert az 1980-as években voltam tisztségviselő, amikor még máshogy mentek a dolgok. Akkoriban még nem volt annyi pénz és privilegium.

Mit kíván a párt 18. Kongresszusával kapcsolatban?

Remélem a kongresszus meg tudja majd oldani a jelenlegi problémákat. De amit itt tenni kell, az a rendszer megváltoztatása. Ha ez sikerülne, az nagyszerű lenne. Szóval ez az ügy [Po Hszü-laj esete] egy esély erre. Ha a rendszer problémájának tüneteként fogják fel, akkor jó lehetőség lesz. De ha nem így tesznek, vagy azzal intézik el Po ügyét, hogy „ő csak egy örült”, akkor elszalasztott lehetőség marad. Ha csak a személlyel és nem a rendszerrel foglalkozunk, akkor ez kudarc. Utána pedig jön majd a 19. Kongresszus, aztán a 20. és így tovább – semmi sem változik.

De mi, kívülállók nem mondhatjuk meg, hogy mi történjen. Az átlagemberek nem cselekedhetnek, nem beszélhetnek. Csak figyelhetnek.

Nem kellene mennünk? Attól tartok kényelmetlenséget okozok Önnek.

Hogyhogy?

Valaki épp most fényképezett le bennünket.

Én inkább azt javaslom, hogy igyunk még egy kávét.

Hozok még. [Pár perccel később...] Azt mondják, ahogy az ember öregszik, úgy erősödik a hite. Ön már idős ember; hisz Ön bármiben is?

Régen hittem a kommunizmusban. Ma már úgy gondolom, nem éri meg hinni benne. A Kulturális Forradalom alatt úgy gondoltam, hogy a marxizmus jó dolog. Tudtam, hogy Lenin és Sztálin rossz emberek voltak. Most úgy látom,

hogy Marxnak volt néhány szép gondolata. Azt mondta, a szegényeknek megéri segíteni. Ez jó dolog.

Marx osztályharc-elmélete viszont már problémás. Az osztályharc létezik, de ezzel együtt van osztályok közötti együttműködés is. Ha csak osztályharc van, a társadalom összeomlik. Szerintem ez nagy hiba volt. Azt is gondolom, hogy bizonyos dolgokat túlzásba vitt, mint pl. a tulajdon eltörlése és minden ideológia ellenzése. Ha minden ideológiát ellenzel, akkor ellenzed a sajátodat is? Túl sok ellentmondás van benne. Az az ötlet pedig, hogy mindenki megkapja, amire szüksége van, hát az meg mit jelent? Mindenkinek lesz mit ennie, de vajon jár mindenkinek egy iPad is? És mi a helyzet a jPaddal vagy a kPaddal? Ha úgy határozzuk meg, hogy mindenki megkapja a szabadságot, akkor úgy gondolom, rendben van. Hogyan? Úgy, hogy törvényeket hozunk és betartjuk a törvényeket, mindenki egyformán, tekintet nélkül arra, hogy kiről van szó és milyen a társadalomban elfoglalt helyzete. Kik tesznek így? Amerika, Anglia és más hasonló országok. Azok az országok, amelyek nem követik Marx eszméit.

A kínai kormány épp akkor engedélyezte ismét a vallás gyakorlását, amikor Ön hivatalban volt. Nemrégiben olvastam a Központi Bizottság 19-es számú határozatát 1982-ből, amely engedélyezte, hogy az emberek vallási célból gyülekezzenek és újjáépítsék a Kulturális Forradalom alatt lerombolt szent helyeket. Mire emlékszik ezekről a dolgokról?

Igen, ez a Hu Jao-pang (a párt korábbi főtitkárának) nevével fémjelzett határozat. Hu támogatta a vallás újbóli engedélyezését. Csak azt mondhatom el, hogy Hu Jao-pang jól látta a dolgot. Úgy gondolta, hogy a régi politika túlságosan szigorú, és lazítani akart rajta. Ezen kívül nem hiszem, hogy bármi más szándéka is volt vele. Ő nem volt vallásos ember.

A vallás ügye mostanság így néz ki. Gondoljon 1976-ra, amikor Csü En-laj (a korábbi miniszterelnök) meghalt. Mindenki kiment a Tienanmen térre, hogy megsirassák és kimutassák a gyászukat. Miért tettek így? Mivel nem hittek Mao Ce-tungban, hát hittek Csü En-lajban. Nem tudták, hogy

mit képvisel Csü, de hinniük kellett benne, mert már nem hittek Maóban. Így hát, amikor meghalt, az emberek zokogtak. Csü szeretni egyik módja volt annak, hogy ne szeressék Maót.

Miért hisznek az emberek a vallásban ma? Ez a jelenlegi társadalom miatt van. 'Nem szeretem a Kommunista Pártot, hát szeretem a vallást. Nem hiszek a kommunizmusban, ezért aztán hiszek a buddhizmusban vagy a taoizmusban vagy a kereszténységben.' Én így látom.

Ez úgy hangzott mintha egy igaz kommunista mondta volna.

A vallás nem oldja meg a problémákat, de megadhatja a vigasz és megkönnyebbülés érzését. A vallás furcsa dolog. Ha nem hiszel a jelenben, összeszeded a hited és a vallásba helyezed. Ez is egyfajta idealizmus, bár sok butaság is van benne.

Ha nem fordult a vallás felé, akkor mit gondol az írásról? Szeretne könyvet írni? Mit gondol pl. egy memoár megírásáról?

Nem tudom, hogy elég sokáig élnék-e ahhoz! Nemrég vakultam meg a fél szememre. Nagyon nehezen tudok már írni és olvasni.

Az Ön korábbi főnöke, Csao Ce-jang megírta az emlékiratait. Mi a véleménye Önnek Csao könyvéről, Az állam foglyáról [Prisoner of the State]?

Nagyon jó könyv. Ez az igazán neki való munka. Azt hiszem rengeteg időt töltött a könyv megírásával. Nem olyan a stílusa, mint a mi kötetlen beszélgetésünknek. Minden egyes mondatát átgondolta, minden szavát mérlegelte.

1980-ban kezdtem dolgozni nála. Áprilisban érkezett Pekingbe, májusban pedig már neki dolgoztam, azelőtt nem ismertem. Valaki engem ajánlott, ő pedig azt mondta: „ó, hallottam már róla, jöhet”, és ennyi volt.

Hazakisérem.

Nem, nem szükséges. Innen mehet egyből metróval, én pedig majd hazasétálok. Nem leszek közben egyedül...

(The New York Review of Books)

Philipp Mattheis

Fogyasztói tiltakozó akciók Kínában Az emberek dühösek, a rendszer elégedett

Felbőszült vásárlók hűtőszekrényeket és luxusautókat tömnek össze: Kínában a fogyasztók elégedetlenségüket néha rombolással fejezik ki. A tiltakozási hullám gyakran az interneten kezdődik, és legtöbbször nyugati vállalatok ellen irányul. A pekingi vezetésnek viszont ez éppen kapóra jön.

A gyártó képviselője végül mégis csak bocsánatot kért. Roland Gerke, a Bosch und Siemens Hausgeräte (BSH) háztartásigép-gyártó cég ügyvezetője a kínai fogyasztóknak címzett videóüzenetben rezignált hangon ismerte be: „Ha a megvásárolt hűtőszekrény ajtaja nem záródik rendesen, akkor az ön szemszögéből nézve a selejt aránya természetként 100%.”

A német ügyvezető üzenetének előzménye Luo Yonghao blogger dühödt bejegyzése volt, amelyben arról számolt be, hogy a hűtőszekrényének ajtaja rosszul záródik. Luo haragja csillapíthatatlannak bizonyult. A selejtes terméket végül a gyártó cég pekingi központja elé vonszolta, majd kalapáccsal szétverte.

Hatástalannak bizonyultak a konszern magyarázatai, miszerint a hiba inkább a készülék ferde elhelyezésére, illetve a túlságosan ritka leolvasztásra vezethető vissza. A hűtőszekrény-botrány lavinaszzerűen növekedett. A blogger, Luo ugyanis igen ismert személy Kínában, bejegyzéseit több mint egymillió internetfelhasználó olvassa.

„Kínában mindennaposak az efféle akciók” – mondja Joerg Wuttke. Az OECD-diplomata több mint húsz éve él az országban. 2008-ban egy nő egy vízbívallyal húzatta végig BMW-jét Guangzhou városán, mert a gyújtás újra és újra felmondta a szolgálatot. A múlt év elején egy férfi egy csoportot bérelt fél, hogy szétveresse Lamborghinijét, mert elégedetlen volt a vevőszolgálattal. A cégóriásokkal szembeni tiltakozási rohamok egyre gyakrabban kezdődnek az interneten.

A vásárlói panaszok villámgyorsan terjednek a világhálón

Kínában nincs független fogyasztóvédelmi szervezet, mint például a Stiftung Warentest termék-

bevizsgálással foglalkozó német alapítvány, sok fogyasztó így az interneten él ki a haragját. Ilyen eset a nyugati államokban is előfordul, Kínában azonban ennek dimenziói sokkal nagyobbak. Egy kevésbé ismert blogger rövid idő alatt követők százaira tehet szert. A Weibo közösségi oldal, amely a Facebook és a Twitter keveréke, 2011-ben már 250 millió kínai felhasználóval büszkélkedhetett. Itt rohamos gyorsasággal terjed az információ, egy elégedetlen ember néhány pillanat alatt több ezer követőre találhat.

A német vállalkozásoknak ezért sokkal több figyelmet kell fordítaniuk a kínai közösségi oldalakra. „Számos probléma kiküszöbölhető a gyorsabb és jobb kommunikációval” – mondja Wuttke, az OECD-diplomata. A német cégeknek olyan szakemberekre van szükségük, akik állandóan figyelik a kínai internetet a gyors reagálás, a hibák elismerése és a mielőbbi bocsánatkérés érdekében. Ez utóbbi teljesítése gyakran kifejezetten nehéz feladat. „Az ázsiai fogyasztók azonnali bocsánatkérést követelnek, ami azonban a nyugati vállalatok számára a hiba elismerésével egyenértékű” – mondja Wuttke.

„Elébe kell mennünk a problémáknak” – fogalmaz Gerke, a BSH ügyvezetője. A Bosch-Siemens leányvállalatainak dolgozói már régóta figyelik a kínai mikroblogokat, hogy közvetlen kapcsolatba kerülhessenek a dühös felhasználókkal, és ezen kívül működtetnek egy 24 órás szervizszolgálatot is, amely csaknem az ország egész területét lefedi. Gerkét mindezek ellenére meglepte a hűtőszekrény-incidens. „A jövőben még gyorsabban kell reagálnunk a vásárlói panaszokra” – mondja.

A szimbolikus rombolásnak Kínában már hagyománya van

A Bosch-Siemens saját Weibo-profilját készítette, ahol munkatársaik azonnal válaszolnak a vevők panaszaira. A beszélgetés minden látogató számára hozzáférhető „Egyes cégek visszariadnak az ilyen fokú átláthatóságtól, mert ezáltal nyilvánosságra kerülnek a termékhibák” – mondja Gerke. Különösen Kínában lehetetlen azonban a közösségi oldalakat figyelmen kívül hagyni.

Feltűnő mindenesetre, hogy az internetes inzultusok áldozatai csaknem mindig külföldi cégek – a kínai vállalkozások ezzel szemben csak ritkán, az államiak

pedig egyáltalán nem céltáblái a vásárlók haragjának. Wuttke szerint ennek több oka van. „Először is szoros kapcsolat van az internetszolgáltatók és az ott hirdető kínai vállalkozások között. Ha például a cégek sok hirdetést jelentetnek meg a Baidun, a legnagyobb kínai keresőoldalon, a kritikát megfogalmazó bejegyzések hamar törölődnek onnan.”

Másrészt, a cégeket ért támadások esetenként a nemzetközi kapcsolatok alakulásával is összefüggnek. Amikor a francia elnök, Nicolas Sarkozy 2008-ban nyíltan támogatta a dalai lámát, a kínai fogyasztók hetekig bojkottálták a francia üzletláncot, a Carrefourt. „Ezek civil megmozdulások voltak, melyek természetesen a kormánynak is kedveztek” – állítja Wuttke. Egyes bloggereket néha a konkurencia pénzeli, hogy pellengére állítsák a külföldi cégeket. A pekingi vezetés pedig hagyja ezt. „Ez a gőz kiengedésének egy módja. Kína olyan, mint egy nyomás alatt álló főzőedény – a politikai érdekérvényesítés tilos, a kormányzat az emberek felgyülemelő indulatait inkább a fogyasztói tiltakozások irányába tereli.

Amint egy magát megnevezni nem kívánó, Kínát hosszú ideje ismerő szakértő is utalt rá, az országban a szimbolikus rombolás hagyománya messzire nyúlik vissza. A Luo úr nevéhez kapcsolódó hűtőszekrény-botrányt is ezen összefüggésben kell látnunk. „Németországban talán bírósághoz fordulnánk. Itt azonban, a még kiépülőfélben levő jogrendszerben az efféle akciókkal kívánnak, ill. kell feltűnést keltetni” – mondja a szakértő. A kínai fogyasztók azonban a Németországban gyártott árukat mindezek ellenére minőségi termékeknek tartják.

(Der Spiegel)

Christian Roth

A háború kockázata

Ha olyan háború tör ki, amit valójában senki sem akart, az ok általában az információhiányban keresendő. Példának okáért: az ellenséges fenyegetés túlbecslése, ellenséges szándék és agresszió feltételezése, vagy a fegyveres összecsapások di-

namikájának alulbecslése. A fentiek mintapéldája a fenyegető iráni–izraeli konfliktus.

A szavak szintjén az utóbbi időben egy kicsit alábbhagyott, csillapodott a háborús uszítás, nem utolsósorban azért, mert Tel-Avivban figyelemmel vannak a legfőbb szövetséges, fegyverszállító és csendestárs Amerika belügyeire is, aki számára a választási kampánya során rendkívül rossz időben érne egy iráni háború. De a választási kampány előbb-utóbb lezárul, a fegyverkezés szépen lassan folytatódik, Izrael pedig az új kormány révén belpolitikailag megerősödik. Az iráni atomprogram és annak biztonságpolitikai értékelése mit sem változik eközben, tovább zajlik az örökös játék a féligazságokkal, a félmegegyezésekkel, amelyek csupán nemzetközi csúcsokhoz vezetnek, de a háborús veszélyt már hosszú évek óta nem tudják megszüntetni; és már mindenki belefáradt. Nem kevés szól most amellet, hogy a háború már jövőre kitör. Hogy mit hoz magával, sok változó befolyásolja, amely változók egyikére sincs igazán befolyása egyik oldalnak sem. Mind Teheránnak, mind Tel-Avivnak kompromisszumképesebben, előrelátóbban kellene tevékenykednie, különben az események feletti irányítás kicsúszik a kezük közül, előreláthatatlan következményeket okozva ezzel. A bizonytalanság közelebb sodor a háborúhoz, mert egyidejűleg engedi kibontakozni az eltűzött reményeket, de a túlzott fenyegetettség érzetét is.

Az izraeli szemszög

Két dolog van, amely az izraeli politikát különlegessé teszi és helyzetét a háborútörténet által ismert klasszikus elrettentés és megelőzés elméletektől megkülönböztetik: az atomfegyverek egyedisége és a zsidó állam különös történelme.

Ami az utóbbit illeti, a zsidó állam megalakulása óta olyan, mint egy ostromlott erőd, ellenséges államokkal körülvéve, amely államok kormányai és lakossága sokkal jobban örülne, ha a „cionista képződmény” eltűnne. Tény, hogy ehhez az ellenséges érzülethez Izrael maga is hozzájárult, ez azonban nem változtat semmin. Ami ezt a kis, hétmillió lakosú államot életben tartotta a mintegy kétszázmillió arab tengerben, az elsősorban nem a diplomáciai sikerei, még akkor sem, ha ennek

segítségével egyes szomszédaival már sikerült elfogadható kapcsolatot kialakítania – elsősorban Egyiptommal, és Jordániával –, hanem főképp a katonai főlnye, amelyet nem vonakodik érvényesíteni; az a katonai főlnye, amely révén Izrael csak akkor hagyja szerephez jutni a diplomáciát, ha ellenfeleit már több alkalommal térdre kényszerítette. Hogy Izrael a valóságban milyen mértékben van kitéve fenyegetésnek, nem számít, az ország, történelmi tapasztalatai alapján folyamatosan a fenyegetettség állapotában létezik. És a zsidó népnek már volt alkalma megtapasztalni, hogy milyen az, ha egy diktátor a kiirtásával fenyegetőzik, és annak megvalósítását komolyan is gondolja. A történelmi összehasonlítások nemegyszer sántítanak, de az emberek tudatában összekapcsolódnak, és óvatossabbá teszik őket. Az pedig, hogy hol húzódik a határ a megalapozott óvatosság és a neurotikus üldözési mánia között, sokszor csak utólag állapítható meg.

Természetesen az atomfegyverekkel való fenyegetettség szemben nem lehet elég óvatosnak lenni. Az atomfegyver egészen más, mint az emberiség által korábban használt bármelyik fegyver. A legújabb korban azonban már elegendő néhány kisméretű bomba, és egy egész állam eltörölhető a föld színéről: kis Izraelre egyetlen egy is elég lenne; hasonló támadást aligha lehetséges elhárítani, vagy akár csak megtorolni, és természetesen kérdéses az is, hogy az elrettentés politikájára bármely ellenséggel szemben olyan hatásosan működne-e, mint ahogy működött Amerika és a Szovjetunió között – gondoljunk csak a kubai válságra. Ha egyszer valamely ellenséges állam atomfegyverhez jut, a hagyományos fegyverek bármekkora főlnyével sem lehet már azok földadásra kényszeríteni; ha egyszer a fenyegetés létrejött, az már mindig fenn fog állni.

A nyíltan Izrael-ellenes iráni atomprogram ezért Izrael részéről elfogadhatatlan. Még ha abból indulunk is ki, hogy Irán jelenlegi kormánya szándékozik atomfegyvert előállítani, az ismereteik megvannak hozzá, a technikai körülmények adóttak, egy eljövendő kormányzat számára nyitva áll a lehetőség, hogy egy ilyen döntést rövid időn belül tettekre váltsa. És ha egy jövőbeli kormány csupán védekezés céljából folyadik is a fegy-

verhez, nem garantálható, hogy egy következő kormány megmarad ennél a védekező magatartásnál. De ha mindez még így is van, ki garantálhatja, hogy egy katonai vezető – egyetlen egy is elegendő – nem hibázik-e végzetesen, vagy, hogy nem kerül szándékosan vagy akár véletlenül nukleáris anyag egy külföldi terrorista csoport kezébe, csak az egyikhez a számtalan közül, amelyekkel Irán együttműködik?

Sok feltételezés és sok bizonytalan valószínűség. Az atomfegyvereknek sajátossága azonban az is, hogy nemcsak vereséget, megaláztatást és veszteségeket okoznak, hanem egész népek totális, fizikai megsemmisülését is. Ezért kell gondolni a szélsőséges forgatókönyvekre is. Ezért kell elkerülni még a legapróbb lehetőségét is annak, hogy hasonló forgatókönyv valóra válhasson.

Mindezekkel szemben, izraeli szemszögből legalábbis, eltörtül egy sokkal valószínűbb, azonban kevésbé súlyos következményekkel járó lehetőség, az iráni atomlétesítményekre mérendő katonai csapás. Egy ilyen támadás Izraelt az agresszor színében tüntetné fel, mivel azonban már most is így ítélik meg, a népszerűség kereséséről már évtizedekkel korábban letett. A világ tüntetett harminc évvel ezelőtt az iraki, öt évvel ezelőtt a szíriai atomlétesítmények bombázása vagy a libanoni és gázai katonai akciók ellen, ez azonban nem hoz semmilyen változást egészen addig, amíg az euro-atlanti térség pénzügyi segítségére és fegyverszállítmányaira Izrael továbbra is számíthat, márpedig számíthat.

Nagyobb súllyal esik latba maga a katonai vállalkozások komplexitása. Az Iránba tartó repülőút hosszú, és ellenséges territóriumok felett vezet, a célpontok elszórtan és jól védett területeken helyezkednek el. Ez még nem teszi lehetetlenné a vállalkozást, a katonai szakértők szerint az iráni légierő és légi elhárítás technikailag elmaradott, és a bombák ledobását nem tudnák megakadályozni, s még ha egyes földalatti célpontok sértetlenül maradnának is, az okozott károk hosszú évekre visszavethetnék az atomprogramot. A támadások azonban elhúzódhatnak, és Teherán válaszlépéseket fontolgathat, mégpedig – mivel Izrael túl messze van – valószínűsíthető, hogy a szomszédos államokkal szemben, a part menti hajóforgalom,

vagy a térségben elhelyezkedő amerikai katonai támaszpontok ellen.

Ez pedig egy sokkal nagyobb dimenziójú háborúhoz vezetne, amerikai és egyes Öböl-államok részvételével, amelyek már jelenleg is tartanak az iráni fegyverkezéstől és Teherán valószínűsíthető hegemóniára törekvésétől. Az olaj ára az égbe szökne, feltehetően recesszióba lökve a törékeny világgazdaságot. Fájó, de ez Tel-Avivból nézve nem katasztrofális következmény. Hiszen futótűzszerű katonai csapás nem fenyeget. Az erős amerikai katonai jelenlét a régióban nem teszi lehetővé, hogy az iráni csapások valóban hatásosak legyenek. A fontos tengeri útvonalak blokádja mindössze néhány napig tartható fenn a felfegyverzett légi és tengeri alakulatokkal szemben. A szárazföldi műveletek is rövid időn belül kudarchoz vezetnének. Meglehetően, Tel-Avivban éppen azzal számolnak, hogy a teheráni vezetés ilyen ellenlépést nem is tenne, és válaszreakcióit csupán a szövetséges terrorista csoportok akcióinak támogatására korlátozná. Az is lehetséges, hogy olyan előnyökre számítanak, miszerint, ha a teheráni kormányzat hagyja magát provokálni, az ezt követő katonai vereségek a belpolitikában kirántanák alóluk a talajt; az ellenfél tehát a belpolitikai küzdelmek miatt megbukna, és a következő vezetés viszont talán együttműködőbb lenne. A jelenlegi kormányzat azonban egy ilyen reakcióval csupán önnön irracionálisát és a kölcsönös elrettentésre épített rendszerének képtelenségét igazolná.

Az iráni nézőpont

Az előbbieken összefoglaltuk mindazt, ami az izraeli vezetés és vezérkar gondolkodását jellemzi. Fenyegtettség által vezérelt, mégis racionálisan kalkulált lépések: meglehetősen robbanékony egyveleg. És egyáltalán nem állnak távol a teheráni kormányzat nézeteitől, még akkor sem, ha figyelembe vesszük azt, hogy a két fél gondolkodás-módja alapvetően különbözik a másiktól.

A vizsgálatnak természetesen léteznek más szintjei is, mint a katonai-stratégiai: többek között a szociálpszichológiai szint. Az atombombák és az atomfegyverek a nemzeti nagyság jelképei, Irán pedig egy feltörekvő regionális hatalom, fiatal, érzelmileg erősen befolyásol-

ható lakossággal. Sok nemzet megy keresztül fejlődése során egy nacionalista korszakon, fázison, amelyhez efféle presztízsbeli teljesítmények szorosan kapcsolódnak. Németország a császári időkben hatalmas flottával rendelkezett, Amerikának a holdra szállás jelentett hasonló presztízst. Természetesen feltételezhetjük, hogy – az izraeli helyzethez hasonlóan – érdekellentét feszül a kormányzó erők és a lakosság között, és hogy egyes csoportoknak az ország lakosságával ellentétben érdeke a külpolitikai bizonytalanság. Ahhoz azonban, hogy magyarázatot kapjunk Irán atomprogramhoz való ragaszkodására, nincs is szükség erre a feltevésre.

Ami az atomenergia békés célú hasznosítását illeti, érvényes az egyszerű megállapítás: szabadon megtehető. Ugyanis az atomsorompó egyezmény minden állam tekintetében kifejezetten elismeri az atomenergia gazdasági hasznosításának jogát. A feltételezett katonai vonatkozások esetében legalábbis az egyenlőség alapelvére lehet hivatkozni. Izrael atomhatalom – ha nem is nyíltan kimondva, de az egész világ által ismert. Pakisztán, Irán keleti szomszédja szintén atomhatalom, csakúgy, mint India, vagy épp az amerikaiak, a britek, a franciák, akik időről időre, kéretlenül is beavatkoznak az arab térség konfliktusaiba. Milyen jog kényszeríthetne egy hetvenmilliósi feltörekvő nemzetet, nem mellelleg ősi kultúráját, hogy lemondjon erről a fegyvermemről?

A nemzetközi politika útvesztőiben még mindig a politikai hatalom a meghatározó, a jogi megfontolások csak másodsorban jutnak szerephez. Elsősorban az a kérdés, hogy van-e geopolitikai célja Irán atomfegyverkezésének, amelyre a válasz: igen, hiszen az ország, de legalábbis a vezetése fenyegetésnek van kitéve, illetve mindezenre így érzékeli. Atomfegyverek előállítására pedig évtizedek óta tagadhatatlanul képesek. Ha egy államot a nemzetközi politika harminc éven át a perifériára száműz, bűnösnek nyilvánít, nem lehet csodálkozni azon, hogy előbb-utóbb akként is kezd viselkedni.

Amerika Khomeini ajatollah 1979-es forradalma óta ellenséggént tekint Iránra, sértődötten és valamelyest bosszúvágyón, mint tette azt Castro

Kubája esetében, hiszen a forradalmárok hatalomra jutása mindkét esetben váratlanul érte. Azóta Amerika mindent megtesz az ország elszigeteléséért, a mai napig kerüli vele a diplomáciai kapcsolatokat felvételét, fegyverrel támogatja az ország ellenségeit. Mindeközben demonstrálja, hogy a neki nem tetsző rezsimet erőszakkal bármikor megdöntheti Bagdadban vagy Tripoliban, addig bizonyosan, amíg ezek az államok nem rendelkeznek atomfegyverrel. Amint kifejlesztik az atombombát, megváltozik a viszony: közeledés, de legalábbis tolerancia lép az addigi ellenségeskedés helyébe, úgy, ahogy Iszlamabad vagy Phenjan esete mutatja. A reálpolitikában Amerikának értelmesen és megfontoltan kell eljárnia. Reálpolitikailag azonban Irán álláspontja is érthető, ha csak abból indulunk ki, hogy az atomfegyver kifejlesztéséhez sok háborúmentes évre van szükség.

A fenti spekuláció könnyedén alátámasztható. Nem lehetett-e az atomprogrammal kapcsolatban félrevezetni a nyugati államokat, de a Nemzetközi Atomenergia Ügynökséget is? Dehogynem, ez meglehetősen hosszú ideig sikerült is. Sikerült a konfliktuskerülő Európával tárgyalni, egy kis engedmény itt, egy hallgatóságos jóváhagyás ott, egy kis ferdítés amott, és máris sikerült időt nyerni. Mind a mai napig. Nem lehetett-e reménykedni, hogy a távoli Amerikában a gyakori választásaikkal, a világméretű érdekeikkel, a gazdasági és katonai túlvállalásaikkal egyszer csak beköszönt egy időszak, amikor a konfliktus felvállalásához nem lesz elegendő szándék vagy erőforrás? És nem lehetett-e hosszútávon bízni abban, hogy Kína és Oroszország megtartják a szoros gazdasági kapcsolataikat Iránnal, hogy Washingtonban a háborút követelők visszaszorulnak?

Egy katonai csapás során viszont több dolgot is lehet veszíteni. Elsősorban sok-sok emberéletet, de milliárdos beruházásokat és persze katonai presztízt is. De szárazföldi inváziótól, a hatalom leváltásától nem kell tartani, ahhoz az ország túlságosan is nagy, egy invázióhoz hiányoznak az eszközök, és Amerika ezzel a zsákmányával még inkább nem tudna mit kezdeni, mint Irakkal vagy Afganisztánnal. A következmények tehát kezelhetők lennének, a rendszer szempontjából talán még

előnyösek is, hiszen a külső fenyegetés hatására a lakosság joggal sorakozhatna fel a vezetés mögött; az a nép, amelynek körében az atomprogram igen csak népszerű, míg Izrael és Amerika köztudottan ellenséges országok.

Döntési tényezők

Az a kérdés, hogy ha kitör a háború, az keretek között lenne-e tartható, az általánosan elfogadott nézet szerint két szempont alapján ítélni lehet. Először katonai szempontból: sikerül-e az izraeli légierőnek gyorsan és tiszta eszközökkel megsemmisíteni célpontjait. A gyorsaság alatt néhány napot kell érteni, a tisztaság alatt pedig a hadijog alapján engedélyezett fegyvereket. Utóbbival kapcsolatban még Izraelben is kétségek merülnek fel, dacára minden amerikai fegyverszállítmánynak, ideértve a legmodernebb bunkerpusztító bombákat is. A második szempont politikai, azonban szorosan összefügg az elsővel: mennyiben tart ki a teheráni kormányzat a lakosság által követelt, nem izraeli célpontok ellen irányuló válaszcsepások mellett? Egy kéthetes bombázás, beleértve a földalatti célpontok elleni csapásokat, és az Amerika nyílt jóváhagyása mellett bevetendő nukleáris robbanófejeket is, nehezen képzelhető el. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az amerikai katonai támaszpontok és hajók nem Izraelben találhatók, Irán számára azonban éppen elegendő távolságra, éppúgy, ahogy a főbb tengeri kőolajszállító útvonalak is.

Amennyiben valóban úgy van, hogy mindkét oldalt csupán a saját biztonságának védelme vezérli, nem érdeke más okból háborút indítani, és a konfliktus csak az ellenfél szándékával kapcsolatos bizonytalanság miatt éleződik ki, úgy elméletileg lehetőség volna még egy olyan megállapodást kötni, amely mindkét fél számára szavatolná a biztonságot. Irán számára továbbra sem lenne megengedett az atomfegyver, ami egy, az atomlétesítmények feletti hatékony ellenőrzési rendszer bevezetését jelentené, a szükséges műszaki, anyagi eszközöket csökkentenék és nemzetközi – így egyúttal izraeli – felügyelet alá helyeznék, hogy a katonai célú felhasználás lehetőségét teljességgel kizárják. Egyidejűleg garanciákat kellene adni

Íránnak, egy Amerikával kötendő megneptámadási szerződés formájában. Ami pedig rendkívül fontos, az az, hogy ennek az összes érintett fél részvételével kellene megtörténnie. És itt húzódnak az elmélet határai.

(*Akademische Blätter*)

Christian Roth

A király és a média A porosz II. Frigyes és megítélése

II. Frigyes születésének 300. évfordulója megmozgatta a történetírókat, kiállítások, kiadványok jelentek meg Németország-szerte. Nagy ellentétek most nem kerültek felszínre, a porosz király körül már csendesebbek a viták, mint néhány évtizeddel ezelőtt.

Egyszer mindenkit elér a sorsa. Némelyeknél néhány évig, másoknál néhány évszázadig tart: idővel azonban minden csatározás véget ér, minden vita lezárul vele kapcsolatban, míg végül alakja történelemmé, mindenki által elfogadott történelemmé válik; és akkor a viták célpontjából a történelem nagy embereinek panoptikumába kerül, múzeumi tárgyként. II. Nagy Frigyes porosz király esetében is közeledni látszik ez a pillanat. A legtöbb és leghevesebb vita a jog és az igazságtalanság, a jó és a rossz kettőssége körül zajlott, egyszer azonban a halottak már elég régen halottak, a kastélyok elég ideje lakatlanok, a kardok pedig már elég rozsdásak lesznek már ahhoz, hogy a viták véget érjenek.

Ki kérdezi ma már, hogy annak idején Rómának vagy Karthágónak volt-e igaza, hogy Scipio háborúja volt-e igazságos vagy Hannibálé? Hogy Konstantin császár igaz győztese volt-e a bizánci beháborúnak, és morálisan helyesnek tekinthető-e, hogy a kereszténységet államvallássá tette? Ki folytatna manapság hosszadalmas vitákat, mint tette azt Cajetan bíboros és Luther Márton Augsburgban, arról, hogy a reform vagy a forrada-

lom-e egy rosszul működő egyház gyógyításának megfelelő eszköze?

Egyszer elcsöndesedik a láрма, és minden történelmi személyiség egy lesz a többi panoptikumi viaszszob kiállításán, és hogy mely tetteik válnak a közös történelmi emlékezet, a gondolkodásmód részeivé, sokszor inkább az anekdotisztikus elemek döntik el. Hannibálból az elefántjai maradnak meg, Konstantinból a Milvius-hídi csata előtti jelenés, Lutherból pedig álneve, a Junker Jörg.

És mi marad Nagy Frigyes porosz királyból? A hohenzollerni csata? A saubert-ki kastély? A fuvolakoncertek? Az agarak?

Az ellentmondások embere

Lehet, hogy pusztán a sokoldalúsága lesz a maradandó. Hagyományosan két, ellentétes Frigyes-kép alakultak ki, amelyek ugyan különböző korszakokban egyeduralkodók voltak, nevezetesen a 20. század elején és végén; alapjaiban mindkét kép még az uralkodó korából ered, saját propagandáján alapul, vagy annak ellenségei által továbbformált változatain, szintén nem propagandamentesen, és nemegyszer a nem titkolt céllal, hogy az ő politikatörténelmi látásmódjuk váljon általánosan elterjedté.

A barátságosabb képet, az Öreg Fritz-et, a jóindulatú kegyúr képét, még megtalálni a régi tankönyvekben, amelyeket Adolph Menzel festményei, illetve érzélgős rézkarcok illusztrálnak, jól megjegyezhető idézetekkel körítve.

Megnyerő kép ez, egyféle kedélyes, ám egyidejűleg kissé régimódi nyájassággal, valahogy úgy, ahogy egy öreg komód vagy kárpitozott kanapé nyájas lehet. Ez a kép mindenekelőtt Frigyes belpolitikáját emeli ki: a felvilágosult uralkodót, a haladó reformert, aki a sajtó állami cenzúráját enyhítette („A hírlapokat nem szabad irányítani”), aki korlátozta a rendőri kihallgatások során a kínvallatás alkalmazását, alapelvve tette a vallási toleranciát („Mindenkinek meggyőződése szerint...”); a kisemberek királyát, aki a jobbágyok felszabadításáért fáradozott, megszüntette az úriszéket, elősegítette a jogállam kialakulását („A bíróságokon a törvényeknek beszélnie, az uralkodónak hallgatnia kell”), és a polgári törvénykönyv megalkotása terén szerzett érdemeket;

a tartomány felvirágoztatóját, aki iskolákat épített, a mocsaras területeket lecsapolta, a lakosság jobb ellátása végett behozta a krumplit, és saját maga felügyelte, hogy a jobbágyok valóban természékek azt, a műértő filozófuskirályt, a fejedelmi mecenást, aki színházakat és kastélyokat építtetett, aki Potsdamot tette székesfővárossá, aki korának legnagyobb koponyáit vitte udvarába, és Voltaire-rel társalgott, saját maga is verselt, komponált és fuvolakoncerteket adott; és amennyiben külpolitikájára vagy háborúira kerülne a szó, az inkább a „frigyesi vakmerőség” méltatásáról szól, amellyel legerősebb ellenségeit is meglepte, amellyel csatáit vezette, valamint szerénységéről, amellyel („Az állam első szolgája”) katonái között járt öröklékelyt egyenruhájában.

Ezzel együtt járt egy másik kép is, amelyet Frigyes ellenségei festettek róla, és amely akkor vált uralkodóvá, amikor már nem létezett Poroszország, sem királyai, amikor a történészek érdeklődésének középpontjába a Hohenzollern-ház történelme helyett más összefüggések kerültek. Ez a kép elsősorban a hódító, aki a jogelvével vajmi keveset törődött, és aki, amikor arra csak alkalm nyílt, rablóhadjáratot vezetett, erőszakkal elfoglalta Sziléziát, amikor Ausztria meggyengült; aki Lengyelország első felosztásakor bekebelezte Nyugat-Poroszországot, anélkül, hogy jogalapot próbált volna keresni rá; a háború megszállottjának képe, akinek hadseregében spártai fegyelem uralkodott, kényszertororzásokkal és hosszú menetelésekkel, aki a támadó hadjáratokban feleslegesen sok vért ontott, és a harctéri féktelen előremenetelét nem csupán glóriával övezett nagy győzelmek kísérték, mint Leuthen, Rossbach vagy Zomdorf csatáiban, hanem megsemmisítő vereségek is katasztrófális veszteségekkel, mint Kunersdorfbán; a nihilista képét, akinek se Isten, se ember nem számított, akinek az országa és serege növelése jelentette az egyetlen célt az életben; egyébként pedig a cinikus, antipatikus ember képét, aki hiú magamutogatással tetszelgett, aki környezetét és feleségét zaklatta, a feleségét, akit apja az ő akarata ellenére kényszerített hozzá („Nem akarok libát feleségnek”), akit érzéketlenül ellökött magától és ignorált, évtizedes családon belüli száműzetésre kényszerítve.

Korának gyermeke

A világos és a sötét színekkel festett két portré hívei között évtizedeken át parázs vita dúlt, melynek során egyszer az egyik, másszor a másik kerekedett felül. Időközben tért hódított a nézet, amely szerint mindkét kép helyes – és így teljes mértékben egyik sem az. Mindkettő megalapozott, a kettő mégsem összeegyeztethető – egy 18. századi király különböző jellemvonásai nem azért nem férnek össze, mert annak egyik felét ma helyeseljük, míg a másik felét morálisan elutasítjuk –, mindkettőt relativizálni kell. De nem azért, mert mindkét kép egyöntetű és túlzottan kiélezett, nem azért, mert Frigyes belpolitikai mérlege kritikusan is megítélhető, alkalomadtán ellentmondások bukannak fel, néhány program csupán ígéret maradt, mert a cenzúra fennmaradt, hogy jobbágyfelszabadítás csak az állami uradalmakban történt meg, mert a vidéki nemességre tekintettel kellett lennie, hogy az igazságszolgáltatás függetlenségét beárnyékolta a király személyes közbeavatkozásának lehetősége, mint Müller Arnold híres esetében; ez mind nem csorbítja Frigyes érdemeit, egy négy és fél évtizedes uralkodás alatt szükségszerűen fordulnak elő visszaesések, dekadenciák, hullámvölgyek. Nem, személyét relativizálni elsősorban a többi európai állam vezetésével való összehasonlításban szükséges. Frigyes tetteiben nem tagadhatta meg a kort, amelyben élt.

Igaz, hogy Nagy Frigyes felvilágosult uralkodó volt, élen járt a haladó eszmék átvételében. De igaz az is, hogy ezzel nem volt egyedül az akkori Európában, sok államban bontakozott abban az időben a felvilágosult abszolútizmus, elsősorban a kisebb és a közepes méretű országokban, de Frigyes nagyobb szomszédai is megkíséreltek reformokat végrehajtani, így a Habsburg Birodalom II. József császár vagy Oroszország Nagy Katalin cárnő idején. Frigyes bizonyos tekintetben gyorsabb és konzekvensebb volt, országa, a szétaprózódott, elmaradott agrárvidékekből álló Poroszország más államoknál rosszabb helyzetből indult, ennyiben teljesítménye bámulatra méltó; ám korának más uralkodóitól lényegesen nem tért el.

Nem tért el kortársaitól például agresszív, mondhatni fosztogató külpolitikájával sem. A 18. század uralkodói minduntalan háborúkat

indítottak hatalmuk, befolyásuk és területük növelésért. Franciák, angolok, osztrákok, oroszok, törökök, svédek, hollandok, spanyolok: mind saját pozíciójukért harcoltak az európai hatalmi szerkezetben, amely akkoriban folyamatosan változott, amelyben még nem alakult ki egyensúlyi helyzet; amely egyensúly sokkal később, 1815-ben Metternich herceg révén jött létre, amikor is Európa összes hatalma Napóleon ellen szövetekezett. Frigyes idejében, amikor az uralkodóházak szövvényes rokoni szálaik révén néhány generáció alatt sok-sok ország trónjára és koronájára szereztek várományt, a kisebb vagy közepes államok egy-egy zavarosabb trónutódlási esetben könnyen nagy háborúkba bonyolódtak egymással. És senki nem talált kivétnevalót abban, ha egy ország a másik kárára gyarapodott úgy, hogy a területszerzésre valódi jogalapja lett volna. Amikor az osztrák császár fiúgyermek nélkül halt meg, és birodalma lányára, Mária Teréziára szállt, nem volt meglepő, hogy trónra lépését több ország is hevesen ellenezte, és Ausztria ezáltal külpolitikai nyomás alá került; Frigyes ezt a helyzetet használta ki arra, hogy elfoglalja Sziléziát. Mind ő, mind a megtámadott Ausztria hamar szövetségesekre talált, olyanokra, akik mind hasznot próbáltak húzni a viszálykodásból: Bajorországra, Szászországra és Franciaországra. És ugyanígy fordulhatott elő mintegy harminc év múlva, Lengyelország első felosztásakor, hogy Frigyes mellett, aki a számára stratégiai fontosságú, mindemellett németek által benépesített Nyugat-Poroszországot megkaparintotta, a többi területen az oroszok, és (ha kellettlenül is) Mária Terézia Ausztriája osztoztak; Lengyelország védelmében pedig senki sem avatkozott be. A 18. századi külpolitika inkább hasonlított a bazári hangulatra, mint a tárgyalóasztal melletti diplomáciára, és számos uralkodó viselkedett inkább rablólovagként, mint királyként. Meglehet, Frigyes az ő kicsiny Poroszországa élén, amely viszonylag rövid ideje volt jelen az európai országok térképén – mindössze 1701 óta létezett királyságként –, igencsak arcátlanul viselkedett. De mindez szintén hozzátartozik a történelmi korrajzhoz.

Az ellentmondásos király

Kora uralkodótól leginkább életútjában és személyiségében tért el.

Már trónörökösként is Európa-szerte ismert személyiség volt, elsősorban apjával való konfliktusa miatt. Apja, I. Frigyes Vilmos uralkodóként jámbor, istenfélő ember volt, aki Poroszországot főleg annak határain belül fejlesztette, felfegyverezte, ám a béke híve volt; magánemberként azonban hirtelen haragú ember volt, akitől a durva ütlegetések sem álltak távol. A két ellentétes személyiség kerülte egymást, a trónörökös megátalkodott engedtelenséggel felelt, a viszály Frigyes közismert menekülési kísérletében csúcsosodott ki, amelyért várfogsággal büntették, barátja, Katte pedig életével fizetett. E vita kapcsán a szimpátiát mind kortársaitól, mind a későbbi koroktól Frigyes, az engedetlen, de elmés gyermek érdemelte ki szigorú, szerény apjával szemben. „Antimachiavelli” című írásával, illetve trónra lépése után belpolitikai reformjai meghirdetésével egyszer és mindenkorra megnyerte magának a felvilágosodás szellemisége mellett elkötelezett európai elit szimpátiáját. Természetesen átsiklanak afelett, hogy a hosszantartó családi ellentét következtében a fiatal király lelki sérüléseket szenvedett, megkeményedett és felgyülemlett haragját hatalomra kerülése után nemegyszer maga és alattvalói ellen fordította. Frigyes cinikussá vált, aki mind saját magát, mint korát gúny tárgyává tette. Nagyjából fél évvel trónra lépése után, az első sziléziai háború indokaként meglehetősen szokatlan okokat nevezett meg: „Fiatalságom, a szenvedély tüze, a dicsőség utáni vágy (...) és a kíváncsiság, a természetem egy titkos ösztönzésével együtt, elvették tőlem a szelíd nyugalmat, amelyet olyannyira élveztem, és elcsábított annak lehetősége, hogy nevemet viszontláthatom a hírlapokban, később pedig a történelemben.” Ez az önigazolás, mint Frigyesnél minden, kétértelmű. Kétségkívül nagyon hiú, nagyon büszke férfi volt, de büszkesége keserűséget és magányt takart, a csipős önrónia sokszor nem volt több merő póznál, amelyet csak a külvilág számára vett fel. Friedrich Nietzsche, a világosan látó filozófus jegyezte a *Jón, rosszon túl* című kötetében néhány olyan mondatot, amelyek Frigyesre vonatkoztatva így hangoznak: „Minden, ami mély,

kedveli az álcázást. (...)Vannak olyan lappangó vonások, amelyet az ember inkább durván eltüntet és felismerhetetlenné tesz (...). Elképzelhetőnek tartom, hogy egy ember, aki valami értékeset és sérülékenyt szeretne védelmezni, azt, mint egy nagy öreg boroshordót, nagy zajjal végiggörgetné az életén: személyisége ezt kíváná.”

A porosz történelem összefüggéseiben

Tartózkodni kell azonban attól, hogy Frigyes személyiségjegyeinek túlzott hangsúlyt adjunk és politikai magatartásait is pszichológiai alapon magyarázzuk. Politikája csupán ideiglenesen volt ilyen kalandos, nagymértékben volt objektív kényszereknek kitéve, mint ahogy másokhoz viszonyítva kell vizsgálni őt mind európai összehasonlításban, mint elődeihez vagy utódaihoz képest. Két példával illusztrálhatnánk ezt: vallási toleranciája az idegen bevándorlókkal szemben, amely még mai szemmel nézve is elismerésre méltó, valamint a lengyelekkel szembeni ellenérzései, amely legveszélyesebb hagyatékainak egyike.

Ami az idegen telepésekhez való viszonyát illeti: Poroszország, alig lakott, erősen agráriumra támaszkodó ország volt, amely nélkülözte az elkülönülten élő, városiasodott polgárságot, jó hasznát vette a környező országokból származó tanult, dolgos emberek betelepülésének; mivel egyébként kevés helyi előnyt tudott felkínálni, így vállalta, hogy azokat az embereket, akiket más országokban vallásuk miatt üldöztek, ő befogadja, vagyis országában vallási toleranciát gyakorol. Nagy Frigyes nyomatékosan követte ezt a politikát, e téren tett megnyilatkozásai máig emlékeztetnek maradtak: „Minden vallás ugyanolyan jó. És ha törökök vagy pogányok jönnek Berlinbe, majd dzsámikat építünk nekik, cserébe, hogy az országot benépesítik.” Azonban nem az első és nem az utolsó porosz király volt, aki hasonlóképp viselkedett. Már a nagy választófejedelem idején, a 17. század közepén vándoroltak be nagy számban hugenotok, akik a franciaországi üldözések elől menekültek. Őket Frigyes apja idején pedig – ugyan maga az uralkodó kálvinista volt – nagyszámú salzburgi lutheránus követte, akik katolikus érsekük elől menekültek. Frigyes tehát csupán azt folytatta, amit elődei elkezdtek. És ahogyan ők sem, úgy

Frigyes sem pusztá emberszeretetből cselekedett: az lebegett a szeme előtt, hogy Poroszországot a bevándorlók mind gazdaságilag, mind katonailag erősíteni fogják; a vallási tolerancia és a bevándorlási politika az eszköz volt mindehhez, nem pedig maga a megvalósítandó cél.

Hasonlóan igaz ez Frigyes Lengyelországgal szembeni politikájára és – nem lehet mellőzni az erőteljes kifejezés használatától: – lengyelgyűlöletére is. A porosz–lengyel ellenségeskedés története Frigyes korára már évszázados hagyománnyal bírt. Az „igazi” Poroszország, a hajdanvolt egyházi köztársaság, a Német Lovagrend egykori területe, a 15. században lengyel fennhatóság alá került, Nyugat-Poroszországot annektálta Lengyelország, Kelet-Poroszország pedig lengyel hűbérbirtokká lett. A Hohenzollernek, mint brandenburgi örgrófok pedig perszonálunió révén már Kelet-Poroszországban is uralkodtak, így Lengyelország természetes ellenségeivé váltak, és arra törekedtek, hogy a lengyel fensőbbiséget lerázzák magukról; ez a nagy választófejedelemnek sikerült először, majd utóda, I. Frigyes lett az első fejedelem Poroszországban (nem Poroszország királya, ez a cím a lengyeleket illette). Ugyanígy érdeke volt a Hohenzollernháznak visszanyerni Nyugat-Poroszországot és létrehozni az összefüggő területű országot a széttöredezett országrészek helyett. Ez Nagy Frigyesnek sikerült, Lengyelország első felosztásakor, 1772-ben. Szilézia ellen vezetett háborúi is összefüggésbe hozhatók a Lengyelországgal szemben fennállt ellenségeskedéssel: Frigyes idejében Lengyelország Szászországgal perszonálunióban állt, a Wettinerek uralkodtak Lengyelországban és Szászországban is; ha egy örökösödési háborúban megszerezték volna Sziléziát, akkor a lengyelek körbekerítették volna a Brandenburgi Örgrófságot. Így hát Frigyes lépett elsőként. Utóda ismét részesedett Lengyelország sora következő felosztásaiból, míg végül a lengyel államot teljes mértékben felosztották szomszédai között. A porosz uralkodók megpróbálták beolvasztani új lengyel alattvalóikat, ám csupán mérsékelt sikerrel jártak; végül Bismarck alatt szabályszerű németesítési

politikát hajtottak végre – szomorú történet és dicstelen hagyomány. Azonban, és számunkra most ez a fontos, ezt nem Nagy Frigyes kezdte meg, szerepe semmivel nem volt több, mint elődeié vagy utódaié.

Megdicsőítés és pokolra szállás

Természetesen a kontinuitás-tanok nem veszélytelenek, és az, hogy a Frigyes-kép a történelem során többször is torzult, jelentősen összefügg azzal, hogy – semmiképp sem szándékosan – a későbbi korok hamis összefüggéseket hoztak létre. Az első ilyen összefüggés a nemzetek 19. századi öntudatra ébredésével kapcsolatos. 1871 után, amikor porosz vezetéssel létrejött a német egység, és a porosz királyok már német császárok is voltak, a Hohenzollern-ház történelmének részévé vált, és különösen II. Vilmos fáradozott sokat azért, hogy magát a híres elődök hagyományának sorába helyezhesse. A történészek Droysentől kezdve Rankén át Treitschkéig mind azon fáradoztak, hogy Frigyessel és korának poroszaival kapcsolatban egyetemes német küldetést igazoljanak, és Frigyes politikáját a porosz vezetéssel létrehozandó német egység felé vivő út első lépésként állítsák be. És azáltal, hogy az 1920-as években az Otto Gebühr által mozifilmen megformált Frigyes a vetítövászon legfontosabb történelmi figurájává avanzsált, végérvényesen német nemzeti hőssé lett. Frigyesnek azonban ez már kevésbé volt fontos.

Köztudottan jobban kedvelte a francia kultúrát, mint a németet, szabályosan lenézte korának német filozófiáját, irodalmát, saját verseit pedig – életműve meglehetősen terjedelmes – francia nyelven írta. A háborúkat váltakozó szövetségesekkel vezette Oroszország, Svédország, Franciaország ellen, de Szászország ellen és a császári Ausztria ellen is, amelynek a régi szent római birodalomban betöltött vezető hatalmát visszaszorította, létrehozva ezzel a német dualizmust, amelyet véglegesen Bismarck szilárdított meg 1866-ban. Ám ez nem állt Frigyes szándékában, mint ahogy a porosz-francia örökös ellenségeskedés sem; jóllehet annak első előjelei már Frigyes rossbachi ütközete után is megmutakoztak, azok valójában Napóleonnal kezdődtek. A német nemzetállam

létrejöttében, de a német nacionalizmusban sem kereshetjük Frigyes érdemeit, mint ahogy felelősségét sem az olyan eltévelyedésekért, amelyeket ez a nacionalizmus a későbbiekben elszenvedett. Nagy Frigyes része lett a német nemzeti öntudatra ébredés történetének, a nemzetiszocialisták felhasználták céljaikhoz, mondhatjuk, hogy a náci rezsim vezető képviselői istenítték, elsősorban merész háborús politikájáért – képe a legutolsó időkig kinn lógott a Führer bunkerében, Hitler íróasztala fölött, egy olyan csodás menekülés titkos reményét kelte, mint a „Brandenburg-ház csodája”-ként emlegetett győzelemét, amelyet Frigyes a hétéves háború során, túlerővel szemben aratott.

Az ember azonban nem tudja megválogatni a követőit, és Frigyeset ugyanaz a végzet érte utol, mint a keruszk Hermann vagy Barbarossa császárt. Valódi, nem képzeletbeli összefüggést, folytatólágosságot igazolni a tanult, francia műveltségű, kötelességtudó porosz király és a bécsi plebejus Adolf Hitler között, igencsak eltűzött párhuzam lenne.

Más a helyzet a folytatólágosságot illetően a későporosz politikával, különösen II. Vilmos uralkodásával. Nagy mértékű a hasonlóság az I. világháború előestéjének külpolitikai helyzete – az elszigetelt császárság – és a hétéves háború előtt Frigyes elszigetelt Poroszországa között; a diplomáciai hibák, amelyekkel Bülow, Holstein követtek el és Frigyes westminsteri egyezménye között – amellyel Franciaországot ellenségévé tette. Az I. világháború elhamarkodott megkezdésében a semleges Belgium területére való bevonulással és Frigyes védekező csapásában, amellyel bevonult a semleges Szászországba. A birodalmi kancellár Bethmann Hollweg nyilatkozata – amelyet a Reichstagnak és a világnak kinyilvánította a bevonulás jogsértő tényét – és Frigyes felfogása között, aki saját jogsértését nem szépítette, és amikor minisztere, Podewils előhozakodott azzal, hogy Szilázia egyes részeire akad valamilyen homályba vesző öröklési jogosultság, egy szorgalmas sarlatán főmunkájának nevezte azt. Frigyes ebben a háborúban kelepcebe került és felismerte hibáit; az, hogy ezek a hibák kisebbnek mutatkoztak, mint amekkorák a valóságban voltak, mert a várakozások és valószínűtlenségek

ellenére Frigyes a háborúból győztesen került ki, és hogy az ilyen helyzetek a történelem folyamán később részben megismétlődtek, nem róható fel neki. Terjeszkedési politikája mindazonáltal hagyományt teremtett, ahogy azt Rudolf Augstein Frigyesről írt kötetében kifejtette: „Poroszország bizonyosan nem az egyetlen állam volt, amelynek területét uralkodója növelni akarta. Geográfiai, gazdasági, stratégiai, de általános hatalmi igényeknek is érvényt kívántak ily módon szerezni. De nem találni még egy korabeli uralkodót, aki ezt ilyen egyértelműen és számszerűen fogalmazta volna meg: »Azt akartam, hogy minél több tartomány és 180 000 ember felett legyen uralmam, éppen 44 000-rel több fölött, mint most.« Amikor ezt 40 évesen, 1752-ben, az első végrendeletében papírra vetette, akkor már tíz évvel korábban uralmának területe majd egyharmadával, gazdasági ereje pedig jelentős mértékben nőtt, pusztán azon a jogcímen, hogy Poroszország túl kicsi. Az érvelést, hogy Poroszországnak növekednie kell, hogy több katonája lehessen, akik ezt a növekedést meg tudják majd védelmezni a »külső ellenségek« szemben, a porosz–német kontinuitás alapelvevé vált egészen Ludendorff elrugaszkodott elképzeléséig, hogy a Krím tatárjait toborozza a német hadseregbe.” Augstein itt valójában figyelmen kívül hagyja a későporosz politikust, Bismarckot, aki Poroszországot már 1866-ban túl méretesnek tartotta („Nem szabad annál tovább terjeszkednünk, amit már kizárólag porosz tisztekkel nem tudunk fenntartani”), illetve mind II. Vilmos császárt, mind Ludendorff generálist, akik elsősorban Poroszország képviselőiként tekintették magukat; ők már egy német imperializmust képviseltek, amely sokkal inkább kora világhatalmának tekinthető, mint Nagy Frigyes Poroszországa.

Ám Augstein pamfletje, a *Porosz Frigyes és a németek* is már negyven éves, maga is történelemmé vált, tükrévé annak a hangnemnek, amelyben Frigyesről a háború utáni korszak írásai szóltak, amelyek utolsó példájaként talán 1991-ben történt Sansoucci-ban való újratemetés körüli bohó izgatottság említhető. Időközben elmúlt a háború utáni időszak is, Berlin újra fővárossá, az újraegyesített Németország pedig kevésbé poro-

szossá vált, talán épp ezzel érkezve meg Európába – Nagy Frigyes pedig történelmi távlatba került. Még ugyan nem csitult el a személye körül minden vita, de a hangnemek már sokkal visszafogottabb, mint korábban volt. Tart viszont még a vita a szerepe és címei vonatkozásában.

Még ma is egyfajta politikatörténeti hitvallás kérdése, hogy Nagy Frigyesnek vagy egyszerűen II. Frigyesnek nevezzék-e a királyt. Ez a vita sem új keletű, hangadó publicisták már 1800 körül elvitatták az előnevét, lévén, hogy ő rombolta le a régi, nagy Német-római Birodalmat, és túlságosan nemzeti érzelmű sem volt; a II. világháborút követően pedig túl harciasnak kiáltották ki. Ahogy csodálói, úgy elítélői köre is folyton változik. A vita mégis igen kicsinyes. Theodor Schieder helytállóan jegyezte meg Frigyes-életrajzában: „A nagy jelző nem jutalom, amelyet valamilyen világtörténeti zsűri odaítélhet, leginkább szubjektív megítélésen nyugszik, amelynek kritériumai nem mérhetők és nem állandók.” Mindenekelőtt leszögezendő, hogy a történelmi nagyság nem azonos a morális nagysággal, és főleg nem azonos a jóról és a rosszról alkotott mai értékítéletünkkel. Ha így lenne, Nagy Sándor sem lenne más, mint hódító, éppúgy, ahogy a szászverő frank király, Károly sem lenne „nagy”. Csupán háborúik már régebben történtek; Frigyes valószínűleg még nem elég régen halott ahhoz, hogy teljesen higgadtan lehessen beszélni, vitázni róla.

Frigyes, a halhatatlan

Frigyes „nagy” jelzője valószínűleg csodálójának, Voltaire-nek köszönhető, éppúgy, mint kívánsága, hogy Frigyes neve halhatatlanná legyen. Erre van is bizonyos remény, hiszen háborúi elmúltak, országa már nem létezik, az iránta való érdeklődés mégis töretlen. Biztos helye van a történelmi arcképcsarnokban.

De van-e ennél több is, van-e még ma is mondanivalója számunkra? És ha nem a számunkra, akkor esetleg más államok számára a messzi Ázsiában, amelyek esetleg példát vehetnek autoriter modernizációjáról, demokrácia nélküli jogállamáról, ahogy azt ma néhány kiállítás kurátora véli, hogy mai vonatkozást keressen?

A történelem biztosan nem egyszerű kézi-

könyv a jelenhez, és az analógiák csalókák. Spinoza úgy vélte, mindent az örökkévalóság szemszögéből kell szemlélni, „*sub specie aeternitas*”, és nem egyszerűen az itt és most szempontjából. Az örökkévalóság szemszögéből nézve tehát, eltekintve attól, amit ma jóról és rosszról gondolunk, biztosan kiemelkedik Frigyesnek a hétéves háború során nyújtott hadvezéri teljesítménye. E teljesítmény valóban figyelemre méltó: túlerővel szemben, eleinte taktikával, Poroszország dicsőségével, a végén pedig már pusztán kitartással és akaraterővel, minden nap a vereség és a halál lehetőségével szembeesülve („Nincs arra szükség, hogy éljek, arra van szükség, hogy a kötelességem telje-

sítsem.”). Ez a valójában katonailag megvert, mégis szívósan továbbküzdő Frigyes az, aki a „nagy” jelzőt leginkább kiérdemelheti. „Amikor mások ügyüket már régen elveszettnek látták – mondta Theodor Schieder – Frigyes akkor sem adta fel, hogy hadseregét győzelemre vigye. Nem szerencsés ezt a viselkedést dacnak, elvakultságnak vagy túlzott magabiztosságnak tekinteni, ez sokkal inkább az a meggyőződésen nyugvó bizakodás volt, amely őt a kivételes teljesítményekre tette képessé. Ezek alapján a hétéves háború első felében Kunersdorfnál elszenvedett veresége után Frigyes emberileg akár nagyobbak is tűnhet, mint a háborút lezáró, Hohenfriedbergnél aratott győzelem miatt.”

(Akademische Blätter)

E SZÁMUNK SZERZŐI:

*Bayerné Sipos Mónika PhD aspiráns, Pécs
Csath Magdolna tanszékvezető egy. tanár,
Zsámbék
Erős Vilmos egyetemi docens, Debrecen
Gereben Ágnes történész, Budapest
H. Makkos Dalma doktorandusz, Budapest
Kapronczay Károly történész, Budapest
Kapronczay Katalin főkönyvtáros,
Budapest*

*Szalay-Hodován Anna szociológus,
Budapest
Tompá Anna orvos, egyetemi tanár,
Budapest
Trembeczki István főiskolai docens,
Nyíregyháza
Wettstein Domonkos építész, Budapest
Zsom Brigitta doktorandusz, Budapest*

TARTALOMJEGYZÉK

Csath Magdolna: Válaszutak, érvek és ellenérvek: melyik út vezet sikerhez? . . . 1

MŰHELY

Szalay-Hodován Anna: „Szlovák a házastársam”. Pozsony környéki magyarok vegyes házassága élettörténetek tükrében 16

Trembeczki István: Az ökológiai közgazdaságtan és a fenntartható fejlődés dilemmái 31

Erős Vilmos: A francia történetírás a huszadik században 47

SZÁZADOK

KapronczayKároly: A keresztény orvoslás kezdete 64

Tompa Anna – Gereben Ágnes: Kábítószer és művészet 76

DOKTORANDUSZ CIKKPÁLYÁZAT

(A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok

Országos Szövetsége cikkpályázatának írásai)

Bayerné Sipos Mónika: Realitás vagy ábránd. A kárpátaljai magyarság autonómia-törekvései a rendszerváltás utáni Ukrajnában 82

Wettstein Domonkos: Az emlékezés tere. Viták a berlini nemzetiszocialista központ utóéletéről 95

Zsom Brigitta – Handlerné Makkos Dalma: EMIR, E-LEADER, EPER és a többiek – adalékok az elektronikus pályázati rendszerekhez 103

NAPLÓ ÉS KRITIKA

Kapronczay Katalin: Magyar tudós világ 112

KÜLFÖLDI FOLYÓIRATOKBÓL

Ian Johnson: „A jelenlegi rendszerben én is korrupst lennék”. Interjú Pao Tunggal (114)

Philipp Mattheis: Fogyasztói tiltakozó akciók Kínában. Az emberek dühösesek, a rendszer elégedett (117) *Christian Roth*: A háború kockázata (118) *Christian Roth*:

A király és a média. A porosz II. Frigyes és megítélése (122)

KÉPEK

F. Farkas Tamás grafikái

Pályázati felhívás

A Tudományos Ismeretterjesztő Társulat és a Doktoranduszok Országos Szövetsége idén is **ismeretterjesztő cikkpályázatot** hirdet a doktoranduszi tanulmányaikat határainkon belül, valamint külföldön jelenleg folytató, tudományos fokozattal még nem rendelkező fiatal kutatóknak, hogy saját kutatásaikat, illetve azok tudományos háttérét és összefüggéseit közérthető módon közkinccsé tegyék.

A pályázatot három kategóriában lehet benyújtani:

- 1.) **Élet és Tudomány** kategória: a pályázók ebben a kategóriában a széles nagyközönség számára írott, figyelemfelkeltő, az Élet és Tudomány stílusában készülő népszerűsítő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 10–12 ezer n (szóközökkel). Ehhez 4–6 színes képet, ábrát, grafikont, illusztrációt is csatolni kell.
- 2.) **Természet Világa** kategória: itt a természettudományok és a műszaki tudományok iránt érdeklődő olvasók számára írott, figyelemfelkeltő, a Természet Világa stílusában készülő ismeretterjesztő közleménnyel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 15–18 ezer n (szóközökkel), amihez színes illusztráció is csatolandó.
- 3.) **Valóság** kategória: itt a társadalomtudományokhoz kapcsolódó, figyelemfelkeltő, a Valóság stílusában készülő cikkel pályázhatnak. A cikk terjedelme: 35–40 ezer n (szóközökkel).

Pályázni csak eredeti, máshol még nem közölt, illetve máshova közlésre be nem küldött cikkel lehet. Mindhárom kategória első három helyezettje díjazásban részesül. Az egyes helyezések megoszthatók. A pályamunkákat egy nyomtatott kézirat és négy elektronikus (CD) példányban kérjük kizárólag postai úton benyújtani. A képeket, illusztrációkat külön-külön képfájlbán kell elmenteni, a szövegben csak az ábra helyét kérjük feltüntetni.

A díjazásban nem részesült, de közlésre alkalmas cikkeket – a szerzőikkel egyeztetett szerkesztés után – szintén megjelentethetjük. A pályázat beküldői a pályázaton való részvétellel egyben hozzájárulnak cikkük online közzétételéhez is a lapok internetes változatában.

A pályázat jeligés, kérjük, hogy a pályázó zárt, a jeligével ellátott borítékban mellékelje nevét, pontos lakcímét, e-mail címét, telefonszámát, doktori iskolájának és vezető tanárának a nevét.

A pályamunkákat a TIT címére kérjük küldeni: Tudományos Ismeretterjesztő Társulat, 1088 Budapest, Bródy Sándor u. 16. A borítékra a feladó helyén csak a jeligét tüntessék fel, valamint írják rá: „Doktorandusz cikkpályázat” és a kategória nevét.

A pályázatok beérkezési határideje: **2012. november 26.**

